

Каз
М37

МАШИНО-ЖУРНАЛ

Султан Рашидов

Қаз
МЗҒ

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

Мәшһүртану ғылыми-практикалық орталығы

Мәшһүр Жүсіп

Шығармалары. 18 том

Павлодар, 2013

Қаз

ӘОЖ 821.512.122

КБЖ 84 Қаз-4

М 37

Редакциялық алқа:

Арын Е.М., Өмірбаев С.М. (бас редактор), Қадысова Р.Ж., Қирабаев С.,
Құсайынов А., Мәшһүр-Жүсіп К.П., Арин Р.С.,
Қасқабасов С.А., Жүсіпов Н.Қ. (жауапты редактор),
Әбусейітова М.Қ., Негимов С., Дәуітов С.,
Қамзабекұлы Д., Құдабаев А.Ж., Тұрышев А.Қ.,
Жүсіпов Е.К. (жауапты редактордың орынбасары), Жүсіпов Е.К.

Рецензенттер:

А.С. Еспенбетов – фил. ғыл. докторы, профессор;
Д. Ысқақұлы – фил. ғыл. докторы, профессор.

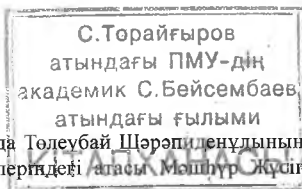
Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы

М 37 Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы. – Павлодар: ЭКО,
2013.

ISBN 978-601-284-056-8

18 том. – 364 б.

ISBN 978-601-284-080-3

УК-4639

Оң сегізінші томда Төлеубай Шәрапиденұлының (ақын немересі) ел арасынан жинақтаған көшірмелеріндегі атасы Мәшһүр Жүсіптің халық аузынан жинаған шешендік, нақыл сөздері, мақал-мәтелдері, термелері т.б. топтастырылып берілген. Сондай-ақ Мәшһүр Жүсіп немересі Төлеубай Шәрапиденұлының өлеңдері де топтастырылып берілген.

ӘОЖ 821.512.122

КБЖ 84 Қаз-4

Еңбекті араб әрпіндегі төте жазу үлгісінен аударғандар –
Қ.Қ. Талқанбаева, Б.А. Ахметниязов; құрастырып, баспаға әзірлеп, түсінігін
жазған – А.Ж. Көпеев.

ISBN 978-601-284-080-3 (т. 18)

ISBN 978-601-284-056-8 (ортақ)

© Мәшһүр Ж.К., 2013

© «ЭКО» ЖШС, 2013

Асан қайғы ескертуі

«Сарыарқаны орыс алады, орыс бармайтын жерге барамын», – деп, қойға қошқар қоспай, жылқыға айғыр салмай, түйеге бура шөгермей, сиырды бұқасыз сақтап, малды үш жылға дейін ту қылып ауған екен. Сол ауып бара жатқан бетінде ноғайлының ханы Өз Жәнібек кез болыпты. Бұрын үш тойына шақырғанда Асан қайғы бармаған екен. Ауып бара жатып кез болған соң, Өз Жәнібек айтыпты:

– Асан қайғым, шақырсам келмейтін, «ханымды бура қуып келтірді, қалжы-бұлжы қылмастан, тура қуып келтірді» деген осы ма?! – депті.

Хан бұл сөздің мәнісін былай түсіндірді: «Бұрын бір хан болған екен. Ханның жанында бір қараша үй-қоңсысы болған екен. Төмен тартар сауыны жоқ екен. Күздігүні ел тауға қонар мезгілде қараша ханымдікінен айрылып, ханның малының сүмесінен қозы қарын майын, құлақтай қап құрт алған екен. Кететін болған соң, қатынына айтыпты:

– Ханымды шақырып, құрт пен майдың алдын таттырып кетейік, сонда бізге қалғаны жұғымды болар. Ханымға таттырмай кеткен соң, берекеміз болмас, – деп, ханымды үйіне шақырса, ханым қарашаның үйіне кіріп шығуды намыс қылып:

– Әне барамын, міне барамын, – деп бармапты.

«Құрт-майдың алдын ханымға таттырмай кетпейміз», – деп, ол байғұстар ханымның келуін сарғайып күтіп, көшпей отырып қалыпты.

Күндердің күнінде бір күні ханым далаға шығып, қазыханаға барып, қайтыш келе жатса, ханның кісі алатын бурасы ханымды қуыпты. Ханым сасқанынан ішкімінің бауын байлауға шамасы келмей, қолымен ұстаған бойымен қашып, қарашаның үйіне келіп жоқ болып кетіпті. Сонда шал байғұс айтқан екен:

Шақырса келмес ханымды,

Бура қуып келтірді.

Қалжы-бұлжы еткізбей,

Тура қуып келтірді.

Бастай гөр қатын құртынды,
Сала гөр қатын майынды, – деп.

Сол айтқанындай, үш тойға шақырдым, келмедін. Қадірсіз, аяқсыз келдің-ау?!» – депті.

Асан қайғы:

– Рас айтасың, Әз Жәнібегім! Ойың ұрғашыға ауған екен. Өз бойындағы ақыл-ісіңе ие бола алмаған жан екенсің! Сондығыңмен айтып тұрсың. Сен өзің неге той қылдың?! Бірінші той қылдың, қарақалпақтың қызы Қарашаш сұлуды алдым деп той қылдың. Екінші той қылдың, Жайық судың бойынан дауыл өтпес қорған, жан өтпейтін үй салдырдым деп той қылдың. Үшінші той қылғанда құладыңға қу ілдірдім деп той қылдың. Оған несіне келейін?! – деп жырлап кетті. Асан қайғы жырады:

Әй, хан, мен айтпасам білмейсің,
Айтқаныма көнбейсің!
Жайылып жатқан халқың бар,
Аймағын көздеп көрмейсің.
Қымыз ішіп қызарып,
Мастанып, қызып терлейсің,
Өзіңнен басқа хан жоқтай
Елеуреп неге сөйлейсің?!
Қорған салдың бейнет қып,
Қызметшің жатыр ішіп-жеп.
Он сан ноғай бүлініп,
Артыңды алар орыс кеп,
Мұны неге білмейсің?!
Қатын алдың қарадан,
Айырылдың хандық жорадан,
Ел ұстайтын ұл таппас,
Айрылар ата мұрадан!
Мұны неге білмейсің?!
Құладың құстың құлы еді,
Тышқан жеп жүнін тіледі.
Аққу құстың төресі,
Сайрандап көлде жүреді.

Аңдысып жүрген көп дұшпан,
Еліңе жау боп келеді.
Құлың кеп сені өлтірер,
Осыны Асан біледі,
Мұны неге білмейсің?!
Бұл арадан көшпесең,
Айтқан сөзге түспесең,
Орыс алар қалаңды,
Шулатар қатын-балаңды.
Осыны көрдім түсімде,
Біл десе де білмейсің.
Әй, Жәнібек ойласаң,
Қилы, қилы заман болмай ма,
Суда жүрген ақ шортан
Қарағай басын шалмай ма?!
Мұны неге білмейсің?!
Айтқан тілді алмасаң,
Енді мені көрмейсің, – депті.

Әз Жәнібек Асан қайғының айтқанындай басын шұлғығаннан басқа ештеме демепті. Сол жолы екеуі дос болып, жалғыз жетім Жәнәліні сұрап алып қалыпты. Сонан кейін Жәнібектің сұлу тоқалымен бір байдың баласы үйір-шүйір болып, Әз Жәнібек ханның бір құлына көп алтын беріп, ақырында Әз Жәнібекті өзінің құлы өлтіріпті. Асан қайғы сол бетімен, қаншама көп елмен ... өзенінен өтіп, Қоңырат деген жұртқа барып қосылған.[1]

Асан қайғы

Бір кезде түрлі-түрлі заман болар,
Ескі азып, пигыл қашып, жаман болар.
Әділет, тура жолмен билік айтып,
Түзулік бақыт қонған заман болар.
Сол кезде қарашадан қайыр кетер,
Жаннан күш, қарағайдан шайыр кетер.

Ұл-қызың өз бетімен ор сайланып,
Қайран ел соныменен күнің өтер.[2]

Жириенше шешеннің әңгімесі

Ертеде Жириеншенің бала кезінде Айдарлы деген хан болған екен. Оның қырық уәзірі болған екен. Бір күні Айдарлы хан қырық уәзірін жинап алып, мына сұрақтарды қояды екен:

– Бірінші – көк пен жердің арасы қанша жер? Күншығыс пен күнбатыстың арасы неше күндік жер? Үшінші – өтірік пен шынның арасы қанша? Осыны пәлен сағатқа дейін тауып, маған айтып беріңдер! – деп қысады. Уәзірлері таба алмай сасады.

– Егер таба алмасаңдар, дарға астырып өлтіремін! – дейді.

Соның ішінде елеусіз бала бұ да тыңдап отыра береді. Уәзірлер таба алмай сасады. Сонда Жириенше бала уәзірлерге айтады:

– Сендер қайтадан ханға барыңдар, былай деп рұқсат сұраңдар: «Тақсыр біз сізбен жолдас болғалы бәлен жыл болды. Сол жолдастығымыз үшін бізді армансыз өлтіріңіз. Біз сұрағыңызды тез таба алмадық. Біздің уақытымызды көбейтін, әрқайсымызға, бас-басымызға 40 күннен мәулет беріңіз. Соған дейін ойлап табайық, таба алмасақ басымыз даяр», – деп сұраңдар. Оған дейін біреу бол-маса біреу табар, – депті.

Хан:

– Ол да ақыл екен, – деп, Жириеншенің айтуымен сұраған екен.

Хан:

– Жарайды, әрқайсыңа 40 күннен мәулет бердім, – депті.

Босатқан соң, барлығы қуанып, ойланып жата берді.

Жириенше:

– О дағы мұны біреу болмаса, біреу табар, – деген оймен аяндап, (бір шаһардың) қорғанның қақпасынан кірейін деп келе жатса, астында темір кара көк тұлпар аты бар, басында қалқан, қолында найза, белде қылыш, үстінде киген сауыт, бір батыр жігіт тұр екен дарбазаның аузында. Жириенше мұны жан екен деп қарап сәлем бермей, не амандаспай өтіп жүре береді. Сонда әлгі батыр жігіт айтады Жириеншеге:

– Ей, жігіт, тоқта! Накылған немесің, мені жан екен деп көзіңе ілмей кетіп барасың! Бұл арадан қан-қарада өтуші еді. Бәрі де маған сәлем бермей кетпеуші еді. Сен неғылған немесің өзін?! – дейді.

Сонда Жиренше айтқан екен:

– Оның рас шығар, бірақ біріміз атты, біріміз жаяу, күмәні ашылуға таяу, сәлеміміз келмесе, – деген екен. Батыр жігіт қайта жауап қайтармады.

– Жүр үйге, артыма міңгес! – деді.

Жиренше:

– Алды маған лайық, арты саған лайық. Алдыңды бермесең, артыңа мінбеймін! – деп, мінбей, үйіне аяндап жаяу барып, қонақ болып отырған соң:

– «Біріміз атты, біріміз жаяу, сәлеміміз келісе ме?» – деп не себепті айттың? – дейді.

Онда Жиренше:

– Мен саған қалай сәлем беремін, сен – әйел, мен – еркек, сондықтан бермегенім сол! – деген екен.

Сөйтсе, ол батыр жігіт сол шаһарды билеп тұрған ханның жалғыз қызы екен. Өзі сұлу, оған талай ханның, талай көпестің, байдың балалары: «Маған ти!» – деп сөз салдырса, ол былай деп жауап қайырады екен:

– Мен өзім сынап, өз сыныма келген адамға тиемін. Бай болсын, жарлы болсын, кімде-кім өз көңіліме ұнаса, соған ризамын, – деп әкесінен рұқсат алып, еркек болып тұрып, олай өткен, былай өткенді сынап тұрған кез екен. Оның әйел екенін айыра алмаған. Жас болсын, кәрі болсын сәлем беріп, қолын ұстап, басын изеп, масалаған жылқыдай болып өтеді екен. Аты – Дашпан (Данышпан) екен.

Жиренше айтады:

– Біріншіден білгенім атқа отырған отырсыңмен әйелмін деп айтып тұрды. Бөксе жағыңның отырысы өте ұнамсыз, егер осы ат бір бұлқынса: «Жығаламын-ау!» – дегендей. Екінші білгенім менің бетіме сөйлегенде, тура қарап тұрып қасқайып сөйлемедің, – депті.

Сонымен Дашпан олай-бұлай ойланып:

– Осыдан артық маған кез келмес, – деп, – не де болса, осыған тиемін, – деп әкесіне сөз салдырып, қысқасы Жиреншеге тиген екен.

Біраз уақыт өткен соң Жиренше:

– Мен еліме барып келгім келеді, – дейді. Мен әуелде елден шыққанда (Айдарлы хан) 40 уәзіріне: «Осындай нәрселердің арасын айырып бер!» – деп қысым салып, олар таба алмай, әрқайсысы 40 күннен мәулет сұрап: «Тапсақ табайық, таба алмасақ басымды берейік!» – деген күні болды. «Мендағы болмаса біреу, болмаса біреу табар», – деген оймен шыққан едім. Не де болса тапты ма, таба алмады ма, солардың ішінде болғым келеді?! – дегенде барлық сөздің мәнісін түсінгеннен кейін Дашпан (Данышпан) күлген екен.

– Неге күлдің? – дегенде Дашпан айтқан екен:

– Мисызға не болса, сол қиын болады екен, – деп, былай депті:

– Ол сұрақтардан құтылмай ма: «Көк пен жердің арасы – көз тұрмақ жер, батыс пен шығыстың арасы – бір-ақ күндік анадан шығады, бір күнде жетін батады», – десе құтылмай ма?! Ал өтірік пен шынның арасы – бір-ақ тұтам, көзбен көрген анық, құлақпен естіген танық. Көзбен құлақтың арасы бір-ақ тұтам емес пе?! – деп жұдырығын түйіп көрсеткен. – Одан да құтылмай ма? Бар ендеше таба алмаса бардағы осыны айт! – деп қоя береді, – кешікпей қайтып кел! – деп.

Барса 40 уәзір қойды камалып, еш нәрсе тапқаны жоқ, Жиреншенің айтуымен ханға барып: «Біз осылай деп ұйғардық», – деген соң, хан да шаттанып, риза болып айтқан екен:

– Жарайды, жолдастарым, таптыңдар! Ханда 40 кісінің ақылы болады дейді. Ол ақыл жалғыз мен, менің өзімнен шықпайды, әрқайсысың бір ақыл табар деген ой еді, – деп тоқтаған екен.

Қошы хан содан кейін:

– Осыны кім тапты, шындарыңды айтыңдар?! – деп сұрайды. Сонда олар шынын айтқан екен.

Хан әйеліне қайра жіберіп, ырғап-жырғап көшіріп алған екен. Содан былай Жиреншені өзіне жақсы жолдас қылып алған екен. Сол уақытта Жиренше бір жерге хан жұмсап, жолаушы кеткенде, Құдай рахмет қылсын, Дашпан (Данышпан) өледі. Айдарлы хан өте қайғырады:

– Егер Жиренше тосын естіп өліп кетеді, – деп, бүкіл шаһарға жар салып қойды:

– Жиреншеге ешкім айтпасын! – деп, – өзім естіртермін! – деп.

Бір күні Жиренше аман-есен келді. Хан күтті, сыйлады. Жиреншені қайтуға оңтайланып, қамшысын қолына алып отырғанда хан:

– Менің бір сұрағым бар, соныма жауап қайыршы, – дейді.

– Айтыңыз, – депті.

Хан айтты:

– Бір адамның әкесі өлсе қайтер еді? – дейді.

Жиренше:

– Асқар тау құлады.

– Анасы өлсе?

– Ағар бұлағы су алды, – дейді.

– Ағасы өлсе?

– Оң қолы сынды.

– Інісі өлсе?

– Сол қолы сынды.

– Баласы өлсе?

– Бауыры жанды десейші!

– Қатыны өлсе?

– Қатынымен бұзылды десейші! – деп, – бауыры жанды десейші! – деп қолына ұстап, сүйеніп отырған қамшысына салмағы түсіп кетіп, қамшы морт үзілген екен.

– Әйелім Дашпан (Данышпан) өлген екен! – деп, қайғырғандығының күштілігіне қамшы сынып кеткен екен. Бұған түсінбеген адам жеңіл шала нәрсе көреді. «Қатыны олды, қамшының сабы сынды» деп, ол да дұрыс емес. Қайғының күштілігінен сынған.

Содан кейін Жиренше жақсы әйелге үйреніп қалған: «Енді әйел алсам, сынап аламын», – деп, қасына бір келте мұрын қара жігітті ертіп алып, жай жолаушы адам болып, бір ауылдың маңайына келсе, бір нашар адамның қызы тезек теріп жүр екен. Нашардың көйлегі қанша көрікті, қанша құнды болады. Ақтан құлтырмаш салған, басқасы қыз... шаң болу керек. Бірақ қыздың жаратылысы сондай жақсы, сүйкімді, тап-таза, жүзі жылы. Қасындағы жолдасына Жиренше айтады:

– Мына қызға айт: «Қарағым, бір ақ қолтық қызыл қашар жоғалтып іздеп жүрген адамбыз, ондай танша-қашар көзіне түспеді ме? Айта ғой, не айтар екен?! – дейді.

Есер жігіт андасын ба:

– Қарағым, бір ақ қолтық қызыл қашар көрдің бе? Неше күннен бері жоғалтып жүр едік, – дейді.

Қыз өзін айтқанын біле қойып:

– Ағатай көрдім, осы сағатында бір келте мұрын, қара пұшық бұқа көгін искеп тұр. Қызыл қашар жүре жайылып, алданып тұр, – деген екен.

– Көптен бір сөз: «Ана деді, мына деді», – деп, не керек мұнан артық маған әйел кездеспес, – деп, Жиренше сол қызды алған екен. «Ат мінсе ауынан», – деп атақты Жиреншені Өз Жәнібек ханнан талай-талай айырып алған Қарашаш сұлу – осы екен. Айта берсе, мұның әңгімесі толып жатыр.[3]

Абылайдың түсі

Бір күні Абылай үйінде жатып бір түс көрінті. Сол түсін Бұхарекене жорытқан екен. Абылай хан түсіңде құбылаға қарай бара жатса, бір биік аспанмен зәулім бәйтерек екен. Мидай далада сол бәйтерекке барса, түбінде бір жолбарыс жатыр екен. Ол жолбарыспен алысып жүріп, қолыңдағы қанжарымен ішін жарып өлтіріпті. Оның ішінен аю шыға келіпті. Абылай оны да өлтіріпті. Оның ішінен бір қасқыр шыға келіп, ол тағы алысыпты. Абылай оны да жеңіп өлтіріпті. Оның ішінен бір түлкі шыға келіп, о да алысыпты. Оның ішінен бір қоян шыға келіпті. Абылай оны да өлтіріпті. Оның ішін жарғанда, бір күзен шыға келіп, о да алысыпты. Оның ішін жарып жіберсе, бір қоңыр шолақ тышқан шығыпты.

Бұқарекен келешек заманға және Абылайдың кейінгі ұрпақтарына келтіріп жорыпты: «Бәйтерек көргенің – өзіңнің осы күнгі хандық бақытың. Өзіңнің жолбарыстай айбатың – хан салтанатты уақытың. Өзіңнен туған бір балаң аюдай болып туып, өзіңнің хандық орныңа тұрып, өзіңдей болып қалмаққа, жауға айғырдай болып шабады екен. Онан туған балалар қасқырдай болады екен. Онан кейінгі адамдар түлкідей бірін-бірі алдап, арбап, сұм заманға ие болады екен. Одан кейінгі адамдарға бір қорқу, үрку, жетім-жесір, тар уақыт болады

екен. Одан кейінгілердің көрген уақыты бастарына келетін бір қоңыр шолақ тышқандай болып жүріп, күн көретін уақыт болады екен. Заманның ақыры таяғанда адам баласына кездесетін уақыт күзен секілді болар. Аяғы тышқан болып, дүние сойтіп таусыладыдағы».

Бұқар түсін жорып болған соң, Абылай бұл сөзіне құлақ қойып, сонан соң Самарқан шаһарына елші жіберінті:

– Ұрысым, соғысым жоқ, әулиелерге зиярат қылғалы келдім. Осы жерден қайтамын! – деп.

Самарқан, Бұқар жұрты қорқысып тұр екен. Мұнан бұрын қосыны қазақ болып 13 патша ол шаһарды алған екен. Қосыны қазақ болды дегенше, бұл дүние тар, сарттарға азап болды. Абылай ханнан бұл сөзді естіген соң, Самарқан халқы қуанып, тарту-таралығы, сыйымен келіп, ханды көріп, көңілдері сондай тасыды дейді. Абылай сонда:

– Самарқан көк тасынан ... жаздырып қоятын тас қазып аламын, – деп, ұста жинап, тас қаздырған. Абылайдың бағына қарай шыққан тасты Самарқанттың халқы көріп, қатындарынан сүйінші сұрапты:

– Бұл тас Әмір-Темірден соң ешкімге шықпаған тас, сүйінші хан! – деп.

Сол сапардан қайтып, Ташкентке келіп, Мырзахметтің қызын алып: «Енді ұрыс-соғыс жоқ!» – деп, Орта жүз бен Кіші жүздің батырларына рұқсат беріп, жер-жеріне мекен суларына қайтарыпты. Үш айдан соң өзі Ташкенттен Арқаға қарай қасында біраз төлеңгүт пен Үйсін, Дулаттың жалпы етектері бар қайтады. Соны Ташкенттегі Ғабдырахман сарт естіп, кісі жинап алып, қосын құрып, Абылайды қамапты. Сонда Дулат халқы қашып кетіп, «жалпы етек Дулат» атаныпты. Боза ішіп дулағаннан басқа өнері аз, тұзсыз көженің күшімен біткен жасық халық қой. Ханның қасындағы төлеңгіттердің бірсыпырасын қырып тастапты. Ханның өзіне қол тигізуге батпапты. Сонда хан Арыс деген өзеннің бойында бір қорғанға түсіп, мінәжат қылып жылап отырыпты. Орта жүз бен Кіші жүзден алған жолдастарын қайтарып жібергеніне пұшайман болып жылады дейді. Сонда бір қария айтқан екен:

Етек пенен жең болған,
Ежелден саған ел болған,

Орта жүзден кісің жоқ,
Найзасының ұшы алтыннан,
Кіші жүзден кісің жоқ,
Бұған қарап тұрғаннан басқа ісің жоқ, – деп.

Сонан соң Арыстың бойындағы бір қорғанға түсіп, алпыс сегіз жасында, жұма күні дүниеден қайтыпты. Сол жер осы күні – «Хан қорғаны» атаныпты. Сүйегін теңге салып, Түркістан шаһарындағы хазіреті сұлтан Ғарифин әулиенің күмбезіне апарып қойыпты. Өткен күні жұма күні екен. Сарыарқаға қырық күн бұрын естіліпті. «Бүгін қырық!» – деп ордаға жиылып, бала-шағаларына, үй-іштеріне жұма күні жиылып, естірткен екен. Артынан қасындағыларынан сұраса: «Қай күні өлді?» – деп, үйіне естірткен күні өлген екен. Өлместен қырық күн бұрын: «Өлді!» – деп хабар келген.

Абылай өлімі осындай болған, есіл ... Абылай-ай!

Абылай хан өлгенде Созақ деген кенттен жалаң аяқ Ажда үш күн, үш түн жылаған екен. Маңайындағы сарт-сауан:

– Тақсыр-ау, бір қазақ өлді деп, неге мұнша күйзелдіңіз?! – дегенде:

– Есіл Абылай-ай! Сарыарқада өлмей, сарттың қорғанында өлдің-ау! Мұнан былай хандық қорғанда қалды ғой, сол үшін жылаймын, – деген екен.

Айтқанындай сонан соң қазақ ортасында хандық болған жоқ, сарт билеп кетті.

Бес қойға алған өгізді,
Тегін дерсін деп едім.
Жалаң аяқ сарттарды
Бегім дерсің деп едім, – деген.

Ноғайлыдан шыққан Мөңке бидің сөзі дәл келіпті де тұрыпты. Мұнан соң «балапан басына, тұрымтай тұсына» деген заман болды.

Баяғы атам замандағы Бұқарекеннің «қала салады, орыс келеді» деген жеріне Абылай ханның немересі Кенесары заманында салыпты. Қызылжар, Ақмола, Қарқаралы, Баянауыл секілді дуан қалалар болыпты. Шоң мен Айғаным патшаға бағынып қойған. Қасымхан баласы Саржан төре – бала, жас. Жас уақытында саудамен жүрген орыстарға:

– Мұртыңды бастыр, шашыңды алдыр, оны қылмасаң, өлтіремін! – деп, жақ пен оғын кезеп тұрған соң, кешікпей: «Қасым ұрпағын орыс ұстайды!» – деген әуез шығып, Қасымхан бала-шағасымен өзіне ерген жігіт-желеңді ертіп, Шу, Қаратауға қарай ауып, көшіп кетті.

Иван Семенович деген бір полковой шығып, Саржан төремен ұрыс қылып, екеуі жеңісе алмай жүрген күнде: «Кәпірді суық көріп, мұсылман ғой», – деп жан тартып, жуық көріп, Түркістан, Ташкент жұртына қарайтын сарттың бегі қонаққа шақырып, алдап Есенкелді деген інісімен, Әлжан деген баласымен бәрін, қырық шақты жолдас-тарымен шәйіт қылыпты.

Ол уақытта Кенесары мен Наурызбай Түркістан шаһарында медреседе оқып жатқан бала күні екен. Бопай ханым деген апалары барып, медреседе оқып жатқан екі інісін алып қайтып, қайта Сарыарқаға келіп, Қуандық, Сүйіндік деген елдің жырмалып, азын-аулақ ел қолына түсіп, Кіші жүздің бергі шетінен бес Жаппас, төрт Шөмекеймен жау болып, Обаған мен Тобылға барып, алты бас Қыпшак Балқожа, Қанқожа билердің елін шауып талап алады. Есіл, Нұра бойындағы... Қаратаудың қақ түбіндегі Созақты шауып, Отыншы, Сушы деген қырғыздың екі бегін өлтіріп, ойда орыс, қырда қазақпен өш болып жүріп, сегіз жыл үргін-сүргін жүріспен хандық қылып, ақырында Алатаудағы Қырғыз: Әйтеке Жырықтың ұрпағы Жанқанның Жантайы қолында шәйіттік дәрежесін тапты. Кене ханның жылы – коян. Кенесары, Наурызбай барымташыдай шеттеп, жиырмалап жүріп, екі мыңға анық толмайтын жігіт-желеңмен оған бір тиіп, бұған бір тиін, басы-аяғы сегіз-ақ жыл бір ауылға болса да хан атанды.

Ереймен, Есіл басы тау болыпты,
Кәпір – көп, мұсылман – аз, жау болыпты.

Саржан мен Қоңырқұлжа құда болып,
Орыс пен Кенесары жау болыпты.

Төскейде мал жатады қау солғанда,
Жігітке кедейлік жоқ сау болғанда.

Ұшқан құс, жүгірген аң өте алмады,
Орыс пен Кенесары жау болғанда, –

деп бұрынғы ақындардың өлеңінде айтылған екен.

Абылай ханның алғашқы алған бәйбішесі – Қарауыл қызы. Одан ұл болмай, жалғыз-ақ қыз болды. Ол – Жамантай ханның шешесі. Онан соңғы қатыны – Қарақалпақ қызы. Онан туған: Уәлихан, Шыңғыс, Сұлтан, Ғаділ сұлтан, Есім сұлтан, сарт қызы қатынынан – Рүстем сұлтан.[4]

Абылай хан тұсындағы батырлар

Бірінші – Қаракерей Қабанбай,
Екінші – Қанжығалы Бөгенбай,
Үшінші – Қаздауысты Қазыбек,
Төртінші – Шақшақ ұлы Жәнібек,
Бесінші – Көкбуралы Көкбал Барак,
Алтыншы – Уақ Баян батыр, – болған екен.[5]

Тақпақ сөздер

Толарсақтан саз келсе,
Қажымай оған жүретін.
Қабырғадан хан келсе,
Қажымай оған күлетін.
Ақылды, арлы батырым,
Қылышын жинай жүретін, –

дейтін сөз бар.

Ер қазақпыз сыналған,
Қашанғы ата салты,
Беттен қайтпас бір алған.
Тауда болар тарғыл тас,
Тарықса шығар көзден жас.
Тар қолтықтан оқ тисе,
Тартып алар қарындас.
Қарындасың жоқ болса,
Жау қолыңда қалар бас, –

деген халық сөзі және бар.

Ері болмай, ел оңалмайды,
Елі болмай, ері және оңалмайды.
Асыл жанды, ақылды ер,
Өмірден жәбір көп көрер.
Малы жоқ деп ерден түңілме,
Шөбі жоқ деп жерден түңілме.

Абылай:

– ... Қалденшериндікі еді, оның құты қашты, менің аруағым басты. ...орнында отыра алмай босып кетті. Енді бұл жерге мен отырмағанда шай ... отыра ма?! – дейді.

Қалмақтар ... қарасып:

– Бұл сөзге не айтамыз? «Сөз тапқанға қолқа жоқ» деген осы екен-ау?! – десті.

Сонда Қалденшерин өзін танып қойғанын білін:

– Уа, Абылай, Сәру қайда?! – деді. – Жак атушы көп еді, жаман аты бізде, – деді.

Абылай:

– Жаман аты бізде қалды, – деді.

Екінші тағы сұрады:

– Сәру қайда? – деп.

Абылай:

– «Сәрумін!» – деп Сәру айтпады, «Кеспеймін!» – деп қару айтпады, – депті.

Абылайдың аруағы асты, Қалдан тағынан қашты. Үшінші мәртебе тағы сұрады.

Абылай:

– Көрінбеген Сәруді іздегенше, көрініп тұрған өзіңді ізде! – депті.

Қалданшерин саркардарына:

– Бұл не дегені?

– Өзің қарап отырып, тағыңнан айырылып қалдың, осы күнде тақ үстінде мен отырмын да, көп қараның бірі есепті сен отырсың. Осы сағатта басыңды алдырсам, кім менің алдыма шығады. «Жарлық менде, жабдық сенде болды», – деген де сөзі ғой! – десті.

Сонда Қалденшерин Абылайды пәнде қылып алдырғанына: «Сынайын!» – деп ортаға алғанына пұшайман болып, ұшып тұра келін, Абылайдың қолын алып жарасты дейді. Елдесін татуласқан

соң, Топыш сұлуды Абылайға беріпті. Қазақтан не заманда олжаға түскен, өсіп-өнген бірталай жанды азат етіп, Абылайға қосып, рулы ел қылып, көшіріп қайтарған екен. Осы күнде белгілі ата жоқ:

– Кімсің? – десен;

– Төлеңгітбіз, – дейтіндер – солардың тұқымдары.

Қалмақ жұрты Қалденшериннің бұл қылығын ұнатпай:

– Топыш сұлуды өзіміздің бірімізге бермеді, Абылайға берді, – деп, араз болысып, ақырында қалмақтар Қалденшериндей хандарын өздері өлтірген.

Қалданшериннің ханымы – Қарабас ханым, одан туған Айжан жалғыз. Әкесінің орнына соны хан сайлап, үш жылға жеткізбей, екі көзінен айрып, соқыр қылып, қаңғыртып қоя берген.

Аюкеннің қызына ... Қырғы, Көші деген екі бала Абылайды жезде көріп, Топыш ханымды апа ..., бірнене үй өздеріне ерген қалмақтармен Абылайға келген екен. Бұдан соң қалмақтар бүлінген. Ақырында шүршітке қарай ауып бара жатқанда балалары жылағанда айтады екен:

Қу мұндар, неге жылайсың,

Сор қора сұртың қайда?

Сүрлеп жайған етің қайда?

Көнек доғал жерің қайда?

Көнектеп құйған сүтін қайда? –

дейді екен. Бұлар Сарыарқаның сауыры, шөбі шүйгін жерлері болса керек.

Абылай ханның тұсындағы қазақтан шыққан батыр, Сарыарқадағы батырлар мыналар: 1. Қаракерей Қабанбай; 2. Қанжығалы Бөгембай; 3. Қаз дауысты Қазыбек; 4. Шақшақұлы Жәнібек; 5. Көкжарлы Көкжал Барак. «Жауды көп қашырады, жақсы аты Баракқа қалады», – деген Барак – осы. 6. Ұлы жүзден Шанышқылы Бердіқожа батыр; 7. Сырым Малайсары батыр. «Айғайласып келгенде, жердің тары, туыңды алып шаба көр Малайсары», – дейтұғын Малайсары – осы; 8. Балтакерей Тұрсынбай; 9. Тарақты Байғазы; 10. Он сан Орта жүзге ұран болған Олжабай батыр; 11. Малай-Жәдігерден: Жауғаш, Биғаш, Бөртінді, Бөрте атты Бөрібасы; 12. Орманшы: Ақсары Шотана батыр; 13. Қозған: Бекше мерген; 14. Қарауыл Әлтеке-Сырым: Жидебай батыр; 15. Уақ: Сары, Баян батырлар.

Ақыл тұрмас қашқанда,
Деғбір тұрмас сасқанда.
Баяндай ерді көрмессін,
Бұрылып жауды шанышқанда.

«Үйде батыр көп еді, жау жолында Баяндай көзге түсетіні жоқ еді», – деп Абылай айтқан Баян батыр – осы. Осы айтылған батырлардың бәрі де – Еркебейше бұзау жарып, батыр атанғандар емес. Жалғыз жүріп, қалмақтың қамалын бұзған батырлар. Қазақта Қаракерей Қабанбайдан асқан батыр жоқ, билерде Үйсін биден асқан би жоқ.

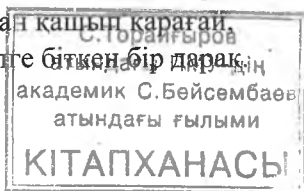
Абылай хан болып, дәуірі жүріп тұрғанда, құнға келсім қылдырмай, тәмәм талас сөздің үстінен қаратып, бітім айтқызған, билік қылдырған биі – Күлік-Шобалай баласы Жаңабатыр би. Бұл кісінің: «Құнға қылған кесімі – кара құн. Жүз жылқы – он екі жақсы. Сүйек құны – елу жылқы, алты жақсы болады», – деп, қазақта өлгендерге құн алатын, бітімге салған жолы екен.[6]

Бұқар жырау өлеңі

Абылай ханның ақылшысы болған:

Ханға жауап айтпасам,
Ханның көңілі қайтама-ай!
Қандыра жауап бермесем,
Халқымның көңілі кайтеді?!
Хан Абылай, Абылай,
Қайғылы мұңды сөздерді,
Сұрамасаң не етеді?!
Сұраған соң айтпасам,
Кісілігім кетеді.
Енді айтайын тыңдасаң,
– Айтты, – деп қаһар қылмасаң.

Судал қашып карағай,
Шөлге біткен бір дарақ.

Шортан шөлге шыдамсыз,
Балықта шыққан бір қарақ.
Ойламас шортан өшпес деп,
Қарағайға шықпас деп.
Күнбатыстан бір дұшпан,
Ақыра шығар сол тұстан.
Өзі сары, көзі көк,
Бастығының аты жоқ.
Күншығысқа қарайды,
Шашын алмай тарайды.
Құдайды білмес, діні жоқ,
Жамандықта міні жоқ.
Осы шыңда бір халық,
Аузы-басы, жөні жоқ.
Жаяулап келер жұртыңа,
Жағалы шекпен кигізіп,
Жалды май жағар мұртыңа,
Жемқорларға жымқырып.
Ел қамын айтқан жақсыны,
Сөйлетпей ұрар ұртына.
Бауыздамай ішер қаныңды,
Өлтірмей алар жаныңды.
Қағазға жазар малыңды,
Есепке алар барыңды.
Елінді алар қолыңнан,
Іскер қылар ұлыңнан.
Некесізді төрге шығарып,
Басыңа ол ... туғанда,
Теңдік тимес қолыңнан.
Бұл айтқан сөз Абылай,
Болмай қалмас артыңнан,
Естісең мына қартыңнан, –

[дегенде] Абылай хан жылап жіберген екен Бұқар жырауға.[7]

Бұқар жырауға Қазыбек би айтқаны

Бұқар жырау картайған кезінде көңілін сұрай Қаз дауысты Қазыбек келіпті. Ауырып жатқан Бұқарекен, сонда Бұқарекен:

– Әй, Қазыбегім, тілге шешен едің, артымда сөз қалсын, бірден онға дейін санның мағынасын ешкім айтып бере алмады. Қазыбек сен айтып берші! – депті.

Сонда Қазыбек былай деген екен бірден онға дейін:

Бір дегеніңіз – бірлігі кеткен ел жаман,

Екі дегеніңіз – егесіп өткен ер жаман,

Үш дегеніңіз – үш бұтақты шідерден шошыған ит жаман,

Төрт дегеніңіз – кең төскейге шыға алмаған кәрілік жаман,

Бес дегеніңіз – белгілі-белгілі, даңқты ерден, белгілі бала

болмағаны сол жаман,

Алты дегеніңіз – аймағын билей алмаған адам жаман,

Жеті дегеніңіз – жетім қалған бала жаман,

Сегіз дегеніңіз – серкесіз бастаған қой жаман,

Тоғыз дегеніңіз – толғаныңыз көңілге олқы бай жаман,

Он дегеніңіз – жеткеніңіз, ол дүниеге кеткеніңіз,

Он бір дегеніңіз – жесір қалған ит жаман, – деген екен.

Бұқарекен Қаз дауысты Қазыбекке:

– Бәрекелді, тауып айттың! – деп батасын берген екен.[8]

Жетес бидің тоқтамы

Төле би тоғыз жасында сексенге келіп отырған Жетес биді іздеп келді. Екі-үш күн қонақ болған соң, Төле би қайта еліне жүрмек болғанда, Жетес би оған бата береді. Сөзінің соңында:

– Балам, басқа бұйымтайыңды айта отыр. Бата басқа бітер, қына тасқа бітер. Жолға шығып өкінбе, ақылың болса төгілме, атамда сөзім қалды деп түкірме. Тағы немді қаладың? – дейді Жетес би, – ал, бәрекелді, айта бер?! – дейді.

Төле би:

– ... он жастың арасын бір белес десек, соны неге ұйғарып, неге баладыңыз?! – дейді.

Сонда Жетес би:

Онға келдім, ойнадым,
Қызығына тоймадым.
Жиырмаға жеттім бойладым,
Онда да балалықты қоймадым.
Есейе келе жақсы сөзге сүйіндім,
Жаман сөзге күйіндім.
Барымды бойға киіндім,
Сұлу қыз-келіншектерге шүйілдім,
Жауларыма түйілдім.
Отызға келдім, алты айыр қызыл түлкі болдым,
Қыран бүркітке алдырмадым,
Құмай тазға шалдырмадым,
Тең құрбымның көңілін қалдырмадым.
Қырыққа келдім, арғымақтай аңқылдадым,
Тауғасындай саңқылдадым,
Барымды жоқ деп сарқылмадым.
Елуге келдім, биік қырға шықтым,
Арғы жағының алыс-жақынын байқамадым,
Дәулетімді шайқамадым.
Алпысқа келдім, алты тарау жолға түстім,
Қайсысының алыс-жақын білмедім.
Жетпіске келдім, жеңілгенімді білдім,
Бала мен келінге билігімді бердім,
Айтқанына көндім, айдауына жүрдім.
Сексенге келдім, оң жағым – от,
Сол жағым – су, алдым – жар, артым – құз,
Қалай қозғалсам да кәрілік деп біле алмадым, – депті.[9]

Үш жүздің бір бас қосқаны

Үш жүздің баласы түгел бас қосып, бір үлкен асқа жиналады. Ел адамдары:

– Бұл асқа әр ел қызықты тарту-таралғы, жақсы саймандар, түрлі аспаптар әкелсін! – деп жар салады.

Кіші жүз бір жақсы ер қосып әкеледі. Бұл ердің әдемілігіне қызығып, Төле би зорлық қылып, тартып алып кетеді. Кіші жүз ел болып жиылып, ерді даулайды. Бір ер үшін Үш жүздің баласы тағы бас қосады.

Төле би:

– Ердің билігін айтсын, төресін берсін, – деп, Қазыбекке кісі жібереді.

Қазыбек:

– Мен бармастан бұрын даулы ерді жайған сөренің үстіне қойсын, бітімді сонда ғана айтамын, – деп ерді сөренің үстіне қойғызады.

Екі ел қақ жарылып, сөренің екі жағында тұрады. Қазыбек ешкімге бұрылмастан сөренің қасына келін, ат үстінде тұрып айтқан төрелігі:

– Өне бойың қайыңнан қара ер қосқан – бір ерсің, екі ру елдің баласы – бір ерге қайтып мінерсің. Түзу бермесем төремді, Төле би үш арыс елдің баласын – үш жерге алып бөлерсің, Тәңір алдына барғанда, жауабын өзін берерсің! – деген екен.

Сонда Төле би:

– Бұдан былай үш жүздің билігі сенде болсын! – деген екен.[10]

Қазыбек сөзі

Ұл бала: «Құл боламын», – деп ойламайды,

Қыз бала: «Күң боламын», – деп ойламайды.

Не тәтті, дүниеде тәтті – бала тәтті,

Қартайғанда шыбын жаның тәтті.

Дүниеде ашты – тілі жаман,

Адамның сөзі умен тең.

Дүниеде жаман не жаман?

Ауру азабын тартқан жаман,

Ауру жазылам деп армандайды.

Жасы келген кәрілік жаман,
Кәрі қартаймасам деп армандайды.

Жетімде не жетім?
Шалқар көлге үйрек,
Қаз ұшпаған көл жетім,
Түзу басқармаған ел жетім.
Жүргенде аяғы жетпесе,
Сөйлегенде сөзі өтпесе – ер жетім.

Қазыбекке қалмақ бегі:

– Төрге отыр! – дегенде:

– Жоқ, маған осы босаға жетеді, – депті. – Қазақта біздің елдің заңы бар. Үлкен ағалар, жақсы бабалар, қазақ жасына қарай отырады. Сөз сөйлесе, жағына қарай отырады, солар отырса, менің төрге отырғаным емес пе! – депті.[11]

Алшын Қаражігіт әңгімесі

Алшын Қаражігіт бір жазға бір тайға Қаракесек Жантай деген бір байға жалшылыққа жүріпті.

Бір күні: «Құлын суармадың!» – деп, оны бай ұрыпты. Қаражігіт төбелесіп, байдың тісін сындырыпты. Содан үлкен дау болып, Қазыбек пен Шақшақұлы Жәнібекті алдырып, жалшыға жаза бермек болып, бүкіл ел жиналады.

Қазыбек:

– Шақыр, әлгі тентекті! – деген соң, Алшын Қаражігітті шақырып келіпті.

Қазыбек:

– Иә, тентек, мына байдың тісін сындырғандағы тентектігіңе не айтасың?! Мойныңа аласың ба, болмаса ...

Алшын-Қаражігіт:

Қаракесек Жантайға,
Алты жаз жүрдім бір тайға.
Ол жарытпады асына,
Мен жарытпадым күшіме.

Төбелесіп жүргенде,
Жазатайым, тиіп кеткен шығар,
Сонда байдың тісіне.
Ал, Қаз дауысты Қазыбек, Шақшақұлы Жәнібек
Бірің – балға, бірің – төс.
Бірің айтта, бірің шеш,
Болмаса менің к... кес, – депті.

Қазыбек балаға:

– Аузыңды аш, – деп аузына түкіріпті.

Алшын Қаражігіт ауыл жігіттерімен балық аулауға бір байдың көліне барады. Қаражігіт – кедей, үйінен азық алмапты. Басқалары азық апарыпты. Қасындағы жігіттер азығын үйге әкеліп қойыпты.

Бай:

– Балам, азығыңды сен де үйге енгізіп қой, ит жеп қояр, – депті.

Сонда Қаражігіт:

– Азық алуға үйде жай болмады, – депті.

Өзіне балаған жасап алып, бөлек тұрыпты. Ол балық аулауға көлге кеткенде, бай біреуді жұмсап:

– Балағанын өртеп жібер де, өзің жасырынып тыңдап тұр, не айтар екен, – депті.

Жіберген кісі балағанды өртеп жіберіпті де, өзі жасырынып тұрыпты.

Қаражігіт:

Иә, Құдай, бай сенің жақының ба, танысың ба?

Кедей сорлы жек көрген алысың ба?!

Балығым, балағаным бәрі күйді,

Енді кесел қылғаның табысым ба?! – депті.[12]

Төле би сөзі

Тамам жарлы жиылып,
Қонған жері кең болмас.
Тамам сұлтан жиылып,
Сөйлеген сөзі жөн болмас.

Ұры-кары жиылып,
Ұйытқылы ел болмас.
Жаманды қанша мақтасаң,
Жәйді білер ер болмас. [13]

Төле би інісі Суан әңгімесі

Төле би інісі Суанды: «Найманды билеп басқар!» – деп, сол елге жіберінті. Найманда шешен Жәуен деген болыпты. Суанның бір ұл, бір қызы бар екен. Суанның ұлы Найманның бір сұлу қызымен ойнап-күліп, арына жай болыпты. Найман жігіттері намыстанып, күндеп, ұлды өзінің ұзын айдарынан судың ішіндегі талға байлап өлтіріпті. Суан: «Ұлымды сен өлтірдің!» – деп Жәуеннен көріп, оны бір жылға дейін аяғына кісен салып, тұтқында ұстайды. Бір жылдан соң, нақ өлтірген кісі табылып, Жәуенді босатады.

Бір күні Суанның үйіне Жәуен келсе, екі даугер отыр екен.

Жәуен:

– Бұл даудың төрелігін мен айтайын маған беріңіз, – дейді.

Суан:

– Аяғыңнан кісен табы, арқаңнан қамшы табы кеткен жоқ, сен қайдан айтасың?! – дегенде, Жәуен тұрып:

– Балық жеген балаңның жағы бітті ме, бүкіл елді даң қылған, боз шұбардың сауарын қан қылған қызыңның ... бітті ме?! – депті.

Қыз Найманның бір жігітімен қашып кеткен екен.

– Бұл ел билеуіме көнбейді екен, – деп, Суан өз еліне көшіп кетіпті.[14]

Байдалы бидің сөзі

«Аймен аталас емеспіз, күнмен баталас емеспіз, бұлтпен бірге туысқаным жоқ. Сол күнгі жауған жаңбырға жақындап, жуысқаным жоқ. Құдайға шақпағыңды шақ дегенім жоқ. Білтеңізді жақ дегенім жоқ. Құйрығын сүйрете алмай жүрген жылқышысын, көзінен

көздеп ат дегенім жоқ. Елінде талай қасқа мен жайсаңдар жайдын оғынан өлген шығар. Сол үшін Құдайдан алған төлеуінді көрсет! Құдайдан төлеу алмасаң, мен де төлеу бермеймін. «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ», – деген. Айт тура билігіңді Абылай! – депті.[15]

Байдалы шешен: өлім жөнінде айтқаны

Қайрат деген қыран бар,
Қайғыға тізгін бермейді.
Қасірет деген жылан бар,
Өзекті шағып өртейтін.
Үміт, сенім, тілек бар,
Қуанып қуат алыңдар.
Жылау деген азап бар,
Қуартып отқа жандырап.[16]

Байдалы шешен

(бірінші)

Ер қартайды, бақ тайды,
Екеуледі, ей, ханым!
Қатын – жалқау, ұл – ынжық,
Төртеуледі, ей, ханым!
Келін қатал, кер болды,
Ағайын жат ел болды,
Алтаулады, ей, ханым!
Кәрілік пенен кедейлік,
Егіз келді, ей, ханым!
Осыменен санасаң,
Сегіз болды, ей, ханым!
Қаусаған жак, иек бар,

Саудыраған сүйек бар,
Ауыл алыс жер болды,
Токсан деген қор болды,
Онан асты, ей, ханым!
Шығар жолды осыдан,
Өзің тапшы, ей, ханым?![17]

Байдалы шешен

(екінші)

Қайрат деген қыран бар,
Қайғыға тізгін бермейтін.
Қасірет деген жылан бар,
Өзекті шағып өртейтін.

Үміт, сенім, тілек бар,
Қуантып қуат алыңдар.
Жылау деген азап бар,
Қуартып отқа жандырап.

Ер қартайды, бақ тайды,
Екеуледі, ей, ханым!
Қатын – жалқау, ұл – ынжық,
Төртеуледі, ей, ханым!

Келін қатал кер болды,
Ағайын жат ел болды,
Алтаулады, ей, ханым!
Кәрілік пенен кедейлік,
Егіз болды, ей, ханым!

Осыменен санасаң,
Сегіз болды, ей, ханым!

Қаусаған жақ, иек бар,
Саураған сүйек бар.

Ауыл алыс жер болды,
Тоқсан деген көр болды.
Оннан асты, ей, ханым!
Шағар болды осыдан,
Өзің тапшы, ей, ханым! [18]

Байдалы шешен жұмбағы

Біріншіде не жаман,
Біртіндеп жиған мал жаман.
Екіншіде не жаман,
Ерегескен ер жаман.
Үшіншіде не жаман,
Үлгісіз пішкен тон жаман.
Төртіншіде не жаман,
Өсегі көп ел жаман.
Бесіншіде не жаман,
Бесіктегі жас бала,
Жетім қалса – сол жаман.
Алтыншыда не жаман,
Алты қанат ақ орда,
Иесіз қалса – сол жаман.
Жетіншіде не жаман,
Желегі баста түспеген,
Жаңа түскен келіншек,
Жесір қалса – сол жаман.
Сегізіншіде не жаман,
Сергелдең болған – сол жаман.
Тоғызыншыда не жаман,

Тоңқайып масак термеген,
Токсанға келген шал жаман.
Оныншыда не жаман,
Ұзындығы он табан,
Көлденеңі бес табан,
Қазулы тұрған қор жаман.
Он біріншіде не жаман,
Қатын болып бос калып,
Ерсіз болған – сол жаман.
Он екіншіде не жаман,
Бәрін айт та, бірін айт,
Бәрінен де жоқ жаман.[18]

Байдалының Уәли көңілін сұрауы

Аурудың көңілін кім ашар?
Хал сұраған теңі ашар.
Ер жігіт көңілін кім ашар?
Көркем сұлу, сүмбіл шаш,
Қара көз, имек қас,
Жарқырап тұрған жар ашар.
Баланың көңілін кім ашар?
Алдындағы қағбасы,
Артындағы панасы,
Ата менен ана ашар.
Аттың көңлі кім ашар?
Күніне жеті қараған,
Жал-күйрығын тараған,
Әлпештеп мінген ер ашар.
Жақсы менен жамандық,
Бәрі Хақтан болған соң,
Шүкірлік қылған жарасар.[20]

Ақтайлақ би

(бірінші)

Қуандық ішінде Ақтайлақ деген би болыпты. Біләлтен қалып қартайған кезінде Кіші жүз Бала би деген би кездескенде, Ақтайлақ би Бала биден сұрапты:

– Төрт нәрсенің дауасы бола ма? – депті.

Сонда Бала би:

– Айтыңыз, – депті.

– Айтам, мынау бірінші – асусыз тауға кездестім. Екінші – өткелсіз өзенге кездестім. Түсінбейтін наданға кездестім, жаяу отырып жоқ іздедім.

Сонда Баласы біраз ойланып отырып:

– Бұл төртеуінің үшеуінің дауасы жоқ. Біреуінің дауасы бар. Асусыз тауға кездестім дегенің – екі аяғыңмен жүресің. Табалдырықтан аттай алмайсың, оған не дау? Өткелсіз өзенге кездестім дегенің – екі көзіңнен аққан жасыңды тыя алмайсың, оған не дау? Үшінші түсінбейтін наданға кездестім дегенің – кемпірін жоқ екен ғой, оған не дау, келінге қарай?! – депті. Жаяу отырып жоқ іздедім дегенің – насыбай атады екенсің, насыбайды қойған жеріңнен таба алмай, айналанды сипалай береді екенсің. Оның дауасы – көйлегіңнің төсіне қалта салғызып ал. Насыбайыңды соған сал, дауасы осы, – депті.[21]

Ақтайлақ би

(екінші)

Найман Ақтайлақ би бір дау үшін Қаракесек еліне келеді. Бір байға келін қонса, үй иесі жоқ, жолаушы жүріп кеткен екен. Бәйбішесі бес биенің сабасындай толық семіз кісі екен. Қонақтарға ту бие сойып, аса құрметтеп күтеді, бірақ сөйлеспейді. Ертеңіне қалған етті бері, қымыз ішіп отырғанда, қасындағы біреуіне:

– Сен семіз әйелдің тазалығы қандай болады? – деп менен сұра дейді.

Жігіт:

– Би, ғапу етіңіз, семіз әйелдің тазалығы қандай күйде болады?! – дегенде Ақтайлақ би:

– Семіз әйелдің тазалығы шамалы болады, тер көп болады, тер көп болған соң, киім терге жабысады, иіс-қоңыс арылмайды. Сондықтан семіз әйелде ешбір тазалық болмайды, – дегенде Бәйбіше:

– Биеке, сізді қара қылды қақ жарған әділ деп естуші едім, олай болмады. Осы жолғы төренізді қисық айттыңыз-ау?! Әйел ел анасы болып семіз болса, мамық салған төсек емес пе?! Еркек қанша ел билеп, ел ағасы болғанымен, оны аймалаған есек емес пе?! – депті.[22]

Қараменде бидің сөзі

Қараменде би Кеңгірбайға өкпелеп, Қоныратқа көшіп келіпті. Бұдан кейін Кеңгірбай абақтыға түседі де, Қарамендеге кісі жібереді. Қарамендеің Келте деген жалғыз баласы бар екен. Ол хан киімін киіп, басына тәж киіп, хан сипатында болып, орыстың ұлықтарымен сөйлесіп, Кеңгірбайды босатып алады. Қараменденің сонда Кеңгірбайға айтқан сөзі:

Айтса тіліңді алмайды көп ағайын,
Ертеден Мотыш білер малдың жайын.
Байғараға өкпелеп кетті деп ең,
Жаңа есіне түсті ме Кеңгірбайым, – депті.[23]

Сақұлақ бидің сөзі

Уә, Садуақас Біләл, мына сөзге құлақ сал! Сен: «Атам», – дейсің, мен: «Ботам», – деймін, екеуін ал да, безбенге сал. Ақылдың мәні төте еді, ұрыссаң бағаң кетеді. Ұрыспасаң не етеді, Алшынбайдың

Қақабайы амансың ба? Аққа айналады, караға байланады, Әкімбек мырза амансың ба? Ат бергіш, ат алғыш Ордабайдың Мақаны амансың ба? Ат берген, ас берген мырза емес, сөзіне опа қылса, Құдай риза деп еді, Қарабайдың Тәнті мырзасы амансың ба? Жігітке кедейлік жоқ сау болғанда.[24]

Шал ақын

(бірінші нұсқа)

Он бес деген жасым-ай,
Жарға ойнақтаған лақтай.
Жиырма деген жасым-ай,
Көлге біткен құрақтай.
Отыз деген жасым-ай,
Таудан аққан бұлақтай.
Қырық деген жасым-ай,
Қырымға да көз салған,
Байлаулы тұрған құр аттай.
Елу деген жасым-ай,
Қайтып көшкен ел екен.
Алпыс деген жасым-ай,
Көзге сокқан жел екен.
Жетпіс деген жасым-ай,
Қап-қараңғы түн екен.
Сексен деген жасым-ай,
Қазулы тұрған көр екен.
Токсан деген жасым-ай,
Өлімнен басқа жоқ екен.[25]

Шал ақын өлеңі

(екінші нұсқа)

Жиырмадағы жасым-ай,
Жарға ойнаған лактай.
Отыздағы жасым-ай,
Жанып тұрған шырақтай.
Қырықтағы жасым-ай,
Ерттеп мінген құр аттай.
Елудегі жасым-ай,
Ағып жатқан бұлақтай.
Алпыстағы жасым-ай,
Көлге біткен құрақтай.
Алпыстан жетпіс жас тұр арағырақ,
Барсаң шідер салады тарағырақ.
Сексен жасқа келгенде,
Үш жүзге үлгі берген би болсаң да,
Қоймайды саған билік қатын, бала-ақ.
Екі даугер ауыл болмас,
Қас төреде бауыр болмас.[26]

Шал ақын

Жақсыны ақыл, жаманды жақын көрме,
Жақсы атансаң, жақсының хақын жеме.
Жақсымын деп момынның хақын жесең,
Жаман адам сол болар мақұл деме.

Екі арыстан қосылса, дәуді өлтірер,
Ажал келсе, ауру түгіл сауды өлтірер.
Ауылыңды шайпау қылды жаман болса,
Аман тұрған басына дау келтірер.[27]

Сақау ақын

Мейрамның бас қосқанда бес баласы,
Бұл кайыр Қоңырқұлжа дауанбасы.
Қуандық Қорасбайға ас бергенде,
Жананның келген екен Қараласы.

Қара Алтайдың баласы Қаркымбайды,
Мырзалығың талайды алқымдайды.
Үкілі піспек болғанда, күміс ожау,
Жиын сайын сабасы жарқылдайды.

Осы жаз өтіп, келер қыс Шоң дүниеден қайтып, денесін былғарыға тігіп, хазірет сұлтанға апарған екен жүз жылқымен. Сонда ол жердегі хазірет қожалар айтқан екен:

Еліңнің құты екен, бекер әкелген екесіңдер! – депті. – Еліңнің құты шайқалады ғой! Тым болмаса сол жерге үш жыл сақтап, майын ағызып қалдырмаған.[28]

Қорлыбай бидің баласы – Досбол

Қыпшақ Қорлыбай бидің баласы – Досбол деген кісі атаға жүйрік деген соң, күншығыс жұртының бір адамы ата сұрапты. Сонда Досбол өзінен бастап Адаматаға дейін айта беріпті. Адаматаға барғанда:

– Адам атаның атасы кім? – дегенде Досбол:

– Адам атасы – Арсалан, – депті.

Естіп тұрған халық:

– Жарықтықтың атағы жүйрігін-ай! – депті.

Ол кісінің айтуы қазақ, қалмақ, қарақалпақ, естек, орыс – барлығы бір ағайынды екен. Ең кенжесі – орыс екен. Баланың кішісі болғандықтан, еркелетіп: «Басы ауырады!» – деп шүметейін алдырмаған екен дейді.

Елден нәпіл тимей, есек назарына делдал болуға жарамайды десіп келеді. Оның мәнісі кімде-кім болса әулиелердің жәрдемі тиіп, қолдауымен кісі болады дегенге келтіремін. Атамыз Адаматадан

қалған үш насихат бар: «Бірі – дүниеге көңіл бөлме, махаббат қойма, дүниені сен қимасаң да, ол сені қиып кетеді. Екінші – қатын тілін алма, бір Аллаға күнәһар қылады. Үшінші – көңіліңнің соңына ерме, көңіліңе бір нәрсе түссе, жәрдемшіңмен ақылдас».[29]

Досбол бидің бала кезіндегі сөзі

«Жарлының пірі – Жалтаң ата, ұрының пірі – Қалтаң ата, ісмердің пірі – Тепшу ата, кәрінің пірі – Кекшіл ата, көнбеске кемі деген сол – Кекшіл атаға қол беріп жатырмын, шырағым!» – депті.

Жаманмен жолдас болсаң,
Жүрегінді жаралайды.
Ұрымен жолдас болсаң,
Көңіліңді қаралайды.

Жайды білген жай тамыр, жай етеді,
Жайды білмес кей тамыр, не етеді?
Осы жолы тынышымды кетірмей,
Шырағым, бір оралсаң, нең кетеді?! [30]

Досбол бидің сөзі

Ханға бергісіз қара бар,
Қылышқа бергісіз ара бар.
Кей қараның сөздері,
Жан сызығына пара-пар.

Арамменен жолдас болсаң,
Көңіліңді қаралар.
Жаманмен жолдас болсаң,
Жүрегінді жаралар.[31]

Ел аузынан

«Денсаулықта не байлық?» – деп сұрапты. Біреу: «Мал-дәулет – байлық», – депті. Біреу: «Бас – байлық», – депті. Енді біреуі: «Өнер – байлық», – депті. Сонда: «Жоқ, бәрінен ешкімге кіріптар болмай, өзіңнің денің сау болса, сол – байлық. Елден ет жиып та өлмейсің», – депті.

«Дүниеде не нәрсе өзгермейді?» – депті. «Бірінші өзгермейтін нәрсе, бірінші – жақсының аты өзгермейді. Екінші – тастың кынасы, не темірдің таты өзгермейді. Үшінші – төккен көлдің орны өзгермейді. Осы үшеуіннен басқа дүниеде өзгермейтін дүние болмайды», – депті.

«Дүниеде мың жасадым», – депті. Біреу: «Мал-дәулетті қызық көріп, мың жасадым», – депті. Енді біреу: «Балалы-шағалы болдым, – деп, – мың жасадым», – депті. Енді біреу: «Басыма бақыт орнады, – деп айтты, – осыны мың жасағаным», – депті. Лұқман кәкім былай деген: «Мың күнгі ұжмағыңнан, бақ-дәулет топталған басыңнан бір қалыпта бақи тұрмайды. Бәрінен бір көрген жарық дүние мен ренішсіз ойнап-күлген жарық дүниенің жақсы», – депті. «Мың жасағаның осы», – депті.

«Дүниеде не тәтті?» – депті. Біреу: «Шекер, бал, зәмзәм тәтті», – депті. Біреу: «Мал-дәулет тәтті», – депті. Біреу: «Сүйген балаң тәтті», – депті. «Жоқ, тәтті де тәтті ер болсын, әйел болсын екі адамның сыйсияпаты, екі адамның достығы тәтті», – депті. «Қара жерге бірге түседі», – депті.

«Қияметте не қиямет?» – депті. «Қияметте басыңа іс түссе, сол қиямет-қайым», – депті. «Кәріпте не кәріп?» – депті. «Төсек тартып жатқан ауру кәріп», – депті.[32]

Арғыннан шыққан Аққошқардың сөзі

Орта жүз Арғын руынан шыққан Аққошқар, Сайдалы деген адамдар болған. Аққошқардың сөзі: «17-18 жасар күнімде базар шықтым. Керуен басшылық қызметіне кірістім. Бұхараға мал айдап, жүк тартып, қала шығып жүрген кезімде: «Ұлы жүз Үйсінде бір Би қатын бар», – деп естідім. Оның шын аты – Сарайбике екен.

Ол аты мүлде қалып, «Би қатын» атаныпты. Алатаудың теріскей бетіндегі Ұлы жүздің баласы Би қатынның аузына қарайды деген соң: «Қатын би болып қандай билік айтады екен, сол қатынмен бір қалжыңдасам?!» – деп өте құмар болдым. Бұхардан қайтып келе жатып, еліне таянғанда:

– Би қатын үйінде бар ма? – деп сұрастырып едім:

– Жолаушылап Арқаға жол жүріп кетті, – деді.

– Әй, бәрекедді-ай, кездеспедім-ау! – деп, кіжініп, елге қайтып келе жатқанымда, Арқадан қайтып еліне келе жатқан Би қатын кездесе кетті. Бетпақтың шөлінде қарсы ұшырастық. Олжасы жоқ, аты арықтап, жүденкіреп келеді екен. Жолыққан жерде:

– Е, құдағи, ит мініп, ирек қамшылап қайдан келесіз?! – дедім. Сонда Би қатын жұлып алғандай:

– Қарақойын, Қашырлы деген жерге барып едім, Әліке, Байдалы деген елге барып едім, тайын тәңірісіндей көреді екен, құнаның құдайындай көреді екен, содан келемін, – деді.

Айтып тұрған жері мен елі өзінікі болған соң, не дерімді білмей, аузыма құм құйылып, бір ауыз сөз айта алмадым. Жағым қарысып, үндемедім, жеңілдім. Ұтылғанымға іштей қорландым. «Бірақ бұл қатынды құдай кездестірсе, Жәуке керуенбасымен кездестіріп, екеуін көзбе-көз, бетпе-бет бір сөйлестірейін, қызығын көрсем!» – деп осыны ғана ойыма алдым да, жөніме жүрін кеттім. Ол жыл өтті, келер жылда қысқа қарсы Қуандық, Сүйіндік, Қаракерей, Қанжығалы, тағы Арқадағы басқа халықтар бұларға қой айдадық. 18 керуенбасы болдық. Ақсақал керуенбасымыз – Жәуке би. Еламанның баласы Тұрсынбай, Шоңның ағасы, Түркістандағы Тоғай ханның ордасына бардық.

«Тоғай алды Түркістанның қаласын, Зар еңіретті бұл алаштын баласын», – деп өлеңге қосылған Тоғай ханның дәуірі жүріп тұрған кезі екен. Үйге кіріп барсақ, Тоғай ханның ордасында, тақтың үстінде Би қатын отыр. Тоғай ханның бұдан артық қадірлейтін, құрметтейтін адамы көрінбейді. Дастархан да соның алдында, сый-құрмет те соның басында көрінеді. Төмен отырған бозбалалар күңкілдеп күлістік. «Хан мұның қойнына барады екен ғой!» – дестік. Қатынның құлағы шалып қалған екен. Күлісіп отырған біздерге қарап:

– Өңкей мұндар, не деп отырсыңдар?! Жақтарыңды тас-талқан қылайын ба?! – деді.

Ең жоғарғы жағымызда Жәуке би отыр еді. Басында тымағы бар еді. Тымағының құлағын түріп көтеріп қойды да, шарт жүгініп қатынға қарап:

– Сүннәтің бар ма? – деді.

Қатын:

– Жоқ, – деді.

Жәуке би:

– Жоқ, – деді.

– Жаназаға кіріп еркектерге имам болған жерің бар ма? – деді.

Жәуке би:

– Жоқ, – деді.

Би қатын:

– Жоқ, – деді.

– Ердің құнын, нардың бұлына төбеге шығып, төре берген жерің бар ма? – деді.

Би қатын:

– Жоқ, – деді.

Жәуке би:

– Жоқ, – деді.

Тең теңін олжаламайды,
Тезек қабын олжаламайды.
Олжаға қатын аттанса,
Сақар мен сабын олжалайды.

Құралай бастаған киік оңбайды,
Қатын бастаған көш оңбайды.
Байтал шауып бәйге алмайды,
Қатын қайраттанып, қазан қайнатпайды,
Қаран қалған елді қатын билейді, –

деген. Сен қараң қалған елді билеп отырған намысындағы сен кімнің жағын тас-талқан қыласың?! Мен Арқада жатқан он сан Орта жүз елмін, Абылай аспас белмін! Сен түгіл мынау отырған Тоғай хан

атымның шаужайынан ұстауға жарар ма екен?! Ашсаң аш көзінді, әуелі жан-жағыңа абайлап қара өзінді! – деді.

Би қатын орнынан ұшып түрегеліп:

– Біз сендердің кім екендеріңізді білмедік, танымадық, білмегеніміз болса кешіріңіз! – деп, Жәуке бидің үстіне шапан әкеліп жапты.

– Қайтуларыңызда қонақ болып кетіңіздер?! – деп жабысты.

Қайтарда келіп қонақ болдық. Қатынның екі жасар әйел баласы бар екен. Баласын құшарланып сүйгенде:

– Құдай осы баладан екі елі сіңірді несіне аяды екен?! – дегенде Жәуке би:

– Балаңыздың тіршілігін сұраңыз, аман болса, есен ер жетсе, сол жері екі елі сіңірсіз болмас, – деді.

Би қатын қатты қысылып, қатты ұялды. Қатын екі жеңілді.[33]

Шоң бидің әңгімесі

Шоң биді Қуандық ... асына шақырады. Ел жайлауға алды жаңа барған кез екен. Шоң би ат бәйгесіне қосуға Жананның Қараласы атын алып жүрген екен. Палуанға Ақша Байболаттың, Байболаттан шыққан Жаманқара шешенің, Жаманқарасын алып жүрген екен. Ақынға арнап ақын Сақауды алып жүрген екен. «Осы жолы бағымды сынайын деп едім. Осы астан алған олжаң менікі болсын, еліңе қайтып келген соң, қыздың қалың малың алсаң да, қолың бос болсын», – депті. Егер Қарала аттың алдына Жындықара түспесе аттары деп Күлік Жаңа батыр қаһарлы Жанақты алып жүрген екен.

Жаңа саба жиғанда Ақбура Қара Алтайдың баласы Қарқымбайдың ар... алып жүрген екен. Өз алдына алып, құйдырып отыруға сол сабаны алып жүрген екен.

Қарқымбайдың сабасы атанғаны мынадай екен. Жал-құйрығы қап-қара қорымдай, сары айғырдың терісінен істеген. Жал-құйрығы өзіңде ешбір түгін түсірмей ыстатып, жүнін сыртына келтіріп құйғызады екен ол заманда. Қуандық ас бергенде, асты Есіл бойында береді екен. Амантай Қарқаралы деген жерде береді екен.

Шоң би асқа бара жатқан бетте Амантайдың басына шығып тұрып, асқа тіккен үйлерді тамаша қылып қарап тұрған екен. Көптігі ол шетімен бұл шетіне екі көзі жеткісіз екен. Сол жерде тұрып Шоң би Қарала атпен серттескен екен:

– Ал, Қарала, осы Амантайда басына қарақшыны тіккізбесем маған серт. Егер алдында озып келе алмасаң, саған серт. Алпыс төрт жаста мен тұрмын. Жиырма төрт жаста сен тұрсың, – депті. – Мұнан былай осы Қуандықтың асына менің де келуім маған да екіталай, бәйгеге қосылуың сеің де екіталай. Екеуміздің де ақыр-тақырмыз осы болар, – депті.

Асқа барып түсіпті. Сонда Шоң Сақауға айтты:

– Алдымен мына Шоттыжанға өлең айтып, басындағы сәукелесін алып, киіп ал, ырым болсын. Сонан соң бар да Саржан төреге айт. Сонан соң Өтебай жындыға айт. Оның басындағы сәукелесін сұра. Қанша дүние берсе алма, сәукеледен басқадан тырнағыңды жазба, – дейді. – Егер сәукелесін бере қалса, ешбір бөгелмей тез ал да қаш етегіңе орап алып, алды-артыңа қарама, – деп батасын беріп. Елі білсе, намыс қылып тартып алып қалады, – депті.

Шыға салып Саржан төреге кіріп келіп, өлеңді қоя берген екен. Сақау қолына домбыра ұстамайды екен. Саржан төре өлең, сауықты керек қылмайды екен. Домбырасы жоқ болған соң, байқаусызда Сақау өлеңді қоя беріпті жүгініп отыра қалып:

Құдай артық жаратқан тілегіңді,
Гауһар тастай жаратқан жүрегіңді.
Бір тартқанда өткізген жеті шоттан,
Айналасам да болмайма білегіңді, – депті.

Сонда Саржан:

– Тоқта, тоқта! Сөзің түгел болды. Мынаның аузына пері сөз салып тұрған қу екен! Мынаған бес көк алабас атан, бес дүрия шапан әкеліп беріндер! – депті.

Оны Шоң биге беріп жіберіп, Өтебай жындыға барыпты. Бұл Өтебайды жынды Алтай Тоқанның Тоқасынан шыққан сал екен. Әкесі Күшікбайға он екі мың жылқы біткен екен. Ол мал мұны жындандырмай қоя ма?! Осы асқа киіп келуге жасатқан екен. «Тоқа Сапақтың қызының сәукелесінен де құны артық болсын!» – деп жүз биенің пұлына түскен екен. Және: «Осы асқа қанша адам бара жат-

са бәріне де биік болып көзге түсіп отырамын», – деп түйеге мініп барған екен. Сәукелені басына киіп, өзі бір үйде жалғыз жатып, сәукеле басында, артына үлкен жастық қойып, аяқ жағына есіктей айна қойып, өз түрін өзі айнадан көріп:

– Бар болғаның осы ма, ішіне сиетін көтімді сүртейін?! – деп өзін-өзі келемеждеп, аузын сүртіп жатады екен. Сақау кіріп барып, өлеңді қоя беріпті.

Сонда Өтебай:

– Төрт қысырақ ал, – дейді, алмайды.

– Жүзді ал, – дейді, алмайды.

– Мыңды ал, – дейді, алмайды.

– Басыңнан бермесең алмаймын, – деп отырып алған екен. Өлеңмен ерік алдынан қоймапты. Сонда Өтебай жынды айтқан екен:

– Өзіме де сүйкімсіз көрініп жатыр еді, түрімді бұзып, әрмен әкетші, ішінді ...! – деп лақтырған екен.

Сақау етегіне орап алып қашып жөнелген екен. Шоңның алдына әкеп салған екен. «Сегіз ұлдан кейін көрген пәленжанға кигіз», – деп Шоңға беріпті. Міне, жүз биеге істеткен сәукелені бергісі келген соң, бір тақия есебінде болды. Алған Сақауға да бір тақия есебінде болды. Бұрынғылардың кейбір мінездері тәрики дүние деп айтуға болады.

Сонда Сапақбай:

– Қарқымбайдың жылқысы қанша? – деп сұрапты.

– Жүздей бар шығар, – депті. Сапақ айтқан екен:

– Менің бір жылғы соғымыма да жетпейді екен ғой! – депті. «Сондай неменің істеп келген салтанатын көрейін», – деп айтқанын Шоң естіп, Құдай рахмет қылсын, барлық ертоқымды бір жерге үйгізіп, сабаны соның үстіне орнатып, туырлықты тестіріп, піспегің басын содан шығарып қойып, далада бір жігітті боз атқа мінгізіп, пістіріп қойған екен. Піспектің басына үкі таққызып Қараламен көкпаздататып тастаған екен. Жарқ-жүрқ еткізіп пісіп тұрғанын Сапақ анадайдан көріп, келуге ұялып, кейін қайтып кеткен екен.

Қош, ол заманда Қуандық, Сүйіндік, Қаракесек, Қанжығалы ортасында ас берілсе, Шоң биге келіп ақылдасады екен. Бұл күнде Қоңырқұлжа аға сұлтан күні, бұл – «Қайырқоңырдың заманы» атанып тұрған күн екен. Олар төрелік қылып, Шоңға келмей, атшабар деп қарақшыны алып шығып кетті дейді. Онда Шоң би атқа мінбей

жатып алыпты. Ол жолы Қаз дауысты Қазыбектің ұрпағы Алшымбай би бар екен. Атшабар хабарлағанда, олар да шығып кеткен екен. Сонда Шоң би Алшымбайға бір епті жігіт жіберген екен былай деп:

– Қаракесек Тіленші би өлгенде, орнына Шоң дұға қыла барғанда, ауылында бір күн, бір түн жатып қайтқан екен. Сонда Шоң аттанғанда Алшынбай биді шығарып салып, Айыркезең деген төбенің қақ түбінде аттан түсіп, қош айтысып тұрып, Алшымбай айтқан екен:

Ағаңның орнына кейін бесінде келіңіз, бүгін бесінде аттаныңыз. Содан кейін сіз бетімді: «Былай!» – деп қақпаған соң, жұлдыздай ағып сөйледім де отырдым. Мені: «Мынауың былай!» – деп ешбір бетімді қақпадыңыз, мені сіздей кісі қақпайтын сөйлеген сөзімнің барлығы да мүлтіксіз оң болып кетуі ме, болмаса: «Әулеке неме лаға берсін», – деп отыра бердіңіздер ме?! – депті.

Сонда би айтқан екен:

– Балам, оның рас, талай-талай артық кемі толып жатыр. Мен сені жақсы-жаман жиылған жерде пәлен, түген демегенім қарадан хан болған Шоң да бұған бір ауыз бір нәрсе деуге жарамды деп, елін катыктай катып, сүттей ұйып тұрсын деп еш нәрсе айтпағаным сол, – дегенде Алшымбай жылап қоя берген екен:

– Балам, осы еркезең де ұмытпасан, бір қаруын қайырарсың, – деген екен. – Сол сөз есінде болса, еркезең есінде бар ма екен? – деп, – айтып кел! – деп жіберген жігіті:

– Сізге би жіберді, би жатыр: «Еркезең есінде бар ма екен деп айтсаң, өзі біледі», – деп қоя беріпті. Айтқан екен:

– Би қайда? – дейді.

– Би жатыр, төсекті жайлап салып алды, – дейді.

– Ендеше би атқа мінбесе, біз не қылғалы аттанамыз, – деп топқа барған жерінен қайта қайтып келіп, қарын қабаттан барлық жолдастарын жиып алып, бұ да жатып алған екен.

Қуандықтың адамдары шошып қалған екен: «Бұл қалай?!» – десіп. Сонда көпте не жоқ, бір қу таңдай жігіт суырылып сөйлеген екен:

– Аруақтың соңы болған, Айдаболдың Шоңы болған Шоң деген кісі бар. Сол кісі: «Атты қай жерде жібереміз, қарақшыны қай

жерге тігеміз деп маған ақылдаспады, айтпады», – деп кияңқы ұстап жатқан ғой, – дегенде төрелер айтқан екен:

– Ендеше, біз ондайын білгеніміз жоқ. Бара көріндер, қарақшы қай жерден тіккізуге, атты қай жаққа, қай жерден шапқызасың? – дейді. – Өзі білсін! – деп, кісі жібереді.

Сонда Шоң айтқан екен:

– Бұл өзі Бес Мейрамның басын қосып, ақылдасып беретін ас еді. Олай болғанда қар суынан осылай беттеп көшіп, ошақ басына қонып, көптеп қонақ аттандырады. Көмекте деген жау қашырады дегендей болып оп-онай тарайтұғын еді. Ағайын-туғанды ақылға алмай, бір-екі төре не десе сол болады деп, «төреге ерген ерін арқалайды» демеп пе еді?! Түлкі алмайтын жаман құс – аттың соры. «Аста еңбегі Абылайдан басқа төре ас еңбегі» деген сөз бар емес пе еді? Ел жайлауға беттегенде сауын айтпай, қайтарына қарсы айтылып, қайта көшіп бара жатқан бетімізден ағайын шақырған соң: «Асымызға келмеді дер!» – деп, зорға ұялғаннан келдік. Алыстан атымыздың мойыны қатып, азаматымыздың сілесі құрып келді. Ертең, бүрсігүні шаппасақ, жайымыз жоқ, – депті.

Сонан соң Қуандық қайта бәрін жиғызып, қайта мал сойғызып, асқа екі шапқан екен. Міне, Шоңның қазақтан асқан жері осы емес пе! Сонымен ертең өтіп, бүрсігүні қарақшыны Амантайдан тіккізіп, ойына алған жерінен атты айдатты. Палуан деген айғай шықты. Сонда Жаманқараның күреске түсерде көрінісі мынадай екен. Бір шылбырды мойнына құрметіп байлатып, бір ұшын бір бозбалаға беріп, ат үстінен тартқызып, бір кісіге құрықтың ұшымен ұрғызып, айғырша құрайттап қосады екен.

– Менің жылқым күшім сонда бойыма келеді, – дейді екен. Сонда шылбырды үзіп кетеді екен. Сол уақытта күрескен адам тірі қалмауы керек. Егер де тірі болса жаны олжа. Әлде қысқасы палуанды Жаманқара жықты. Бас бәйгені Шоң [алды].

– Ат келеді! – деген айғай шықты. Қараса өзге ат жоқ, бір-екі қара көрінеді. Байқаса біреуі – Қара, бірі – жазған Қарала ат екен.

[Киелі Жанақ та]:

– Ат дегенде аттым, – деді. Алдында келе жатқан Қара ат мұрттай ұшқан екен. Қоңырқұлжаның Қара аты екен. Үстіне мінген баласы аман қалған екен. Қуандық тағы да жуандыққа кетіп:

– Қарала ат жерінен шапқаны жоқ, жолдан қосылды! – деп, – бәйге бермейміз! – деп дауласқан екен.

Сонда Шоң би ат үстінде тұрып, бармағымен маңдайын тіреп тұрады екен көзін жұмып. Сөйлерге келгенде көзін жалтара ашып алып, ақыра сөйлейді екен. Шоң сөйлегенде басқа адамдардың айттайын деп тұрған сөзі аузына түспей қалады екен. Сонда көзін ашып:

– Делегей етек, жуан қоныш Қуандық ағаның баласы! Қамшының көптігіне, ақылыңның жоктығына сөзім жоқ! Атым жеріңнен шапты, алдынан жалғыз келді. Бәйгемді бер! Егер қапым бар десең, тағы жіберемін. Енді тосып далада тұрмаймын. Алда Жұманның ауылына барып жатамын. Тағы бір атым Қараламен құйрық тістесе келді. Қараламен бірге екі аттың бәйгесін сол жерге әкеп беруге бүлік етіп, бас бұрмайсын! – деп атты қайта айдатты да, өзі Алда Жұманның ауылына келіп жатты.

Абайылда [Әбілда] хан бар екен. Екі атты, 14 қой сойғызып күтті дейді. Айтқандай Қараланың соңынан бір ат құйрық тістесе келіпті. Айдабол Күліктің ішінде өскен Майлытон Шегірдің Шегірі, Сүйірбайдың Қарақасқа аты екен. Үстіне мінген баланың аты Жайлыбай деген бала екен. «25-ке келгенше Қарақасқа атқа мініп шаптым», – деген екен. Сол жерде Алда Жұман жатқан [Шоңға] екі аттың бәйгесін әкеп берген екен.

Қош, елге қайтып, елсіз далада Айдабол, Қаржас болып бәйгені салыстырғанда, Сақаудың бәйгесі екі есе артық болған екен. Сонда:

– Сақау олжа ал! – дегенде:

– Мен олжа алмаймын, батаңды бер! – деп, Шоңның батасын алған екен.

Елге келген соң [Шоң би] риза болып, 100 тұсақ қой, бір үйір қысырақ берген екен. Сол сапарда жолда қайтып келе жатып, Тоқада үш түрі атанған Телқозы, Байқозы, сол Телқозының үйіне түсіп, саба құйып отырып, бәйбішенің көзі Шоңға түсіп, бойы балқып, денесі иіп кеткен екен: «Мына кісі алтын екен», – деп. Алланың әмірі кешікпей содан бойына тиіп, ұл тауып, атын [Шоң] қойған екен. Кіші Шоң бірнеше жыл болыс болып, осы күні сол кісінің қонысы – «Шоң қарағашы» атанған. «Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар» деген.

Осы Сақаудың бір ауыз өлеңінен бағаланған қак сөз екені рас болған.
Өлең Сақау ақын:

Мейрамның бас қосқанда бес баласы,
Бұл қайыр Қоңырқұлжа Дауанбасы.
Қуандық Қорасбайға ас бергенде,
Жананның келген екен Қараласы, –

деген өлеңі осы.

Қара Алтайдың баласы Қарқымбайды,
Мырзалығың талайды алқымдайды.
Үкілі піспек болғанда, күміс ожау,
Жыл сайын сабасы жарқылдайды.

Осы жаз өтіп, келер қыс Шоң дүниеден қайтып, денесін былға-рыға тігіп, хазіреті Сұлтанға апарған екен жүз жылқымен. Сонда ол жердегі жақсы хазірет қожалар айтқан екен:

– Еліңнің құты екен, бекер әкелген екенсіңдер! – депті. – Еліңнің құты шайқалады ғой! Тым болмаса сол жерге үш жыл сақтап, майын ағызып қалдырмаған екесіндер?! – депті.[34]

Уақ Бөрібай әңгімесі

Ақтабан шұбырынды Сырдария өлкесінен қырға қарай ауысып, Уақ Шоға руынан көшіп келе жатқанда, Уақ Шоға руы Шоң мен Торайғырдың ауылын басып көшкен екен. Елдің айғай-шуынан шошып, бір әйел бала тастапты. «Түскен баланың құны!» – деп Шоң, Торайғыр көшкен елдің жылқысын тартып алып, өздерін тоғай түсіріп жіберіпті. Бұл кезде Бөрібай 13-14 жаста екен. Ойға барып, жер алып, өсіріп-өніп, есін жиып, ел болыпты.

Қырдан тоғайға қала шығып барған Айдаболдың бір адамын ұстап алып, еліне қайтармай қойыпты. «Бітімге келсін», – деп, Шоң би шақыртқан соң, ел болып жиналып, Бөрібайды жібермек болыпты. Бұл кезде Бөрібай жиырма бес жаста екен. «Көп кісінің керегі жоқ. Қасымда мына адамдар болсын: бірінші – Керей Келдібек би,

екінші – Уақ Жанабаба батыр, үшінші – Барақ баласы Кенже, үшеуін ғана ертем», – депті Бөрібай.

Шоң бидің ауылына келіп аттан түсіп жатқан Бөрібайды Торайғыр сынап, ағасы Шоңға айтады:

– Мынау жас жігіт – екі сәттің астасқан жерінен пайда болған жан екен.

Сонда Шоң:

– Бөрібаймен өзің сөйлес, өзгесін маған қоя бер, – депті.

Үйге кірген соң, Шоң би:

– Уақ Бөрібай қайсың?! – депті.

Бөрібай:

– Мен боламын, – депті.

Шоң би:

– Бөрібай, Бөрібай дегенге, мен адам сияқты адам екен десем, борбайдың арасында жүрген борбайшық екенсің ғой! – депті.

Бөрібай:

– Ақсақал, борбайды кемітпеніз, үлкен де, кіші де сол борбайдан шығады емес пе?! – депті. – Менің түсіме қарамаңыз, ісіме қараңыз, – депті.

Біраз үндемей отырғаннан кейін, Бөрібай:

– Ақсақал, жылқы бұрын ба, адам бұрын ба? – депті.

Шоң би:

– Жылқы бұрын, – депті.

Бөрібай:

– Бәрекелді, төрелігіңізге құлдық! – депті.

Шоң би:

– Мына шіркін не дейді, мен саған төре берейін деп отырмын ба?! – депті.

Бөрібай:

– Айдабол деген атыңызға семіріп, табақ-табақ ет жеп, кепе-кепе боқ тышып, аузыңыздан шыққан сөзді құлағыңыз естімейтін, сізді би қойып жүрген халқыңыз қандай надан еді?! – депті.

Шоң би Торайғырға:

– Мына кісілердің дауын бітіріп, риза қылып жөнелт! – депті.[35]

Шоң би мен Боштай

Шоң би қаһарлы Жанаққа айтыпты:

– Сен Құлболдыға қастық қылғанды атам деуші едің. Мына Боштай маған қастық қылды, Боштабайды ат! – депті.

Боштбайдың оқ қағары бар екен, бір баласын: «Аттым! – дегенде, бала мұртай ұшыпты.

Шоң би өлген соң Боштайдың әкесі Тұрсынбай батыр: «Итеңменді дуанбасы сайлаймын!» – депті. Әкелі-балалы екеуі екі жаққа тартып, ақырында Боштайдың дегені болыпты да, Шорман дуанбасылыққа сайланыпты. Тұрсынбай қаһарлы Жанаққа келіп:

– Сен Құлболдыға қастық қылғанды атам деуші едің, сол сөзің рас болса, мына Боштай Құлболдыға қастық қылды, Шорманды дуанбасы сайлады. Атқыш болсаң, Шорман мен Боштайды атшы! – депті.

– Боштайжанның өзінің де өмірі қысқа, оның жаласы менен болмасын, Шорманды аттым! – депті.

Баянауылда сайланған екен. Ел жайлауда Ерейменнің ар жағындағы аулына барысымен, Шорман өліпті. Жасы қырық тоғызда екен. Шорман айтады екен:

– Елуге жетпей өлген кісінің не арманы бар? – деп замандастарына айтады екен.

– Көп жасаған жаман болса, ақсақалдар: «Ақсақалды, сары тісті бол, алғаныңмен қоса ағар, қоса қартай», – деп неге бата береді?!

Шорман:

– Ақсақалды, сары тісті бол деген кісінің аузын ұрайын. Елуге жетпей қыршын жас өлгеннің қойнындағы қатыны күйінеді, бүкіл халқы күйінеді, оның өлгеніне қара жер күйінеді. Елуден асып өлгеннен соң, оның өлгеніне қатыны да күйінбейді, халқы да күйінбейді, қара жер де сүйінбейді. Қара жер қуанып қойнын ашпаған неменің өлісі не, тірісі не?! Ондай адамның өлген-өлмегені бәрі бір бастағы. Қазақта бір мақал бар:

Мешкей асқа тоймайды,

Жаман жасқа тоймайды,

Аса жақсының өмірі қысқа болады, – деген.

Боштай отыз жетіде өлген. Баянауылдың қазақ-орыстары үзеңгісіне у жағыпты деген сөз бар.[36]

Торайғыр би сөздері

Торайғыр бидің Баянтау туралы айтқаны. Баянауланың қарағайы желіне қосылып, шулап тұрғанын көріп:

– Ием жоқ, күні күту. Ием келген күнде тоқтамым түйе болады, жылап тұрасың-ау! – деген екен.

Торайғыр би ана дүниеге көшер қарсаңында жанында баласы Баймырза:

– Әке қалай боласын? – дегенде:

– Әй, балам-ай, менің қалай болатынымды қайдан білесің, бұдан бұрын ... көрмесіп! – деген екен.

Сонда Баймырза жылаған екен:

– Біз енді кімді әке қыламыз?! – деп.

– Жылама балам, жылама! Жақсы болсаң, жұртқа өзін әке боласың. Ал жаман болсаң, әкесіз болам деймісің, кім-көрінген әке болады, – деген екен.

Баласы жылаған екен сөзіне. Сонда баласына айтқан бір ауыз өсиеті ел аузында қалған:

Есің барда ел таны, желіп жүріп,
Атың барда жер таңда, желіп жүріп.
Бұл дүниенің өтерін білген адам,
Малың барда сұлу ал, көріп жүріп, –

деген екен.[37]

Баянауылға орыстардың қала салмақшы болуы

Сиыр жылы Баянауылға дуан саламын деп, орыстар ағаш кестіре бастайды. Осы жылы он шамалы қытайлар келіп:

– Ағаш кестірмеймін, қала салдырмаймын, қазақтар саған қарамайды, бізге қарайды, – деп орыстармен таласады. Бұл Әбәйілді ханның, Шоң би мен Торайғыр билердің заманында. Осылардың тұсындағы дәуір еді.

Ел жайлауда отырған мезгіл еді. Ағасы Шоң биден тіленіп:

– Мұның жауабын мен берейін, – деп Торайғыр келеді. Көкшетаудан Әбәйілда хан келді.

Орыстың Бөлкебайы:

– Қазақ шүршітке қарайсың ба, бізге қарайсың ба?! Айт шыныңды! – деп ақырды.

Әбәйілда хан үндей алмайды, қорқып, сасып не дерін білмей қалады, бөгеліп қалады.

Торайғыр:

– Әй, Бөлкебай, осы жүрген уақытыңда өзің не біреу маған қара, бағын десе, не айтар едің?! – дегенде Бөлкебай:

– Біздің қарап тұрған патшамыз бар. Қасықтай қанымыз, шыбындай жанымыз қалғанша, соның жолында боламыз. Оның билігінсіз ешкімге қарай қылып, бастырып кием десем табылады. Қылыш десем ұсталарым бар, неше түрлісін соғады. Берем дегеніңнің бәрі де өзімнен табылады, сенікін не қылайын, алмаймын, – депті.

– Бізге анда-санда өзің, не Шоң келіп тұрыңдар. Жеріңе, еліңе қайтарайық деп отырмыз, – дейді.

Торайғыр:

– Өзінде ақылдан дәнеңе жоқ екен ғой! Сенің ақ патшаң біздің ауылға неше рет келіп еді?! Шоң сондай қазақтың ақ патшасындай кісі. Ол сенен не аламын деп келеді?! Ал мен сегіз санаттың қатар кісісімін. Сенің сегіз санатың біздің ауылға неше келіп еді?! Біз де сондай керексіз орынға қаңғырып жүрмейтін кісіміз, – депті.

Бөлкебай:

– Сен аюдан да күшті екенсің. Аюды үйреткенде жетпіс күннің ішінде құрдай жорғалатушы едік. Сені еліктіріп, көндіре алмадық. Еліңе қайта бер, – депті.

«Әбәйілда хан мен Торайғырды орыстар алып кетті!» – деп қорқып, Баянауылға Шоң би, Көкшетауға Уәлихан тоқалы Айғаным қала салдыра бастаған екен. Торайғыр Шоңға қатты өкпелеп:

– Бір жолдың билігін маған бермедің, мені елдің құрмалдық тоқтысы етіп, шалып жіберсең, болмаушы ма еді?! «Менің билігім інімде, інім көніп келсе, қала салдырамын. Інімді ұстап әкетін, өзіммен жауласып тұрғанда, сенің тіліңді қалай аламын?! Не деп саған қараймын?!» – деп отырып алсаң, қала сала алмаушы еді.

Маған беттеп аяғын баса алмаушы еді. Сөйтіп аяқсыз қалдыратын едік қой!

Орысқа қарамаймын деп көшу себебі – осы көрінеді. Торайғыр, Шонты, Ізден абыз үшеуі құрдас екен. Елден кеткен жылы Қуандық жібермей, Алтай Аманкелдінің қосын қыстаған екен. Ізден абыз әдейі Торайғырды іздеп барса, Жетімқоңырда отыр екен. «Баянауыл, Қызылтаудан сен қалайша адасып біткен жерсің, Айдабол Күліктен Торайғыр сен нағып адасып жүрсің?!» – деп көріскенде, Торайғыр өкіріп жылаған екен. Шонты да барған. «Қайтпасаң емшегімді көкке сауамын!» – деп, шешесі Борсық бәйбіше барыпты.[38]

Уақ Ердене сөзі

Ердене – батыр, әрі би, Ұлы жүз Жалайыр ішінде сіңген Уақ, Абылайға айтқан:

Уағалейкумуссалам,
Ел билеген, хан бастаған – қасқа қалар,
Байға – пана, кедейлерге басқалар.
Түзде жүрсем, Ердене деген батырмын,
Үйге келсем, қатын – кәрі, бала – жас,
Келсап соғып, бидай түйіп жатырмын.
Түсем десеңдер, міне лашық,
Түспеймін десеңдер, жолдарың ашық, – депті.[39]

Уақ Нүркеге бір ақынның айтқаны

Өнерінді бәйге атындай шаптырғансың,
Қармағыңа жайынды қаптырғансың.
Екі балаң: біреуі – дуанбасы, біреуі – болыс,
Баланы неғып өзің таптырғансың?

Нүркебай – үлкен бай болыпты. Қазақтың ең алғаш, бірінші болып Меккеге қажыға барған Нүркебай болыпты. Семей, Алматы, Әулие ата, Бұхар жолымен жүрін, бәйбішесімен бірге төрт жыл жүрін, аман-есен келген екен.[40]

Керей Нұрбай әңгімесі

Нұрбай жоқ жоғалтып жүріп, әдейі Шоң биді көріп, сәлем берейін деп келсе, Шоң би таяғын қолына ұстап, кешке жақын қотандағы қойдың шетінде, далада тұр екен.

Нұрбай аттан түсіп, амандасқаннан кейін, Шоң би:

– Балам, ұрғының қай ел болады? – деп сұрағанда Нұрбай:

– Сүйегім – Керей болады, – депті.

– Керейде бір қарақшы бар деп естуші едім, сол сен боламысың?! – депті.

Нұрбай:

– Қайдан білейін, ақсақал, өзіңіз секілді біздің елдің ақсақалдары қотанның шетіне бір таяқты шанып қойып, басына жаман тымақ, үстіне шокпыт кигізіп, қотанның шетіне абай үшін қойған затты айтушы еді. Сіздің елдің ақсақалдарының тілі басқа болады екен ғой! – дегенде, Шоң би:

– Тілің кесілгір, үйге барып түсе бер, мен де барамын, – депті.

Он шақты адам жиналады, жөн сұрайды:

– Тоғыз байтал бар, айғырымен қысырақ жоғалтып, соны іздеп шығып едім, – дейді. Бидің ауылы жақын деген соң, әдейі биге сәлем берейін деп келдім, – депті.

Отырғандардың біреуі ұнатпай, қағып:

– Сенікі 29 байтал, айғырымен отыз еді ғой! – дегенде, Нұрбай:

– Міне, биске, жоғым табылды, жолым болды. Айғақ, куә бәрі өзіңізден шықты, малымды алып беріңіз! – деп қадалып, отырып алып, малын түгел алып қайтыпты.[41]

Тоқсан бидің Шорман биге айтқаны

– Құлықтан туған құнаншадай, шыпшықтан туған тұмашадай екенсің, – деген екен. Сонда жас Шорман би былай жауап беріпті:

Құлықтан тусам, тұлпар шығармын,

Шыпшықтан тусам, сұңқар шығармын.

Тамаша деген құс болады,

Бірде егіз, бірде сегіз табады.

Егіз болсам, сұңқар болып сөйлермін,
Сегіз болсам, [бүйе болып] қарныңды шағармын, –
деген екен.[42]

Шорман сөзі

Қуандық ішінде Құдайменде төренің жалғыз баласы қайтыс болып, ел-жұрты жиналып, жеті күндей басын көтере алмай жатқанда, Шорман келіп айтқан тоқтау сөзі:

Құдайменде төресің,
Хақтың ісін білесің.
Жалғыз бала өліпті,
Құдай сені көріпті.
Арғы бабаң – Барақ хан,
Жұртты аузына қаратқан,
О да өткен дүниеден.
Бергі бабаң – Тұрсын хан,
Өтірік айтқан Қимас хан,
О да өткен дүниеден.
Одан соңғы Қайыр хан,
Кедей менен тентекті,
Көре-көре айырған,
О да өткен дүниеден.
Кел, төрем, күйзелтпе,
Бүйтіп еліңді бөгелтпе,
Беліңді көтер, іш асыңды!
Өлмеймін десең тұрып бақ,
Өлем десең міне пышақ, –

деп, лақтырып жіберіпті. Сонда Құдайменде төре басын көтеріп, Шорманға:

– Осы қайғым немен қалады? – деген екен.
Сонда Шорман мынаны айтқан екен:

Қыран бүркіттің қанатында қалады,
Жүйрік аттың тұяғында қалады,
Сұлу әйелдің сипатында қалады, – деген екен.[43]

Нақыл сөздер

Жолмұрат ескертпесі: Бала күнімде Мұса Шорман ұлынан естіп едім – Мәшһүр Жүсіп.

Қарадан хан койса,
Қасиеті болмайды.
Үлгісізден би койса,
Өсиеті болмайды.

Кәлимасыз пір болса,
Кереметі болмайды.
Ала тұяқ, арам мал,
Берекеті болмайды.

Атадан қалған адал мал,
Әрекеті болмайды.
Тоқты шақтан тон кесе,
Желді күні тоңбайды.

Қарғыс алған атадан,
Егіз екі оңбайды.
Үш ай тоқсан түспесе,
Үлкен теңіз қатпайды.

Қатын шайпау болмаса,
Ер жалғыз үй қонбайды.
Бірді беріп, мыңды алсаң,
Бір байырғыдай болмайды.
Мың олжадан бір байырға деген жоқ па?

Сөзді айтқыл ұққанға,
Жанды-жанды сұққанға.
Айтып-айтпай немене,
Мақтамен құлақ тыққанға.

Батыр деп оны қайтесің,
Түйе үстінен бұққанға.
Дос деп оны қайтесің,
Есікті қатты серпіп шыққанға.
Амалын ішке сақтап,
Етіне қолын сұққанға.[44]

Мұса және Жүкен болыс әңгімесі

Шорман ұлы Мұса туралы. Мұса баққа таласып, ағайыны Сейтенді аттырып, Тайжанды жер аударып жібереді. Патшаның сенімді бір деген кадрлі адамдарының бірі болып есептеледі. Омбыда жатып Арқаның 48 болысына бұйрық береді: Семей, Кереку, Қарқаралы, Ақмола, Көкшетау, Атбасар, Қызылжар. Патшаның тапсыруы: «Қол астыңа қараған болыстарын, біз көрмеген, бізге таңсық сый, тарту-таралғымен келсін!» – деп Мұсаға жүктейді.

Мұсаның әмірі бойынша 48 болыстың бәрі де патшаға сый, тарту-таралғы дайындайды. Жалғыз-ақ Керей Жүкен болыс ештеңе дайындамайды. Мұны басқа болыстар естіп, күйзеледі. «Барып біле кетейік, не ойлағаны бар екен», – деп, Қызылжарға қараған Жүкен болысқа келеді. Жасы он сегізде екен. Бұлардың қандай мәнмен келгенін Жүкен жақсы сезіп біледі. Бес кісіге бір үй тіктіріп, бір кісідей күтіп сыйлайды. Ертеңіне:

– Кірлеріңізді жуғызыңыздар, аттарыңызды тынықтырыңдар, – дейді.

Оған қарамай, болыстар жүрмек болады. Жүкен бірге жүреді. Жол жүріп келе жатып, бір пысықтау болыс:

– Жүкен мырза, патшаға не белгі алдыңыз? – деп Жүкеннен сұрайды.

Жүкен:

– Өзімнен артық қандай белгі керек, бара көреміз, – деп жауап қайтарды.

Омбыға келген соң, Мұса шақырып алып сұрайды. Жүкеннен басқалары түгел тартумен келгенде, Жүкен ғана тартусыз келгенін біледі. Мұса басқаларына ұрсады:

– Ол итті бетімен қоя бермей, неге жөндемедіңдер! Знагін тартып алып, басқа біреуге берсеңдер болмай ма?! Шақыр, жылдам көзін жоғалтайын! – депті.

Аздан соң сәлем беріп, Жүкен кіріп келеді. Сәлемін ешкім алмайды. Жүкен қолын қусырып, кейін шегініп тұрды.

– Көзінді қазір жоғалтам, топқа саламын, талқыға түсіремін! Сөйтіп күлінді көкке ұшырамын, жоқ қыламын! – деп сөзді қысқартады.

Жүкен:

– Рас айтасыз! Топқа түсіп, торылған жоқпын, бәйгеге түсіп, сыналған жоқпын. Оқып білім алғаным жоқ, тоқып тәжірибе алғаным жоқ. Осылардың тым болмаса бірі жоқтықтан, Уақ пен Керейден, Қарауыл мен Қыпшақтан төрт кісі ең болмағанда, екі кісіні аттырып, айдатып жіберсем, атым шыққан білімді адам болған болар едім, – депті.

Мұса:

– «Ел болмайды, ел болса, ел тудырмай тұра алмайды» деген кел, жоғары шық! – деп қасынан орын беріпті.

Патшаға әкелген сыйлықтарын болыстар түгел беріп болған соң, ақырында Жүкен кіреді.

– Не әкелдің? – деп сұрағанда Жүкеннің берген жауабы:

– Тақсыр мен қыр болыстарындай бай емеспін, сіздің төменгі ұлықтарыңыз шығынды қыр болыстарына бірдей салады. Жалғыз қарындасым бар. Сүйіп алған әйелім бар. Қолдарында жүзік, құлақтарында сырға, білектерінде білезік жоқ. Сондықтан біздің бұдан былай теңгерілуіміз есте болсын, – депті.

Жүкенге артық шен-шекпен беріпті. Қарындасы мен әйеліне сырға, білезік, жүзік беріпті. Бәрін тізіп байластырып, басын қосып қанжығасына байлап алыпты.

Қырдың бір болысы:

– Неге киіп, неге тағып алмайсыз? – дегенде Жүкен:

– Сатырлатып ылғи темірді мойныма тағатын мен ит пе екем?! – депті.

Барлығы бірігіп приговор жасап, Жүкенді патшаға шағып, жер аудартыпты.[45]

Үш мәтін

1. Алтай оның ішінде Қалқаман руынан Тоқтыбас деген кісі біреу сәлем берсе: «Жұрттың бәрі сөй дейді!» – деп, берген сәлемді алмайды екен.

2. Қаракесек Бошаннан бір кісі ауырады. Жақын адамдары көңілін сұрай келіп:

– Қай жерің ауырады? – десе:

– Білмеймін, даладағы Бейсембайдан сұраңдар, – депті.

3. Сатылғанның біреуінде нашар адамның ақысы болады. Мұса шақырып алып:

– Мынаның ақысын бер! – десе, былай шыққан соң:

– Мұса айта береді. Берімпаз болса, өзінен ал, менің беретін түгім жоқ, – деп аяғына отырғызбайды.

Әлгі сорлы Мұсаға қайта келіпті.

Сонда Мұса:

– Сатылғанның ең жақсы деген адамының тоқтылы қойлық зияны бар, – депті де, өз жанынан беріпті.[46]

Мәшһүр жинағынан

(Ел аузынан)

Қараша хан тұсында, қатын ер тұсында,
Қатын-балаға сатып алған құлдай болып,
Елу келді еңкейіп, кәрілікті теңкитіп.
Алпыс келді ақырып, кәрілікті шақырып,
Жетпіс келді кенеліп, кәрілікті жетелеп.
Сексен келді бүйірден, сонда қалдық үйірден,
Тоқсан келді есіліп, екі аяғын көсіліп,
Алпыс екі тамырым, бәрі бірдей шашылып.
Бұралайым тағамын, бұлтылдайды шағады,
Күші жетпей, төмен қарап бұғады,
Пәтшағар өз-өзінен жығылады.

«Елуге жетпей қыршын жас өлгеніңе қойныңдағы қатынын күйінеді. Бүкіл халқың күйінеді. Қара жер сүйінеді. Елуден асып өлген соң, оның өлгеніне қатыны да күйінбейді, халқы да күйінбейді, қара жер де сүйінбейді. Жастай ол қартайып бәрі бір», – деген екен. [47]

Орманшы Тәнті әңгімесі

Орманшы Тәнті мен Қанжығалы Әбенді бүкіл Баянауыл елі болып жер аударатын болады. Бұл екеуі Омбыға дейін өз еріктерімен атпен баруды ұлықтан сұрап алады. Шәкір Омбыға бұрын барып, арыз беріп, Әбенді біржола ақтап, босатып алып елге қайтады. Бұлардың Омбыға атпен баратынын білген Шәкір о да қыр жолымен Әбендерге қарсы жүреді. Бұлар жол үстінде кездеседі. Далада бір күн қонады. Ертеңінде Шәкір Әбенді құтқарып алғанын жайлап айтады.

Сонда Тәнті:

– Әбен, құтылғаның қайырлы болсын, күндемеймін, қуанамын. Бірақ сенімен бірге келе жатқан Сапа да бүкіл Сүйіндік болып бірге келе жатқандай еш нәрсені елемей келе жатыр едім. Жалғыз-ақ, сенен бөліну қиын сияқты.

– Оқасы жоқ!

– Екінші тағы айтарым, қайырлы болсын, – деді. «Ері жоқ ел жетім, елі жоқ ер де жетім» деп еді. Сондай-ақ, Сүлеймен – елемес ер еді. Сүлейменге сәлем айт. Басқа айтарым жоқ, – деп, қоштасып жүріп кетіпті.

Бұл хабарды алысымен Сүлеймен Омбыға барып, Тәнтіні босатып алыпты. [48]

Ел аузынан

Сырбай жолаушылап жүріп, бір ауылға келіп қоныпты. Жазғы шілденің кезі екен, аузы ораза екен. Аузын ашқан соң, мұрттай ұшып ұйықтап қалыпты. Бір мезгілде Шыпекенді оятып, қолына су құйыпты. Бата қылдырып мал соймағанын, тым болмаса мал соямыз

деп мезіреті қылмағанына Сырбай кектеніп отыр екен. Етті абайлап қараса сұр ет. Сонда бата сұрағанда Сырбайдың берген батасы:

Мынауың жас ет десем, сұр екен ғой,
Шықбермес Шығайбайдың бірі екен ғой!
Өлді деп Қарынбайды естуші едік,
Ол итің әлі күнге тірі екен ғой! – депті.[49]

Бекболат сөзі

Керей Шақшақұлы Жәнібек:

– Қаз дауысты Қазыбек баласы Бекболат биге құда боламын, – деп, – жалғыз баласына қызын айтырамын, – деп сөйлескенде, Жәнібектің баласын жалғызсынып айтқан екен:

– Жәнібек өзі де жалғыз болу керек! – дейді.

Қазыбек айтады:

– Сен жапанға біткен шын...ар сың, күнің бітсе, күнге күйіп қуарарсың. Сонда мен өзінді қайдан іздеп табармын, – депті.

– Мен бір жатқан тоғаймын, табылуға оңаймын, – деген екен Жәнібек.

Сонда Жәнібек:

– Енді кешікпей өлемін, өйткені мен өзім Жәнібек болғалы сөзден сүрінген емес едім. Осы жолы тоқтадым. Кешікпеймін, ажалым таяу екен, – деп келін, кешікпей өлген екен.

Қаракесек Қазыбектің баласы – Бекболат, оның баласы – Тіленші, оның баласы Алшымбайдың үлкен әйелінен – Жүсіп жалғыз. Тоқалынан бес бала: үлкені – Қайырбай, екіншісі – Бәпи, үшінші – Бипау, төртінші – Шапи, бесіншісі – Түсіп. Ал, Бәпиден атақты Мәди туады.[50]

Үкібай би: әулетті сөзі

Тәрде отырып әкең сенің жамбас жеген,
Жақсыдан жаман туса, оңбас деген.

Арамнан пайда болса, амал бар ма?
Иттің боғы қылшықсыз болмас деген.

Жәннәт деген не нәрсе?
Болат деген не нәрсе?
Тағат деген не нәрсе?
Сағат деген не нәрсе?
Шаян деген не нәрсе?
Ағат деген не нәрсе?

Сонда Үкібай би былай деп жауап қайтарған:

Маңдайдағы екі көз,
Жәннәттің сол емес пе?!
Ауыздағы екі тіс,
Болатың сол емес пе?!

Құлшылық қылсаң Құдайға,
Тағатың сол емес пе?!
Кеудедегі жүрегің,
Сағатың сол емес пе?!

Көмейдегі қызыл тіл,
Шаяның сол емес пе?!
Аңшыға налог салғаның,
Ағатың сол емес пе?! [51]

Бір бидің сөзі

Жар басына қонбаңыз,
Дауыл соқса үй кетер.
Жатқа тізгін бермеңіз,
Жала болса, бас кетер.

Жаманмен жолдас болмаңыз,
Көрінгенге күлкі етер.

Жақсымен жолдас болсаңыз,
Айырылмасқа серт етер.

Ит жүгіртіп, құс салсаң,
Киген тоның түлкі етер.
Сыпайы сырын білдірмес,
Ақырын ғана бұлк етер.

Көктегі бұлт сөгілсе,
Көктем болмас не пайда?!
Көкіректен жан шықса,
Қайтіп келмес не пайда?!

Дін мұсылман болмаса,
Тіл мұсылман не пайда?!
Қызда кылық болмаса,
Құр шырайдан не пайда?!

Ерге дәулет бітпесе,
Қызыл тілден не пайда?!
Мал араға түспесе,
Құр айтқаннан не пайда?!
Байдан қайыр кеткен соң,
Малда кетер не пайда?! [52]

Бәсентиін-Ақтілес Абыз би айтқаны

Ақыл – жастан, асыл – тастан.

Жоқтық – ұят емес, байлық – мұрат емес.

Мал – жаным садағасы, жаным – арым садағасы.

Жалғыз ағаш үй болмас,
Жалғыз жігіт би болмас.

Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ.

Бай байға құяды, сай сайға құяды.

Күн – ортақ, жақсы – ортақ.

Ашу – дұшпан, ақыл – дос, ақылыңа ақыл қос.

Сабыр түбі – сары алтын.

Сарғайған жетер мұратқа,
Асыққан қалар ұятқа.

Шалқайғанға шалқай,
Пайғамбардың ұлы емес.
Еңкейгенге еңкей,
Атаңнан қалған күң емес.

Атаң жаман кісі еді,
Ат бергеннің құлы еді.
Шешен жаман кісі еді,
Мәскеннің қара күңі еді.

Іш қазандай қайнайды,
Күресерге дәрмен жоқ.
Қоян-қолтық алысып,
Жығылсаң да арман жоқ.

Бұл кісі Едігемен тұстас болған.[53]

Басентиін-Қозыбақ Баянтау бидің айтқаны

Уық бойы қар жауса,
Жұтамайды сауысқан.

Жетесі жаман болмаса,
Шыдамайды туысқан.

Көргені жаман – бергенін айтады,
Туасы жаман – туғанын жамандайды,
Аласы жаман – алғанын айтады.

Қас жорғадан жортақ туады,
Қас батырдан қорқақ туады.
Қас шеберден шорқақ туады,
Тентектің ақылы түстен кейін туады.

Атадан бала туса екен,
Ата жолын қуса екен.
Бетіне келер ұятын,
Өзі біліп жуса екен.

Ат болар тай – саяққа үйір болады.

Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле.

Алты ұл тапқан қатынды,
Ханым десең, болмай ма?

Білегі толық бірді жығады,
Білімі толық мыңды жығады.

Бұл кісі – Шоң, Торайғырлардың досы екен. Баянтаудың інісінің баласы – Жантауды ертіп келіп, үш жүз қой айдатып жіберіпті.[54]

Қаракесек Сартжасауыл сөзі

Қаракесек Тоқтамыс Жабас деген кісі Тәкіжан биге:

– Сен Қаракесек Қамбар руынан шыққан Сартжасауыл деген биді білесің бе? Ол кісі жанына тигізе сөйлемесең, ашынбайды. Малың, басың, толық бағың күн санап артуда. Сөйлер сөзді де

білесің, шешендігің ешкімнен кем емес. Анау қарсы келе жатқан сол кісі. Жолыққан жерден жанына тигізе ащы тілмен бөгелмей сөйлеп көрші, не дер екен, естийік?! – депті.

Қарсы келе жатқан жолаушылар біріне-бірі кездесіп, сәлемдесіп болысымен Тәкежан би:

– Япырмай, даңқы жер жарған, Сартжасауыл деген би осы кісі ме?! Көргім келіп, асығып жүруші едім, көруге тұрмайды екен! Үрерге иті жоқ, сығарға биті жоқ жарлысы қалай?! Қатыны жоқ, жалы жоқ, астына мінген атының жабысы қалай?! – дегенде, Сартжасауыл мырс етіп күліпті де, мына жауапты беріпті:

Сөз сөзден туады,
Сөйлемесе қайдан туады?
Қоңыр шұнақ койдан туады,
Қызыл шұнақ қыздан туады.

Жорғадан жылас туады,
Шабаннан желмес туады.
Тоғышардан малбақпас туады,
Сараңнан бермес туады.

Белі жоқтан қылас туады,
Соқырдан көрмес туады.
Меніреуден сезбес туады,
Саңыраудан естімес туады.

Таздан жағақбас туады,
Жындыдан қалжақбас туады.
Алып анадан туады,
Ат биеден туады.

Қас сұңқар жалғыз туады,
Қас тұлпар жалсыз туады.
Қас жақсы малсыз туады,
Қас сайқал қардан туады.

Ешкіден егіз туады,
Иттен сегіз туады.
Алуан-алуан аңнан туады,
Желмая нардан туады.

Бұл айтылған мәтелдер,
Мәңке би айтқан кеп еді.
«Ақыр заман боларда,
Шүрегей мойын, шөже бас,
Билер шығар», – деп еді.

«Тайынша менен тайлаққа,
Жүк артылар», – деп еді.
«Қарап тұрған жігітке,
Қыз артылар», – деп еді.

«Екі басы қайқиып,
Қайық шығар», – деп еді,
«Жүгініс жоқ, малдас жоқ,
Көлбеу шығар», – деп еді,

«Оқшантай жоқ, кісе жоқ,
Белбеу шығар», – деп еді.
«Төбесі темір, тор әйнек,
Үйлер шығар», – деп еді.
Қайсыбірін айтайын,
Айтқандары көп еді, –

дегенде, Жарас тұрып:

– Өй, сен бүлдірдің ғой, байқап сөйлемей! Мынау екеуімізді де құртты ғой! Мені «шошқа», сені «ит» деп кетті ғой! – дегенде Тәкіжан би тұрып:

– Ол өзіңнен емес пе?! Мен мұндай екенін білсем, оған жақын бармақ түгіл, қарасын көріп, маңына да жоламас едім! – дейді.

Осы күнгі Қаракесектердің сөз білетіндері – бұл Мәңке бидің сөзі емес, Сартжасауылдың төл сөзі. Бұрынғы жақсылар: «Менің сөзім!» – деп өмірі айтпайды екен де, біреудің сөзі қылып сөйлейді екен деседі.[55]

Қобылан ақын

Қобылан ақынның жалғыз ұлы болыпты, өте жаман болыпты. Бүкіл ел болып:

– Ақыннан бала тумады-ау! Таяғын ұстарлық болмаған соң, ақынның аты өшеді-ау, тез ұмытылады-ау! – деп қайғырады.

Бір күні ел ақсақалдары жиылып кеп:

– Ақын, балаңызды сынаған шығарсыз, өзіңізге тартқан ба, жоқ па?! – деп сұрағанда ақынның жауабы:

Өзіңнен туған қолаба,
Айтқан сөзге бола ма,
Қарасын көр де, жүре бер,
Маңайына жолама.
Сатайын десең өз балаң,
Сояйын десең еті арам,
Жаратушы Қүдіретке,
Амал бар ма, не шара?! [56]

Жапар ақын

Сүйіндік-Айдабол Жапар ақын соқыр еді. Ел аралап жүріп, дуанбасы Ыбырайдың үлкен баласы, Жардың інісі – Рақымжанның үйіне келеді. Келсе Жардың екі биі – Әліғұл, Битен және Қыпшақ Шабанның Түсібі деген қарт кісі қонып отыр екен. Екі би Рақымжанмен карт ойнап отырады. Ақын да қонады. Онымен ешкімнің жұмысы болмайды. Елеп, ескермейді. Таңертең жүрер алдында ақын оларға өлең айтады.

Сонда Жардың екі биі:

– Ақын түгіл картқа да ақша таба алмай отырмыз, – деп түк бермейді.

Әліғұлдың көзінің азғана ағы бар екен. Ақын шығып бара жатқанда, Рақымжан бір сом, шабанның Түсібі бір сом сөлкебай береді.

Сол бетімен ақын Жардың ауылына келеді. Келсе Жар мырза Қарабауырға қысыр байлатып, желі басында тұр екен. Ақын Жар

мырзаға қол беріп аттан түсе бергенде, ертоқымы ауып жығылады. Ертоқымынан аты үркіп, аттан жылқы үркіп; әбігер болады.

Сонда Жар:

– Бұл кім еді, кесек байлаған батшағарды ұру керек?! – деп, ақынның жанына өзі жетіп келеді. Сонда ақын: «Бетіме жара түспесін», – деген оймен шапанымен бетін бүркеп жата қалып, Жарға мынау өлеңді айтқан екен:

Болғанда ажал қайдан катер-қауіп,
Жығылдым дәулетіңе есім ауып.
Болғанда сен – бүркіт, мен бір – торғай.
Тоятың не қанады маған ауып?

Мырза Жар атанып ең заманыңда,
Аз сөйлейін тілімнің аманыңда.
Ә, Жәке, сен қара – нар, мен – көбелек,
Не қалар бір тарпысаң табаныңда?

Ә, Жәке, сіздің басың өткір алмас,
Бетіңнен қаһарлансаң ешкім қалмас.
Жүруші ем байға қонып, жаным сақтап,
Кез болды қара басты атым жықты-ақ.
Жолықтым қашып келіп қаһарыңа,
Үстіне жығылғаның жұдырықтап.

Сонда Жар мырза:

– Уа, сен кім едің?! – депті. Ақын басын жерден көтеріп алып былай дейді:

Алдымда асқар-асқар бел емес пе,
Тұтқасы бұл Қыпшақтың сен емес пе?!
Ішінде Орта жүздің атым шыққан,
Айдабол Жапар ақын мен емес пе?!

Сонда Жар мырза:

– Жарайды, ақыным, үйге жүр! – деп, үйіне ертіп келеді. Ақын үйге кіріп, табалдырықтың алдында тұрып:

Ақының жастай қалған жетім еді,
Қолынан ауыр дәулет кетіп еді.

Төріне сіздің, Жәке, шыға алмаймын,
Кигенім аяғыма етік еді, – депті.

Сонда Жар мырза:

– Аш, адалдың ішіндегі әмірқан кебіс пен мәсіні алып берші! –
депті әйеліне.

Ақын оны қолына ұстап, төрге отыра бергенде, бір кесе қымыз
беріп:

– Ал, енді, сөйлеші! – депті.

Сонда ақын домбырасын қолына алып, былай деген екен:

Түс көрдім бүгін түнде бір ғажайып,
Бұл сырды не қылайын жұртқа жайып.
Үйіне Ыбырайдың барып едім,
Отыр екен екі күшіген, бір бидайық.

Жем дауы толғаннан соң қылғиды екен,
Бидайық әр ағашқа саңғиды екен.
Күшіген бидайықтан бахар алып,
Артынан ол екеуі андиды екен.

Біреуі күшігеннің көзі майы,
Адамға қарамайды қыңырайып.
Әл қазал пайғамбардан сөйлеп едім,
Өзіме бермек түгіл салды айып.

Олардың бірі – Битен, бірі – Әліғұл,
Түсіп оған ермей тұр, ақылы мол.
Өз әкең Ыбырайдан дүкен көрген,
Алдында тұр ғой саулап бір қара жол.

Битен айтты:

– Мен саған түк бермен, – деп, –
Нәрсені саған берген еп көрмен, – деп.
– Ақшаны картқа салмай, саған берсем,
Жүзінде екі дүниенің түк көрмен, – деп.

Атыңыз жақсы болса, жұртқа жетсін,
Бермесе ол билерге Жапар нетсін.

Соқырдың сонда берген бұл батасы:
– Жарығы екі дүниенің картпен өтсін!

Битеннің әкесі балықшы еді қармақ салған,
Дуанда қасапшы еді сылма сылған.
Би болыпты Қыпшаққа осы күнде,
Не десең айтып болмас, сұмырай жалған.

Жапанда жалғыз біткен сіз – бәйтерек,
Өрмелеп бұтағына шықсам керек.
Бұтағың көтере алмай, кетсе сынып,
Болғаның құр бәйтерек неге керек?

Жадағай қоңыр үйрек қазағың – мен,
Кез болдым құдай айдап жазды күнмен.
Жар мырза өле жаздап, бір басылдың,
Әкеңнің түбі – Естек, заттығың – мен, – депті.

Сонда Жар мырза:

– Тоқтат ақыным! – депті де, екі би үшін он сомнан жиырма сом беріп, өзі үшін ат-шапан беріп:

– Ал, енді, ешкімге айтып, аузыңнан шығарма! – деп өтініпті.

Тарақта Сағал мырзаға да өлең айтқан екен. Ол ат пен шапан беріп отырып:

– Енді мені жамандашы, қалай деп жамандар екенсің, бағанадан бері мақтадың ғой! – дегенде:

Көктің көлі байлаулы биесіндей,
Бақа балық Бекбаудың көбесіндей,
Әкең – Қартай балыққа қақалғанын,
Ұмытпасаң Сағалжан білесің ғой, – дегенде, Сағал:

– Тоқтат ақын! – деп, тағы бір ат пен шапан беріп қойғызған екен қараша, хан тұсында, қатын, ер тұсында.[57]

Нармағамбет сөзі

Найман Бердібай би Нармағамбетке:

– Азғантай ауылдан шыққан тайшыл боз ат екенсің ғой! – депті.

Сонда Нармағамбет:

Ханга басты Қарекем бар,
Дінге басты Құнекем бар.
Жеті момын тыңым бар,
Менен артық кімің бар?! –
деген екен. Қараменде бидің айтқаны.[58]

Найман Арда би әңгімесі

Найман Арда би дәулетке мас, тәкаппар, адам баласын бойына тенгермепті. «Мен адамнан үздік туған данышпанмын, бұл өңірде менімен сөйлесер, маған тең келер адам жоқ. Бұл елдің арасында тұрмаймын, бөлек тұрамын», – деп, бүкіл елден шығып, жеті ақ үй тіктіріп, тау ішіне барып тұрған екен. «Маған арыз айта келген кісі аттарын екі-үш шақырым жерге байлап, аяқтарындағы етік-кебістерін тастап, жалаң аяқ келсін», – депті. Барушылар айтқанындай барады екен. Жол үстіне арнаулы кісі қойыпты.

Бір күні жол үстіне қойған кісісіне жас бала жігіт, астында торы байталы бар, жетіп келіп:

– Арда бидің үйі қайда? – деп сұрайды.

Жол үстіндегі адам:

– Атыңнан түс, аяқ киіміңді тастап жаяу барасың, – дейді.

Бала:

– Алыс жерден арып-шаршап келемін.

Атын белдеуге байлап:

– Рұқсат па? – деп үйге кіріп келіп:

– Би, сізден бір төрт ауыз сөз сұраймын. Соның жауабын беріңіз, – дейді. Би үндемей басын изейді де, басын көтермей жата береді.

Бала:

– Құлһууәалланың құдығы не болады?

– Құдай.

– Ақ жердің иығы не болады?

– Иман.

– Алланың ұраны не болады?

– Азан.

– Иманның тұрағы не болады?

«Шындық» дегенде би жауап бере алмайды. Бағанағыдай емес, төсектен басын жылдам көтеріп алып:

– Қарағым, бүгін қон, тынық, жауабын ертең берейін! – деп баланы бөлек үйге күттіріп қойыпты да, сасқанынан жүз беске келген Жұғымбайды алдырыпты.

Жұғымбай:

– Ұлы жүз Үйсінде Бектұрсын деген бала бар еді, бір жас жайрағыр бар деп еді, сол болар, – дейді.

Ертеңіне би Жұғымбайдың үйреткен жауаптарын айтса, бала:

– Сіз тапқан жоқсыз, Жұғымбай айтты. Жұғымбайды алдырыңыз, иә, тауып беріңіз! – деп, сіресіп отырып алыпты.

Ақыры болмаған соң, би амалсыз Жұғымбайды алдырады. Бала Жұғымбайға мына сұрауды береді:

– Иә, ата, дүниені көп көрдіңіз! Өзіңіз көрген суда қай су үлкен екен?

Жұғымбай:

– Өзім көрген судың үлкені – Іле болады.

– Іле тасыса, қайда тоқырайды екен?

– Іле тасыса, теңізге тоқтайды екен.

– Теңіз тасыса, қайда тоқтайды екен?

– Теңіз тасыса, құрдымға тоқтайды екен. Құрдым тасыса, Құдайға тоқтайды екен.

– Құдай тасыса, қайда тоқтайды екен?

– Құдай тасыса, жетім бала, жесір қатынның көз жасына тоқтайды екен, – депті.

Арда би үйін жықтырып, елге қосылып, елмен бірге өмір сүріпті:

– Менің ісім дұрыс емес, Құдайға қарсылық, күпірлік екен, – деп жауап қылыпты.[59]

Сары Шуаш би әңгімесі

Найманнан шыққан Сары Шуаш би-шешен болыпты. Бірақ түсі ұнамсыз, сиықсыз, қортықтау кісі екен. Сол кісі бір уақыт Керей Жәнібектің ауылына құн даулап келіпті. Оны Жәнібек қомсынып, былай депті:

Сен – кемсек ауыз, жарғақ құлак,
Жылқыға суат болмас ылайсың!
Астыңа ала шолақ ат берсе,
Алты ай мініп арытпассың.
Қолыңа қырық кез оқ берсе,
Дұшпанға бірін атып дарытпассың,
Сен би болып та жарытпассың.

Менің даусым Қазыбекке тартқан, сүйегім шақшақ Жәнібекке тартқан. Сен мына түріңмен не үміт қылып келдің?! – дегенде Сары Шуаш би:

Сен де Құдайдың құлы екенсің,
Керейден мойның асып тұр екенсің.
Даусың Қазыбекке, сүйегің Жәнібекке тартса,
Өзіміздің Арғын ағаның ұлы екенсің, – депті.

Жәнібек:

– Жарайсың! – деп арқаға қағыпты.

Сөзден жеңіп, Сары Шуаш би бітім алып қайтыпты. Жәнібектің: «Даусым Қазыбекке тартқан», – дегені – нағашысы Қаракесек болса керек. Сүйегің шақшақ Жәнібекке тартқан дегені – өзін: «Жәнібектен тудым», – деп жүреді екен.[60]

Құнанбай сөзі

«Тіліміздің билігі – Алдияр ұранды төреде, өліміздің билігі – Алла ұранды жожада. Жайылуы мал сықылды, жусауы аң сықылды, Сарыарқа деген жерде бетімен қаздай қалқып, үйректей жүзіп, өсіп-өніп жатқан қазақ деген жұрт боламыз», – депті. «Қазақ деген де жұрт болады екен-ау!» – деп, аң-таң қалып, карта ақтарып, шежіре қаратыпты, таба алмапты. «Көпте не жоқ, бұл табылса Бағдат шаһарында Имам Ағзам кітапханасы бар, бұрынғы мұсылман халпелері(халифа) ескі тарихтарды соған, қоймаға қойдыратын. Содан табылар», – деп Бағдаттан іздеттіріпті. Бұлар ортасынан Кіші жүз Досжан халпені жіберіпті. Барғандар: «Табылды, «қазақ» деген

жұрт – Әннас ибн Мәліктен орбіген екен», – деп нұсқа түсіріп алып келді. Сонан соң 120 кісі ортасынан ақша шығарып, «Қазақ тақиясы» деген тақия салдырып, Құнанбай атына жаздырып және оған: «Шайх арғыннан тұратын болсын!» – депті.

Бұлардың қажыға барған жылы – қара киік жылы екен. Қышыл қажіге кеткенде, екікабат қалған тоқалы ұл тауып, атын Мекебай қойған. Сол Мекебайдың жасы елуден асты. Біздің бұл Баянаула-Қызылтау жып-жылтыр мұз болып, жылқы біткен Сілетідегі Шолақ деген жерге кетіп, тоқты қысыр қалмай, мал семіз, күйлі шығып Маймұз атанған. Ол күнде екінің бірі егіздің сыңары сөйлеп, айтып жүруші еді. Бұл күнде алай-дүлей, ұйқы-тұйқы аласапыран заман болып, бүтін естінің өзі де қалған жоқ. Жарым естілер, шала-шарпы білгенінен айырылып қалды.[61]

Қазанғаптың Құнанбайға айтқаны

Құнанбай Бөжеймен арыздасып, қағздасып Бөжейдің арызы бойынша Омбыға шақырылып, үш ай жатып, қыстыгүні еліне қайтады. Аттары арықтап, өздерінің қарны ашып, жүдеп қайтады. «Қазанғапқа сәлем бере кетейін», – деп сонда келеді. Палау бастырып, шәй береді. Қарны ашып келген Құнанбай Қазанғаптан бұрын палауды асап жібереді де, бұл ісінің ерсілігін біліп:

– Қазеке алыңыз, – дейді.

Сонда Қазанғап:

– Соқыр қаздай қақшиып қағып салдың, ендігі иба-әдебің өзіңе! Осы қалыпта қақшиып қаға бер, бұйырған тамақ бәрімізге жетер, – депті.

Құнанбай бұл сөзді кектеп, ертең аттанбақ болады. Күн тұман болады.

– Күн қалай? – деп сұрағанда жолдасы:

– Күн тұман, түк көрінбейді, – дейді.

Қазекең:

– Жат, екі-үш күн тынық! – деп жабысады. Құнанбай болмайды.

Сонда Қазанғап:

– Тұман түбі – жұт, тұмау түбі – құрт, закон түбі – сот, сот түбі – шорт бар, жүре бер! – депті. – Божеймен алыспа, араздаспа, жеңсең, өзіңді жеңесің. Жеңілсең, бойыңа мін, қарғыс таңба болады, – дейді екен Қазанғап.[62]

Қаратаудан келген қожалар туралы

1893-1894-нші жылдарда Қаратаудан біздің қырға қожалар көп келеді екен. Байлардан зекет, пітір садақа жинап алып, пайдаланып қайтады екен. Әсіресе көп келетін төрт қожа болыпты. Бұлар: Майлы қожа, Нұрмағамбет қожа, Құсайын қожа, Сидам қожа. Бұлар өздері ақын, өлеңші қолма-қол қоя беретін. Бір жылы Айдабол Едіге тесік тамақ Сүлейменнің үйіне келіп, мал сойғызып, түстеніп отырғанда, баласы Төлеутайдың әйелі жүресінен отыра қалып, нан илеп жатқанда, келін тарқ еткізіп, осырып қойыпты. Майлы қожа жантайып жатыр екен. Осырғанын Нұрмағамбет естіп қойып, өлеңді қоя беріпті.

Құсайын қожа:

Келінжан, біз келгенде нан илейді,
Асығып пісіруге қам илейді.
Асығып жабдық қылып жатқанында,
Астынан зембірегі зар илейді.

Майлы қожа:

Келінжан, біз келген соң, нан қып жатыр,
Бұл нанды пісірем деп қам қып жатыр.
Оғы тиіп кетті ме зеңбірегінің,
Япырым-ау, Майлы қожа нағып жатыр!

Сидам қожа:

Келін-ау, семіз бе екен атқан қазың,
Мылтықтың тауып апсың жаңа сазын!
Қожалар келінжанды ұялтпандар,
Көтеріле бергенде болды жазым.

Нұрмағамбет қожа:

Келінжанның қолында оқтау, тактай,

Атар қоян, маңына келді жақтай.

Екі атқанда келінжан жығушы еді,

Мылтығына қалды ғой дәрі таппай, –

дегенде, келін үйден нанын тастай беріп, атып кеп жөнелген екен. [63]

Нұрқан қожаның айтқаны

Қияш – билікті тауып айтады,

Тауып айтса да, қауып айтады.

Төке – билікті біліп айтады,

Біліп айтса да, іліп айтады.

Қатқынбай – билікті тауып айтады,

Тауып айтса да, жауып айтады.

Бейсен – билікті біліп айтады,

Біліп айтқанда қара қылды қақ жарып, тіліп айтады. [64]

Ғақлиат сөздер

Бір-екі жолдас бар. Бұл екі жолдасты бірінен-бірін айырып, ешкім жолдас қылып ала алмайды. Екеуі бір тұрған күнде Аллаһ тағаланың құдіреті мен қылған ісіне ажар-көрік береді. Бірінен-бірі айырылса, дәнемеге жарамай қалады. Бұл екі жолдас: жан мен дене. Елден бұрын жолдасқан осы екеуі. Дүниеде ойлағанда нені ойлау керек? Осы екеуі – бірінің-бірі қор болмағандығын ойлау керек. Және айырылған күнде не күйде, не түрде болады? Соның уайым-қайғысын жеп, жабдығында болуы керек.

Біріне-бірі қарасып, көздерін тайдырмай, телмірісіп тұрған бір екеу бар. Құдіреттен басқа жан бұл екеуінің бетін біріне-бірі қарасып тұруынан айыра алмайды. Бұл – көк пен жер. Бірін-бірі ұрып жығатын кісідей соңынан қалмай, шаршап талмай қуысып жүретін бір екеу бар. Бұл – күн мен түн.

Екеу-екеу бас қосқандардың бәріне де бір айырылмақ бар. Кісінің қолына түспейтін, екенмен бітпейтін, қуғанмен жетпейтін не нәрсе? Бұл – ашуың келгендегі сабыр.

Құйе тимей, сия тимей кісіні былғайтын не нәрсе? Бұл – орынсыз жердегі ашу. Көзімізге көрінген нәрселер тұрған-тұрған орындарда болады. Үш нәрсе тұрған орындарында болмайды: бір – дәулет; екінші – жан; үшіншісі – сыр.

Адам екі нәрсеге ие болуы керек. Бірі – қолына түскен дүниелік пұлға. Бірі – ойына алған мақсатты жұмысқа.

Үш нәрсе шыққан орындарына қайта кіруге симайды: бірі – мылтықтан атылған оқ; бірі – орнынан қозғалған жайын балық; бірі – ауыздан шыққан сөз.

Екі даугер ауыл болмас, қас төреде бауыр болмас. Төрт болыс Қанжығалыда Нұрқан төреден басқа қазақ сөзін білетін кісі жоқ. [65]

Нұралы ұлы Олжабай сөзі

Саққұлақ немересі Нұралы Олжабай сөзі жер ауып бара жатқанда:

«Адам басы – Алланың добы» деген анық қой,
Торға түскен арыстан – шын мүсәпір, анық қой.
Табиғаттың заңында өзгермейтін нәрсе жоқ,
Бұған да басқа түсе салып қой.

Бақ пен сордың арасы еліге де толмайды,
Бұ да шамнан жарық қой.
Қазіргі адам баласы шығар шықпас жаны бар,
Судан шыққан балық қой.

Ағаштың түбі – біреу, бұтақ – басқа,
Ұқсайды Адамата сол ағашқа.
Жөнімді шын сұрасаң, мен айтайын,
Жапардан бөлінеміз төрт арысқа.

Жиестен тарайды екен менің атым,
Дәлде – ол батыр екен, одан туған.
Туыпты, әлде одан Ақша батыр,
О дағы атасының жолын қуған.

Ақшадан туған екен – ер Бөгембай,
Ел қамын Едігедей жер Бөгембай.
Қалмақты қысқа күнде қырық шауып,
Үш жүзге олжа салған – сол Бөгембай.

Бөгембайдың Нұралы бел баласы,
Би Баян одан туған ел данасы.
Сол Баяннан (Саққұлақ) атам туды,
Қазақтың атын білмес қай баласы.

Саққұлақтан Нұралы әкем туды,
О дағы әкесінің жолын қуды.
Тіреліп ақырғы өмір Олжабайға,
Шекердей ащы тұрмыс зарлы уды.

Атандым бақытты Олжабай,
Бұрын бүркіт болсам да, бүгін торғай.
Бұл күнде паналауға бұтақ керек,
Ол күнде болсамдағы Көкшетаудай.[66]

Қанжығалының бір шалына Олжабайдың өзін таныстыруы

Ағаштың түбі – бірге, бұтақ – басқа,
Ұқсайды Адамата сол ағашқа.
Сұрасаң мен жайымды баяндайын,
Жапардан тарайды екен төрт арысқа.

Жиестен тарайды екен менің атам,
Әлдеуін батыр екен одан туған.

Туыпты Өлдеуіннен Акша батыр.
Ол дағы атасының жолын қуған,

Ақшадан туған екен – ер Бөгембай,
Ел қамын Едігедей жер Бөгембай.
Қалмаққа қысқа күнде қырық шауып,
Үш жүзге олжа салған – сол Бөгенбай.

Бөкемнің Тұранәлі бел баласы,
Би Бапан бұдан туған ел данасы.
Бапаннан Сақұлақтай атам туды,
Қазактың атын білмес қай баласы.

Нұрәлі Сақұлақтан әкем туды,
О дағы атасының жолын қуды.
Тіреліп ұлы өмір Олжабайға,
Ішкізді ащы тұрмыс захар уды.

Бір күнде бақытты Олжабай, жақсы Олжабай,
Болса да бұрын даңқы Көкшетаудай,
Болса да бұрын бүркіт, қазір торғай,
Торғайға паналауға пана керек.[67]

Шыңқозы оташының сөзі

Қуандық Есмырза деген байдың Аманжол деген шешесі өліпті. Өлігіне бір түйе байламапты. Көп ұзамай Есмырза кедей болып қалыпты. Есмырзаның Айжан деген баласының шешесі Аймақан Сайдалының қарындасы алдында жабулап аққан 5-6 қойы бар, жаяу отын арқалап келе жатқанын көріп, Шыңқозы оташы айтыпты:

Аманжол Есмырзадан түйе алмаған,
Есмырза дүйім жұрттан ұялмаған.
Бес тоқты айдағаның, арқаңда отын,
Құрысын сүйткен дүние қия алмаған.[68]

Қарамолданың сөзі

Жігіт едім, мұндай болдым,
Етім қашып, екі аяғым қындай болдым.
Қатын менен балаға сатып алған құлдай болдым,
Елу келдің еңкейтіп, кәрілікті теңкейтіп.

Жетпіс келдің төтелеп, кәрілікті жетелеп,
Сексен келдің бүйірден, сонда қалдық үйірден.
Тоқсан келді есіліп, екі аяғын көсіліп,
Алпыс келді, тамырдың бәрі бірдей шешіліп,
Бұраламын тығамын, бұлтаңдайды шығады,
төмен қарай бұғады.[69]

Кедейшал (Нұралы) сөзі

Қызылжарлық, руы – Керей, оның ішінде Мақтабай болады. Кедейшал саудагер Жәртекенің ләпкесінен, бір күні әдеті бойынша, Жәртекеңе келсе, ол үйінде жоқ екен. Жәртекенің үш әйелі бар екен. Малшыларына тары коже істеп беріп жатқанының үстіне келіпті. Қатындар бір аяқ ыстық көжені Нұралыға құйып беріпті. Сонда аяқты қолына ұстап отырып, төрт ауыз өлең жазып:

– Мынаны Жәртекеңе беріндер, – деп, бір қатынына беріпті. Сондағы жазғаны:

Ойпырмай, тары деген ас шықты!
Он бес тиын бәс шықты.
«Бисмилләһ», – деп ауызға салғанда,
Екі көзден жас шықты.

Саудаға Жәртекеден келін басым,
Шынымен қойған екен ықыласын.
Безбені қалт-құлт етіп тұрғанында,
Келінжан ұстай алды-ау, жұмыр басын.[70]

Ескі сөздер

Алла деген ар болмас,
Ақтың жолы тар болмас.
Тар пейілді кеңімес,
Кең пейілді кемімес.
Берем деген құтылмас,
Берік байлаған шешілмес.
Қазулы жолдар көмілмес,
Қарт бабаңды сыйлай біл,
Күндердің күні болғанда,
Кімдердің белі бүгілмес?![71]

Биданбай мен Сауытбек

Қаракесек ішінде бірге жүретін Биданбай мен Сауытбек бір үйге келіп қонғанда:

Әкелгенің лақ па?
Дауыс кетті жыраққа.
Үні байғұстың ащы екен,
Түрпідей тиді құлаққа.

Ол дүниеге барғанда,
Алмасын Алла сұраққа.
Қой болмаса, қозы сой,
Бейшараны жылатпа![72]

Үсеннің үш өсиеті

Елсізге шықсаң, мылтық ал,
Жаяу жүрсең, таяғың болар.
Ашыққанда тамағың болар,
Жау жолықса, жарағың болар.
Жүйрік аттың жабасын ал,

Керуенде көлігің болар,
Жортуылда серігің болар.
Төзіміне көңілің толар,
Жолдас алсаң, сынап ал.
Ары мен акылын өлше,
Қиынға жұмса, жүрегің сенсе,
Панасы бол, қорлық көрсе.[73]

Тама Малайсары сөзі

Тама руының биі – Малайсары:

– Балам, асыл үш сөз бар. Осы үш сөзді ұмытпасаң ел де, бедел де сенің төңірегінде болады, – деген екен. – Ол үш сөз мынау – ар, намыс, ел алдындағы борыш. Тағы да саған айтам, жақынға жара түсірем деп асық болма, – дейді Сырым батырға.[74]

Кіші жүз Кенжебай ақын

Кіші жүз Кенжебай ақын бір үйге келсе, сол үйдің әйелі бір аяқ айран құйып отырған ақынға ұстата беріпті. Сонда Кенжебай:

Ассаламуәлейкум айран,
Сені іздеген жоқ едім,
Келіп қалдың қайдан?!
Қатындармен ұрысып,
Ертеңді-кеш жұлысып,
Айырылыпсың майдан.[75]

Кіші жүз Әбубәкір молданың сөзі

Құрметсіз көрген өмірден,
Ұйқыда көрген түс артық.
Жаңбырсыз болған жаз күннен,
Қайырлы болған қыс артық.

Сыйласпаған жақыннан,
Токтылы койға жалданған,
Кеткенше малыңды малданған,
Малды баққан жалшы артық.

Тұғыры құтсыз сұңқардан,
Қайырлы болған күнінде,
Тұрымтай атты құс артық.

Сырты бүтін қараша үй,
Таза болса тамағы,
Адал болса адамы,
Боз ордадан үш артық.

Қаршыға тұғырында отырып,
Қанатын қақса, не еткені?!
Күштінің кәміл жеткені.
Хан баласы қайырылып,
Қарашаға сөз салса,
Қолынан халықтың кеткені.

Ел есебін табады,
Көтерген жігіт өкпені.
Тарыққанда, зарыққанда қасыңда,
Жолдасың болмаса,
Кеменің құмға шөккені.

Жердің сәнін кетірген,
Сағымданған бел болар.
Белдің сәнін келтірген,
Жарқырап жатқан көл болар.

Ылғи көл де келіспес,
Көлдің сәнін келтірген,
Жағалай қонған ел болар.
Ылғи ел де келіспес,

Елдің сәнін келтірген,
Жайылып жатқан мал болар.
Ылғи мал да келіспес,
Малдың сәнін келтірген,
Ел қорғаған ер болар.

Ауданы кең ақ кайық,
Тенізден керек өтерге,
Артық туған ұл керек,
Уағдаға жетерге.

Көп екен деп көмегің,
Көкрегінді көтерме!
Қырық мың қарға топ жасап,
Ерекше туган сұңқардың,
Түгіне залал етер ме?!

Білімсіз болған көп ұлдан,
Білімді болған бірі артық,
Осы сөзім бекер ме?!
Жал пісіріп, жая асса,
Ұқсамай ма шекерге?!

Жұлдыздай болмас жарығы,
Ай толығы жартайса.
Бақа-шаян жайлайды,
Көл толығы ортайса.

Жаманға күнің қалады,
Асыл зат, ерден мал тайса.
Қарғалатай қатқан тон,
Қарсы көзін шұқиды.

Алтын тақтан хан тайса,
Бәрінен де жігіттер,
Имансыз кеткен сол жаман,
Алтын кеудеден жан тайса![76]

Абыздың толғауы

Ел аузынан

Ата-ананың қадірін,
Балалы болғанда білерсің!
Ағайынның қадірін,
Жалалы болғанда білерсің!

Балалықтың қадірін,
Саналы болғанда білерсің!
Асыл менен жасықты,
Бағалы болғанда білерсің!

Қалтаңдағы ақшанды,
Қағылғанда білерсің!
Денсаулықтың қадірін,
Ауырғанда білерсің!

Ақ бетіңнің қадірін,
Қан кеткенде білерсің!
Ақ білектің қадірін,
Әл кеткенде білерсің!

Жиырма бестің қадірі,
Жас кеткенде білерсің!
Қара күннің қадірін,
Нұр кеткенде білерсің!

Татулықтың қадірін,
Дос кеткенде білерсің!
Жақсы жардың қадірін,
Көмгеніңде білерсің!

Жақсы туыс қадірін,
Өлгеніңде білерсің!

Аяқ-қолдың қадірін,
Аксағанда білерсің!

Отыз тістің қадірін,
Қақсағанда білерсің!
Қызыл тілдің қадірін,
Тоқтағанда білерсің!
Білгеніңді сөйлеп қал,
Білгендерден ғибрат ал![77]

Мінсіз туралы

Ел аузынан

Ашуға асу берсе, алдау мен арбауға ерсе, ақыл мінсіз бе? Арамдыққа ұпай кетсе, ажарға сиып рахым етсе, әділдік мінсіз бе? Қайыршыдай қаңғып өтсе, бүгін қонып, ертең кетсе, бақыт мінсіз бе? Дәмелендіріп көзіңді талдырса, ұсындырып марқұм қалдырса, үміт мінсіз бе? Ақылдан тірегі болмас, алмастай өткір жүрегі болмас, шешендік мінсіз бе? Адастырып азапқа салса, талапты мұқап, сеніміңді алса, арман мінсіз бе? Талпынып қанат қақпаса, қиыннан қиюын таппаса, талап мінсіз бе?[78]

Нақыл сөздер

Күннің жақсысы қайсы? Бауат: «Күннің жақсысы әркімге әртүрлі. Мысалы, патшалар үшін таққа мінген күн. Ғалымдар үшін мектеп бітірген күн. Жазушылар үшін еңбегін аяқтаған күн. Саудагер үшін көп пайдаға қуанған күн».

Бір жетілік қуаныш қай кезде болады? Саудагерлердің қуанышы бір жетіден аспайды. Жетіден кейін пайданы кем қылса да ренжиді. Зиян қылса да ренжиді.

Адамның жасыра алмайтыны не? Қыз: «Адамның жасыра алмайтыны – өлім».

Тірі адамның өлетін уақыты қайсы? Қыз: «Тірідегі өлім – өтірік өлім. Өтірік сөз еш уақытта анықталмай тұрмайды. Кісінің өтірігі ашылғаннан өлгені жеңіл».

Жүдемейтін көңіл қандай адамда болады? Қыз: «Көңілі жүдемейтін адам – әйелі сыйлаған адам. Әйелі ерін сыйласа, оның көңілі еш уақытта жүдемейді».

Тәртіптің зынданы не? Қыз: «Тәртіптің зынданы – ата-ананың тілін алмаған бала».

Бір жәндік бар – адамға дұшпан. Жерден шығады, көкке ұшады. Өзінде жеті мақлұқтың бейнесі бар. Бұ қай жәндік? Қыз: «Ол жәндігіңіз – шегіртке. Шегіртке жерден шығады, көкке ұшады. Басы ат сияқты, мойны өгіз сияқты, қанаты инелік сияқты, аяғы түйенің сирағындай. Құйрығы жылан сияқты, қарны шаян сияқты, мүйізі киіктің мүйізіне ұқсайды. «Өзін-өзі сақтамаған кісі апатқа ұшыраса, менен көрмес» деген Алланың апаты бар», – деді қыз.

Көз емес, ақиқатты көрсін көңіл,
Әр уақытта адам – алтын, темір.
Еритін асыл киім жауған қардай,
Киіммен шешілмейді қашан да өмір.

Ақылда жастық пенен кәрілік жоқ,
Абырой ақылдыдан арылу жоқ.
Ақылсыз аты шықпас ажарлаумен,
Алтын шам, май құймаса жарығы жоқ.

Жақсыдан жадына алған бір ауыз сөз,
Асықпа түспеді деп қолыма тез.
Дамылсыз іздеуіне ерінбесең,
Керегің өміріңде болады кез.[79]

Ел аузынан

(бірінші өлең)

Салынған қала жоқ, оқыған бала жоқ,
Қазынасы тағы жоқ, басында бағы жоқ.
Пейілі арам, көп надан сен едің,
Қуаты, күші жоқ, сырты бар, іші жоқ,
Барымта партия ісінің ағы жоқ.

Қазағым – сырласым, қаламым – мұңдасым,
Өлген соң белгілі қайта кеп тұрмасым.
Ел – анау, мен – мынау, қайтейін бір басым,
Аман бол ағайын, тату бол қимасым! [80]

Ел аузынан

(екінші өлең)

Келіндер тоғай барар отын ала,
Ұзын арқан қолына шотын ала.
Тұра қашқан қояндай атып алып,
Шоқыр ма еді кеудесіне жатып алып.

Келіні:

Мергендер қоян түгіл құс атады,
Атқан оқ тиген жерін уатады.
Өтпес пышақ секілді добдалданып,
Оны да ебі келген кісі атады, – депті. [81]

Өлең

Алыстан қызыл көрінсе,
Манат емей немене?

Көтеріліп ұшқан соң,
Қанат емей немене?

Қамшылатып жүгірген,
Шабан емей немене?
Айтқан сөзге төзбеген,
Жаман емей немене?

Сұрағанда бермеген,
Сараң емей немене?
Ісің Хақта мағлұм,
Сыртыңдағы қылмысың,
Амал емей немене?

Сусағанда ішкен су,
Шекер емей немене?
Бейнетсіз жанға біткен мал,
Бекер емей немене? [82]

Бата

Асың, асың, асыңа,
Береке берсін басыңа.
Бөденедей жорғалап,
Қырғауылдай құркылдап,
Қыдыр келсін қасыңа.
Осы тұрған боз үйге,
Он екі құрсақ келтірсін.
Ұлға, қызға жарысын,
Іргеден байлық кетпесін.
Елінің о шеті мен бұ шетіне,
Ат шапса да жетпесін.
Тәңір берген несібе,
Тепкілесе кетпесін,
Аллаһу әкбар!

Бас жемедім демейін,
Қара аруақтар орнынан,
Жақсы ниет етейін.
Қабылдаушы бір Хактан,
Жылқы, түйе, қой, сиыр,
Түгел келіп орнасын.
Бақыты асып ұлдардың,
Үйдің тіксін ордасын.
Шаңырағыннан ас ішкен,
Дұшпанды қылса оңбасын.
Сексен інген боталап,
Сегіз келін қомдасын.
Көгеріп шыққан бұтаққа,
Басына қонып бұлбұл құс,
Қош әуезбен сайрасын.
Атадан қалған қара аруақ,
Бұл айтқанымды қолдасын,
Әмин Аллаһу әкбар! [83]

Шарданбай батырдың батасы

Иә, Құдай, тілегімізді қабыл ет,
Иманымызды кәміл ет!
Дозақтың отынан сақта,
Қаңғыған оқтан сақта,
Парақор соттан сақта.
Ынтымақсыз туыстан сақта,
Көк дауыл қатыннан сақта.
Тасыған су мен жұттан сақта,
Қара жүрек бақылдан сақта.
Адамды қадірлемес есерден сақта,
Нанды басқан кесірден сақта.
Кеудесін керген келіннен сақта,
Мезгілсіз келген өлімнен сақта.

Татымсыз көзіңнен сақта,
Мейірімсіз жекжатыңнан сақта.
Ұятсыз қызыңнан сақта,
Бұзық ұлыннан сақта.
Түнере атқан таңнан сақта,
Жаңбырсыз шаңнан сақта.
Жастарында әділ жоқ,
Үлкенінде бату жоқ,
Құр айғай шуыңнан сақта,
Аллаһу әкбар! [84]

Қанатты сөздер

Жақын жерден шөп жесе, жердің сәнін кетіреді,
Ағайынның аразы – елдің сәнін кетіреді,
Абысынның аразы – ауылдың сәнін кетіреді.

Жарк-жүрк еткен қайда бар?
Жарау семіз байда бар,
Құйрығы бітеу куда бар.
Ат тұяғы тимеген,
Ақ кірпіш тас суда бар.
Гәзірейіл келгенде,
Жан қалар жер қайда бар? [85]

Нақылдар

(бірінші нұсқа)

Жер жұтуға тоймайды,
От отынға тоймайды,
Кісі ойға тоймайды,
Бөрі қойға тоймайды,

Құлақ естуге тоймайды,
Көз қарауға тоймайды,
Өмір жасауға тоймайды,
Бай малға тоймайды,
Ғалым ғылымға тоймайды,
Жер суға тоймайды,
Әйел ерге тоймайды,
Өлік дұғаға тоймайды,
Тері иге тоймайды,
Құс балапанға тоймайды.
Жақсы еркек әйелдің көркі,
Жаман еркек әйелдің дерті. [86]

Ел аузынан

Бар асылдан – достық асыл.

Азған жүрек – қызыл шал.

Қорқақ әкім жұртта сөйлейді.

Қазығың мықты болса, тұлпар да арқандалады.

Жақсы топта аталынады,
Мырза жоқта танылады.

Еңбек сүймеген өнерді де сүймейді.

Ұзақ шабар атқа сен,
Ұзақ сөйлер ерге сен.

Жақсы адам кетпейді, кемітпейді.

Аңқаулықтан жалқаулық жаман.

Олакқа сылтау көп.

Қынырды қисық жақтайды.

Арсызды аттап өтпе, айналып өт.

Дүниеде асылдың бәрі – кітапта.

Балаңды сүйсен, қарияңды сүй.

Өсек досты бұзады.

Ән-күй сәнді жасартады,
Махаббат жарды жасартады.

«Сұлумын!» – деп аспа,
«Білімдімін!» – деп таспа.

Әйел ақылымен сүйдіреді,
Білдірмей күйдіреді.

Атаңа рақым етпесең,
Балаңынан рақым күтпе.

Тұлпар болдырса да жер талғамайды,
Сұлу қартайса да ер таңдамайды.

Халық сыйлағанның аруағын да сыйла.

Батырлық жолдасқа пайда, жанға қас,
Мырзалық қонаққа пайда, малға қас.
Өткір пышақ қолға пайда қанға қас.
Өтірік сөз дауға пайда, жанға қас. [87]

Мақал-мәтел, нақыл сөздер

Мал ұрысы – пенденің ұрысы.
Сөз ұрлаған – Құдайдың ұрысы.

Сырласып сөйлесу – сөзді жасырып сөйлесу.

От ішінде макта – мактадан Құдай сақта.

Арай, арай, арай бар,
Арай толған сарай бар.
Асау атқа бұғау бар,
Бұғауды кесер егеу бар.
Сом темірге балға бар,
Сом...нға ала бар.

«Жарлымын!» – деп жабықпа,
«Жалғызбын!» – деп зарықпа.
«Мұңдымын!» – деп камықпа,
Мұңайма жігіт мұңайма,
Мұң тарқатар Құдай бар!

Ақ сұңқар: «Ұшқырмын!» – деп мақтанба,
Алдында жабулы тұрған торлар бар.
Тұлпар: «Жүйрікпін!» – деп мақтанба,
Алдында қазулы тұрған орлар бар.

«Басым көп!» – деп тойтанба,
«Малым көп!» – деп сұқтанба.

Өтірік сөз дауға пайда,
Өткір пышақ қолға пайда.

Құлында жетім қалған,
Құрайт десең үйірін білмейді.
Қозсысында жетім болған,
Түртіншегін қоймайды.[88]

Жүз жас

Жүз жастың сұрамаймын керегі жоқ!
Жақсылардан не пайда?
Жұртын ақтан бақпаса.
Ай нұрынан не пайда?
Қара бұлт қаптаса.

Бал шекерден не пайда?
Жүрекке жайлы жақпаса.
Үлгілі сөзден не пайда?
Ұқтырып миды таппаса.

Маңдайға біткен бақыт сол –
Бетінен ешкім қақпаса,
Жау атқан оқ дарымас.
Жұрт кісісі сол болар,
Ел үмітін ақтаса.
Сыйлы жігіт сол болар,
Ар-ұятын сақтаса.

Нағыз жаман сол болар,
Ата-анасын бақпаса.
Қорған болмай халқына,
Жауға қарсы шаппаса.

Шын жақсының белгісі –
Туысы үшін қамығу.
Қас бауырдың белгісі –
Ағайынға жағыну.

Адам досының белгісі –
Сыртыңа сырды шашпаса.
Серпінді жігіт белгісі –
Жаудан қорқып қашпаса.

Көсем батыр сол болар,
Игі ісіне халқын бастаса.
Сабырлықтың жолы сол болар,
Шарадан асып таспаса.

Әйгілі мерген белгісі –
Екі жерден атпаса.
Айдынды ердің белгісі –
Сыртынан дұшпан батпаса.

Әзәзіл, шайтан сол болар,
Елдің басын қоспаса,
Сабырсыздық сол болар,
Істің артын тоспаса.

Данышпан адам белгісі –
Алдағы жайды болжаса.
Даугер пенде белгісі –
Уақытында істі қумаса.

Асыл кісі белгісі –
Ел-жұртын әр кез қолдаса.
Қырсық жанның белгісі –
Ісі сәтті болмаса.

Қас батыр деген сол болар.
... артпаса.
Әділ қазы белгісі –
Базарға басын сатпаса.
Ары таза белгісі –
Харамның дәмін татпаса.

Ел азбайды деген бар,
Сыйлап бойын сақтаса.
Тұлпар ат озар бәйгеден,
Жақсы атпен бастаса.

Ауыз берік сол болар,
Естіген сөзін жаймаса.
Ардақты жан сол болар,
Құр сөзбен жуып шаймаса.

Қолбасшы ердің белгісі –
Жауды жеңіп, көріп қуса.
Жетекші болып сарбазға,
Тәуекелге белін шын буса.

Опасыз кісі сол болар,
Жазықсыз арыз жолдаса.
Мейірімсіз бай сол болар,
Үйіне мейман қонбаса.

Табандылық белгісі –
Айтқан серттен таймаса.
Кемеңгерлік белгісі –
Қасиетін жоймаса.

Доңыз шонжар сол болар,
Харамнан байып жондаса.
Кекшіл жігіт сол болар,
Жаулық істі қолданса.

Адал адам белгісі –
Көңілінде кір болмаса.
Қатыгездің белгісі –
Адамды адам қорласа.

Ұятсыздық сол болар,
Бекер, босқа долданса.
Жеңіл ақыл сол болар,
Жоқ нәрсеге шамданса.

Шындықтың белгісі –
Айтқан сөзді бұрмаса.

Опасыздық белгісі –
Уәдеде тұрмаса.

Кешірімділік белгісі –
Өткен істі кумаса.
Жан ашырлық белгісі –
Жақсы іске ерді бауласа.

Ақылды адам белгісі –
Орынсыз күнә таңбаса.
Жайлы кісі белгісі –
Араздық отын жақпаса.

Ғұламалар сол болар,
Қиялға терең бойласа.
Жақсы адам сол болар,
Алды-артын байқалап.

Жалтақтықтың белгісі –
Іске белін бумаса.
Ашушандық белгісі –
Аяқ астынан туласа.

Құршылық пенде сол болар,
Босқа жала жаппаса.
Қоғамшыл кісі сол болар,
Жұрт арасын ашпаса.[89]

Ел аузынан

(үшінші өлең)

Қадір білмес жақыннан,
Қарсыласқан жау артық.
Томсарғанның тобынан,
Топты бұзған дау артық.

Үйлеспеген жақыннан,
Үйлесімді жан артық.
Жаманның күйік жақсылығынан,
Жақсының айтқан сөзі артық.
Атаққұмар есерден,
Ақ жүректі ез артық.
Атаға біткен атактан,
Өзі болған кез артық.
Пайдасы жоқ байлықтан,
Қадірің болса – сол артық.
Орынсыз артық сөйлеуден,
Сабырың болса – сол артық.
Көп жасаудан не пайда?
Үлгілі сөз білмесе.
Көп көруден не пайда?
Көңіліне түймесе.
Шешендіктен не пайда?
Артында сөз қалмаса.
Шеберліктен не пайда?
Ісінен алғыс алмаса.[90]

Нақыл сөздер

1. Жақсы бала – бағың, жаман бала – сорың.
2. Кісі үйінде көсем болма,
Өз үйінде шешен болма.
3. Өз семьясынан безген, өзгенің семьясынан да безер.
4. Кішкене семьяның өзіне де үлкен махаббат керек.
5. Жетім бала – жасқаншақ, ақылсыз бас – мақтаншақ.

6. Жарың болмай, жәйің болмас.
7. Семьяның көркі – бірлік, жарасымды тірлік.
8. Жар – тәтті, жардан да ар тәтті.
9. Жақсы әйел – панаң,
Жаман болса, күнің қаран.
10. Ана жүрегі – мәңгі жаз.
11. Әйелі жаманның – шашына ақ кіреді,
Әйелі жақсының – үйіне бақ кіреді.
12. Әркімге өз баласы дана көрінеді,
Басқаның данасы бала көрінеді.
13. Махаббаттың мөлдірі де бар, күлгірі де бар.
14. Жар іздесең, теңің тап.
15. Әкең берсе тәрбие, шаңырағыңа сен ие.
16. Махаббатты мазақ етсең,
Өмірінді тозақ етерсің.
17. Қыз тандасаң, ата-ананың тілің ал,
Ақылын да, басқаны да біліп ал.
18. Жақсы сүрінгенін ұмытпас.
19. Жақсының ісі өлмейді,
Жаманның ісі өнбейді.
20. Жақсыда қастық жоқ,
Жаманда достық жоқ.

21. Бұзықты қолдау – адалды байлаумен тең.
22. Жамандық іздеген апатқа жолығады.
Жақсылық іздеген атаққа жолығады.
23. Бағың өссін, қызметтес жағынғаны,
Ақылың өссін, қызметтес табынғаны.
24. Жақсыға жолықсаң жолың болар,
Жаманға жолықсаң сорың болар.
25. Ақылды сөзге тоқтайды,
Ашулы өнбесті жоқтайды.
26. Жақсы әйел – ердің көркі,
Жаман әйел – үйдің өрті.[91]

Нақыл сөздер

(бірінші өлең)

Еріксіз ылдидан, еркімен шыққан өр артық,
Тірлікте тартқан ғазаптан,
Сұлап жатқан көр артық.

Қызыл тіл әрлі-берлі базарласын,
Бұл сөзде қате кетсе ажарласын.
Отырмын желді есіп онашада,
Кемпірің қабақ түйіп сазармасын.

Мекке мен Мәдина жолдың іші,
Ата-анаң, мейманды құрмет етсең,
Бейштен де артық қой үйің іші.

Сөзім бар айта берсем мұнан да ірі,
Мәшһүрдің толып жатыр көрген кебі.
«Жақсы қайда екен?» – деп сұрасаңыз,
Әйел – ұжмакка, бармайды мыңнан бірі.

Бірі – алтын, бірі – күміс ұққанына,
Керек қып жанды-жанға сұққанына,
Итеріп найзаменен тыққанына.[92]

Нақыл сөздер

(екінші өлең)

Бай адам қатын сүймейді, малын сүйеді,
Қатын байын сүймейді, теңін сүйеді.
Екі жақсы көңіл тапса, ғашық болып,
Өмірлік тату – қызық ғұмыр сүйеді.
Сөз ұрлаған – Құдайдың ұрысы,
Адам ұрлаған – Құдайдың перісі.[93]

Нақыл сөздер

(үшінші өлең)

Аспан толған жұлдыздан,
Жарқырап тұрған ай артық.
Қу қаңғыбас жүйріктен,
Қаба жалды ... артық.

Жылуы жоқ тымақтан,
Баса киген бөрік артық.
Жаман болса алғаның,
Мақтасы қалың көрпе артық.

Сөйлер сөзі болмаса,
Бір көруге көркі артық.
Қараға жауап бергеннен,
Құдайдын берген дерті артық.

Түзер еді бұл заман,
Пейілі бұзық пенденің,
Кетсе артына жер тартып.
Әділетсіз ұлықтан,
Қайыры мол бай артық.
Тіл алмаған балаңнан,
Кескектеген ит артық.[94]

Нақыл сөздер

(төртінші өлең)

Ақылсыз би болмас,
Сәулесіз үй болмас.
Жүректе ой жоқ,
Адамда ми болмас.

Жарлы емеспін зарлымын,
Оны да ойла толғанып.
Жұртым деуге арлымын,
Өзге жұрттан ұялып.

Ақылы жетпес дәулетке,
Дәулет ішпес әлпетке.
Болымсыз кулық тойымсыз,
Болады ... жүрекке.

Өмір-дүние дегенің,
Ағып жатқан су екен.

Жаксы-жаман көргенің,
Ойлай берсең у екен.

Жүрегім өрби сокпа енді,
Бола бермей тым күлкі.
Көрмейсің бе тоқта енді,
Кімге сенсең сол ...

Атанды анаң азғырып,
Тұрғызбаған бейінште.
Алласы оны жазғырып,
Әкелді бастап кейіске.

Әйелде сыр, опа жоқ,
Бүгін жалын, ертен шок.
Жаксылық ұзақ тұрмайды,
Жамандық әркез тозбайды.

Үміттің аты лепіріп,
Құс тізгін созбайды.
Қанша тепкі салсаң да,
Уайымнан озбайды.[95]

Нақыл сөздер

(бесінші өлең)

Ұры өлгенше: «Ақпын!» – дейді,
Тоқал өлгенше: «Накпын!» – дейді.

Берген биге жараған,
Бермеген кімге жараған.

Ұршықты бар иесі бұзады,
Баланы шешесі бұзады.

Өзі өлтірмес, жат жарылқамас.

Өз көзі өлтіргенді тірілтпейді,
Қысылғанды тұрғызады.

Суда жүрген сүңгуір,
Көл қадірін не білсін?
Жүзде жүрген дуадақ,
Шөл қадірін не білсін?
Жарлыдан жаңа байыған,
Жалғыздан өсіп көбейген,
Ел қадірін не білсін?

Отының суы болса,
Қыстың құрғақшылығынан не пайда?
Етігің тар болса,
Дүниенің кеңдігінен не пайда?
Елдің бейғамынан не пайда?

Қатынын долы болса,
Сүйегіңнің қалмас бүтіні.
Әркімдікі өзіне – ай,
Көрінер көзіне.
Жарлыға жарты қарсақ пайда,
Бүтін қарсақ қайда.

Бай төсегі темір ...,
Кедей төсегі қара кісі.

Байдың мамық төсегі – жанбасына.

Жердің тауы айналмайды,
Әлемнің тасы айналады,
Ауған елдің басы айналады.

Еркекте ақыл болмайды,
Өз қонысынан ауған соң.
Ұрғашыда ақыл болмайды,
Біреуден сауын сауған соң.

Жәбі күйрығы қаба деп,
Жәбіден айғыр салмаңыз.
Жауапкершілік күн туса,
Ұстап мінер ат тумас.

Атасы бай екен деп,
Ақылсыз қыз алмаңыз.
Екі кісі бас қосса,
Сүйреңдеп сөйлер ұл тумас.

Ат биеден туады,
Алып анадан туады.
Жаманды жаман десе,
Бөркі қазандай болады.

Арамыз адал болмайды,
Жамансыз жақсы болмайды.
Үш ай тоқсан түспесе,
Мұз қатпайды теңізге.

Жақсыдан жаман туады деп түңілме,
Күндердің күні болғанда,
Тартпай қалмас негізге.

Бір тары ботқа болмас,
Ботқа болғанмен жұртқа болмас.

Хайуан тамақтан семіреді,
Адам құлақтан семіреді,
Жақсы сөзге жан семіреді.

Өлі – тірінің азығы.
Жақсы – жаманның азығы.
Жақсы – коніл, жанның азығы.

Ақ қоянның қалжасымен,
Адам жеп тоймайды.
Қыз күнінде мінезі,
Майталман қатын болып түсседағы,
Мінезін қоймайды.

Жақсылардың көзі жүз,
Құлағы мың болар.
Күн құрысса қалпына кетеді,
Жаманға қанша қақсаса,
Өзінің салтына кетеді.

Ауру – астан, дау – қарындастан.

Жәбі жүйрік бола ма, байлағанмен,
Жастық болат бола ма, қайрағанмен.

Жақсымен жолдас болсаң,
Алдыңнан шығар елпектеп.
Жаманмен жолдас болсаң,
Сыртыңнан жүрер өсектеп.

Кәрі – қайта жасарып жігіт болмас,
Құдайым неше қайта майланғанмен,
Үйдегі өскен бұзау – өгіз болмас.

Құлақпен естіген танық,
Көзбен көрген анық.

Қой көбейсе өседі,
Жылқы кенжелесе өседі.

Әркім сүйгенінің құлы.

Білмеген айып емес,
Білдіруді ізденбеген айып.

Кенессіз азбайды,
Кең тозбайды.[96]

Ғақлия сөздер

Аспанда толған жұлдыздан,
Жарқырап тұрған ай артық,
Қазанат туған тұлпардан,
Жабайы туған тай артық.
Әділетсіз ұлықтан,
Қайырымы мол ер, жарлы артық.

Түйе сойған байлардан,
Токты сойған той артық.
Тамыр берген түйеден,
Тәңір берген тоқты артық.

Тамыр берген түйенің,
Арылмастай борышы бар.
Тәңірі берген тоқтының,
Таусылмастай кеніші бар.

Топқа енбеген жүйріктен,
Белі жуан бесті артық.
Ұл таппаған қатыннан,
Лақтаған ешкі артық.

Салдама болған қайықтан,
Берік байлаған сал артық.

Төресін түзу бермеген билерден,
... жараған қыз артық.

Кезектеп басқан келіннен,
Кесектеген ит артық.
Тіл алмаған ұлыңнан,
– Сіз-біз! – деген іні артық.

Аттың несін мақтайын,
Алқалы топты жармаған.
Түйенің несін мақтайын,
Алыс жолға бармаған.

Қатынның несін мақтайын,
Айтқан сөзден қалмаған.
Молданы несін мақтайын,
Өлі мен тіріні жалмаған.
Бұқараны сөгін кайтейін,
Жаман-жақсы болса да,
О дағы бір Алладан.[97]

Мәшһүр Жүсіп жинағы

Қарадан хан қойса, қасиеті болмайды,
Үлгісізден би қойса, өсиеті болмайды.
Ала тұяқ арам мал – берекеті болмайды.
Атадан қалған адал мал – әрекеті болмайды.

Үш ай тоқсан болмаса, үлкен теңіз тұңба.

Мынды беріп, бірді алсаң,
Бір байығырдай болмайды.

Ораздының баласы он бесінде баспын дер,
Қас сорлының баласы жиырма бесінде жаспын дер.

Балаң жаман болса, дәрменің кетер,
Қатының жаман болса, арманың кетер,
Қайғы-қасіретпен заманың өтер.

Бұралқының жолы жоқ,
Бұзылған шердің сыны жоқ.

Аз-аздан үйреніп, дана болады,
Тамшыдан жиылып, су дария болады.

Асығып басқан шайтанның ойнағын басады,
Аңдып басқан Қыдырдың ізін басады.

Білмеген қазақ аты бар ноғайда бар,
Ең әуелі иман біліммен оңайлап ал.
Кітапты періштені, пайғамбарды, Құранды,
Білуменен не пайда бар?

Ораздының баласы өз үйінде өзі құл,
Шырлының баласы өз үйінде өзі сый.

Бай байға құда болса, арасында жорға жүреді.
Екі кедей құда болса, арасында дорба жүреді.
Бір бай бір кедей құда болса,
– Қайдан болдым?! – деп зорға жүреді.

Ашаршылықта туған құлынның екі көзі таста,
Ашаршылықта туған баланың екі көзі аста.

Жаман жүрісінен құл болады,
Жақсы жүрісінен пұл болады.

Қазақ болмай азап болмас,
Тамақ болмай досым болмас.
Ит балалап сауын болмас,
Екі даугер ауыл болмас.

Қазақтың жаны азапта,
Жаманның жаны тозақта.[98]

Мәшһүр Жүсіптің «Қожаларға» өлеңі

Бұл елдің жөн сұраймын кожасынан,
Қожа сараң келеді о басынан.
Қаңғып кеп Қаратаудан есек мініп,
Байыған соң, айрылды тобасынан.

Қожаның шошақ келер төбетейі,
Бүлкілдер ысқат алса көмекейі.
– Қай жерде кесілмеген бала бар? – деп,
Андитыны баланың шүметейі.

Мен Құдайдан сұраймын денге саулық,
Жалған айтып, жаныңа қылма жаулық.
Қожа-қожа дегенге қокиланба,
Қожа түбі – сарт екен өзгізтаулық.

Жасымнан ғылым іздеп, көңіл бөлдім,
Мен жайын қожалардың көріп келдім.
Өгізтаулық сарттарды қожа дейсің,
Қазақ-ай, мен өлгенде сенен көрдім!

Құдайдың бергеніне көп-көп шүкір,
Шүкірлікпен қыламын пікір, зікір.
Түркістанға апар да базарға сал,
Жүз қожаға өтпесем бетке түкір.

Үш-үштен басын қосам тоғыз харф,
Оны білсем болар ем Қалам-Шәріп.
Пайдаң жоқ өне бойы маған қылған,
Ұрайын тап енеңді Наху-Сарф.

Аулақ жүр жырағырақ менен «мантиқ».
Мылжың жоқ ойлап тұрсам сенен тантық.
Ғылыммен өтсе күнін оңбағаның,
Мың ғылымнан бір «ғайн, мим, ләм» артық.

Окиды атақ үшін «Наху», «Мантиқ»,
Молдадан өзі құрлы болуға артық.
Айырылып қой-қозыдан қалайық па,
Шарифат жолын жұртқа түзу айтып.[99]

Қожа-молдаларға айтқаны

Ақсақал қажы, қожа саттым шалға,
Бейнетпен мал таппаған жүріп жалға.
Қожа-молда көтерін алды бәрін,
Еңбексіз жиған жұрттан тегін малға.

«Біз шыдап қалай үйде жатамыз?» – деп,
«Мұны алсақ қарық олжаға батамыз!» – деп,
«Шайтаннан көтерме бұл [тамиғы],
Қорып үйден-үйге сатамыз», – деп.

Басына дағарадай сәлде салып,
Жұрт қоршап: – Ой, тақсыр! – деп ортаға алды.
Түлкінің құйрығындай бұлаңдатып,
Құйрығымен сәлденің тапты малды.

Таспиғын жыбыр-жыбыр серпіп тастап,
Надандық қисық-қыңыр жолға бастап.
Онысы жолға шашқан бидай-тары,
Торғайды келу үшін торға бастап.

Мол қылып жайнамазды жайып салды,
Кәл қуам кәл қуамға жайын тұрды.

Мал табу барлығыңды болып қасы,
Мал сойғыш мырза болып қазан асты.
Жұрттың басын сикырлап айналдыруға,
Мақсаты сол мойнына кітап асты.

Тамиғ үшін түгел тауып қару-жарак,
Адамға жасап алып бұдан арақ.
«Тамиғымның бір тауығы болсын», – деп,
Қажы барып алып келген сақал, тарақ.

Қапшығын қайыршылық тоқып алған,
Өнер жоқ, бұлар білмей қапы қалған.
Жұрттан зекет алуды дұрыстауға,
Байларды: «Бала оқы!» – деп жиып алған.

Бір шай мен бір табақ ет беріп пара,
Үміті сонда қылған бір-бір қара.
Түзі қараның айтам да арсыздығын,
Қылмайын ақ қағаздың жүзін қара.[100]

Төрелерге арнап айтқаны

Ішкендерді көргенбіз,
Кепкендерді көргенбіз.
Ісіп-кеуіп кезінде,
Көп бергенді көргенбіз.

Асқандарды көргенбіз,
Тасқандарды көргенбіз.
Асып-тасып кезінде,
Сасқандарды көргенбіз.

Болғандарды көргенбіз,
Толғандарды көргенбіз.

Болып-толып түбінде,
Солғандарды көргенбіз.

«Әй, бұл төрелер не істемеді? Асты-тасты, істі-кепті, болды-толды. Ақыры бастағы бактан, қолдағы дәулеттен айырылып, барарға жер таба алмай, мінерге ат, ішерге ас таба алмай, шөлдегенде су таба алмай, қыздарын төлеңгіттерге беріп, өздері соларға қоңсы қонды, карашөл көлже. Ә, қарағым, қазағым қайтейін! Ел аралап, дұғалық сатып, бала пішіп, ел алдаған қызылбасты қожа қойып бас ұрған. Ел аралап, сөз сатқан қоржынды қара сартты хан, төре қойып, басыңа пәле тілеп алдың, ақыры құтыла алмай, азапқа, әлекке түстің!» – дейтін Кенже.[101]

Арыстан

Қартайып, арыстанның әлі кетті,
Айбынды жұрт қорқатын сәні кетті.
Бетінен жұрт қорқатын уақыттары,
Артына бір қарамай бәрі кетті.

Ит үрді, қасқыр қапты, етін үзіп,
Біресе жаралайды өгіз сүзіп.
Қинады әркім қадар білгенінше,
Арыстан үн шығармай, жатты көніп.

Ыңыранып жатыр еді, өлейін деп,
Қасына есек келді, көрейін деп.
Артықша жанға батар жерін тауып,
О да тұр арыстанды тебейін деп.

– Иә, Раббы! – сол уақытта деді арыстан:
– Мен түгіл қорқушы еді от қамыстан,
Бұл өгіз, мынау қасқыр тимек түгіл,
Зәресі ұшушы еді көрсе алыстан.

Дариға, ол заманның бәрі кетті,
Кәрілік деген пәле келіп жетті.
Тіс түсіп, тырнақ мұқап, қартайған соң,
Сорыма мұның бәрі ер боп кетті.[102]

Мәшһүр Жүсіп өлеңі

(бірінші өлең)

Жабыны жауға мінбе: «Жалы бар!» – деп,
Жаманға жалынбаңыз: «Малы бар!» – деп.
Есектің күші адал, сүті арам,
Жалынан сипай берме: «Жануар!» – деп.

Ер ұранын шақыртады бір-ақ жүйрік,
Бере ме көпке бәйге саны бар деп.

Он жабы сатсам, жетпес бір тұлпарға,
Мың қарға залал етпес бір сұңқарға.
Жаманға жазатайым ісің түссе,
Жарамас ашылғанда бір қымтарға.
Шықпайды қиқу салса қыр басына,
Қоя бер от басына бет жыртарға.

Азамат қазақ ұлын жаңа көрдім,
Жақсысын жаманымен таңдамадым.
Жаманыңды түтікпен үрлеп-үрлеп,
Жақсыңды жаудай көріп олжаладың.
Жауыңды жаудай көріп, қор қылам деп,
Кім білер қор қылмағын зұл залалдың.

Ақылды билер өткен алмайтұғын,
Қайратты елін жаудан қорғайтұғын.

Көргем жоқ осы күні сондай билер,
Ақылын халқы үшін жолдайтұғын.
Ғәділдік сипаты еді бір Алланың,
Билерім ғәділ болып тұра алмадың.
Нашарды ақ та болса, дұшпан тұтып,
Шырайын пақырлардың шығармадың.
Қыры пайғамбардан ғибрат деп,
Теңдікке нашарларды бір алмадың.

Өлген соң, арыстаннан тышқан артық,
Жай білмес ақымақтан, дұшпан артық.
Қолына бір жаманның түссе гауһар,
Жұмсайды затын білмей мыстан артық.
Етегің шаба берсең ашылады,
Бәрінен тақымынды қысқан артық.

Молда болса кер болмай, қорқақ болсын,
Дін жолына желмаядай жортақ болсын.
Ақылға – кемел, дінге – жүйрік,
Дүниеге – шорқақ болсын.

Дін іздеген жақсы молда пірден артық,
Қапысыз, қамқор қатын ерден артық.
Мысырда Сүлейменнің тағын тапсаңдағы,
Болмайды өсіп-өнген жерден артық.

Қатының жаман болса, ол – тұзағың,
Басыңнан кетпейтұғын зор азабың.
Шаяндай зәріменен шағып алса,
Жүрегіңнің басынан кетпес дағың.
Қолыңнан келе алмаса жолға салу,
Бәрінен басыңды алып кеткіндағы.[103]

Мәшһүр Жүсіп өлеңі

(екінші өлең)

Қажылар жүріп жатыр көп сарсаңда,
Екі үйдің бірі қажы бұл қарсаңда.
Кісі ақысын жегендер құтылмассың,
Қажыға жылап жаяу, жүз барсаң да.

Иә, Аллах, уағдаң бар кешем деген,
Мүшкілін пенделерім шешем деген.
Аяттан әттәхиәту үмітім бар,
Иншә аллах Кәусар шарабын ішем деген.[104]

Мәшһүр Жүсіп өлеңі

(үшінші өлең)

Өлген соң арыстаннан тышқан артық,
Ақымақ достан ақылды дұшпан артық.
Қолына кей адамның түссе гауһар,
Затын білмей ұстайтын мыстан артық.

Ит артық арғымақтан шабыс болса,
Жат артық ағайыннан таныс болса.
Дұшпаның түгіл досың да табалайды,
Аяғың сәл нәрседен шалыс болса.

Ей, байлар, жиған малың – жанның қасы,
Не көмек бердің кедей атаң басы!?
Байлар-ау, байлығыңа мақтанбаңдар,
Кем-кетік кедейлердің сыбағасы!

Зар боп қалар бір күнде бай бір тұлға,
Бақи қонып тұрмайды дүние қолға.
Бақ пен тендік нашарға тиіп қалар,
Ескерусіз есікте жүрген құлға.[105]

Мәшһүр Жүсіп өлеңі

(төртінші өлең)

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы 1928 жылы ұлы кәмпеске болғанда байларға: «Өз сазайың!» – деп шығарған өлеңі

Күн жайнатып жаудырған қызыл туы,
Қаптады дүние жүзін топан суы.
Бұл топанның шайқалып басталғаны,
Өткен жыл төгілген кез малдың шуы.

Кеме қайда, жұрт мінді, салын байлап,
Ағызды қоймай ерікке толқын айдап.
Су жұтты, қатты толқын тұншықтырды,
Салы суға кеткен көп соры қайнап.

Алай-дүлей ұйытқыған боран соғып,
Көп жылқы науыт болып боранға ығып.
Талай жұтқа болмаған жарықтықтар,
Шыбын-шіркей быт-шыт боп кетті шығып.

Қалмады іске татар ірі кісі,
Осылай болады екен тағдыр ісі.
Құдайдың құдайлықпен қылған ісін,
Көзбенен көреді екен тірі кісі.

Кедейге үлес болды құнан мен тай,
Теп-тегіс болып типыл қозыды бай.
«Дүние кезек» деген сөз аққа шығып,
Бәрін қалған өзінсің, Құдам-ай!

Құдай ұрып, бай біткен кері кетті ғой,
Жиған боғы түбіне бір жетті ғой.
«Дүние кезек» деген сөз аққа шығып,
Соң шыққан мүйіз өсіп, ер жетті ғой!

Соң бәрі Аллаға аян болды,
Сөйлеушіге әңгіме баян болды.
Көз кимай жинаған бай дүниесі,
Өзіне жылан менен шаян болды.

Бір тамшыдан су жинап дария етті,
Тұзу қарап ешкімге бұрмай бетті.
Жел тұрып, толқын қатты тулап соғып,
Жиған бай, өзі ғаріп боп суға кетті.

Шоқанақта су қалды бөлек-бөлек,
Маңызы жоқ береді кімге түнек.
Ну орманды орыстар тып-типыл қып,
Бұтақсыздан сопайып қалды терек.

Ей, Мәшһүр, туа қастас болдың баймен,
Бай көрінсе қашушы ең құла саймен!
Байдың түбін боларын біліп мұндай,
Сөйлесіп қойғасын ба бір Құдаймен?!

Онан соңғы бір қасың – қожа-молла,
Оларменен елдеспедің бұрын соңда.
Бас-басына жамандап өлең жазып,
Жазған сөзім әр жерде жүрді қолда.

Қажы мен ишандарды түйрей шаншып,
Бәрінен бойыңды аулақ алып қаштың.
Аза бойың тік тұрып осылардан,
Ар[тын]ша жек көрсетер бар ма албастың.

Осымен бәрі бірге қатын-бала,
Үйір-шүйір болмадың оған және.
Бұл жалғанда үйлеспей ешкімменен,
Жұртқа жынды дегізген Хақ тағала.

Ерігіп қаламыңды қолға аласын,
Сүңгіп жүзіп кетуге қорғанасын.
Естіген кейінгіге мирас болып,
Саусағым ақ қағазға жорғаласын.[106]

Мәшһүр Жүсіп өлеңі

(бесіпші өлең)

Жыр қайда, осы күні ғылым қайда?
Күн сайын шертуші едім сырымды айға.
Лақ, тоқты алам деп Құран оқып,
Елді кезген дұшмандан кімге пайда?

Дүниеден келген жан жоқ аяп күшін,
Қайраумен қажыды отыз тісім.
Жастанып байдың ағаш босағасын,
Молдалар бала оқытқан Құдай үшін.

Дүние үшін жанның бәрі қайғы жеген,
Мін тағып бір-біріне әлденеді.
Жан бар ма айтшы елім еміреніп,
Егіліп бір ел үшін еңіреген?!

Кейде мен көп сөйледім, аузым бақпай,
Бетімді жіберген соң, ешкім қақпай.
Халыққа тура жолды айтамын деп,
Жалғанда жалғыз қалдым, жанға жақпай.

Ежелден болып өстім баймен өш, қас,
Қожа-молда, ишандар – бәрі бір бас.
Қатын-бала солармен бара берсін,
Далада қалған жалғыз мен – тесік тас.

Тас едім жергілікті Құдай тескен,
Жалғанда жан емеспін көңілім өскен.
Мұның бәрі өзіме болды кесір,
Кемдікпен бір жерім жоқ көзге түскен.[107]

Мәшһүр Жүсіп

(бірінші өлең)

Нәпсімді бұл жалғанда тыйғаным жоқ,
Қысылып тар есікке сыйғаным жоқ.
Қой болсын, қопан болсын, ақ қар болсын,
Өле ме, есен-аман жиғаным жоқ?! – деген екен.[108]

Мәшһүр Жүсіп

(екінші өлең)

Тарақтыда тары бар,
Дүниенің бәрі бар.
Қара жерді жамандама,
Жататұғын жеріңді.

Қалың жұртты жамандама,
Көп табады мәніңді.
Ғалымдарды жамандама,
... басшы піріңді.

Құдайыңды табарсың,
Қайда барсаң,
Көтерерсің ғылымды.[109]

Мәшһүрдің «Шайтанның саудасы» өлеңі

(бірінші нұсқа)

Сөз қылып жаза бердім жоқтан, бардан,
Далаға от жандырдым қалап қардан.
Бір нақыл жұртқа жаугер наслық бір сөз:
«Майса уру қалил байға мубардан».

Бос сөзді ауызға алып айтамыз біз,
Жүз сабыл, шын құлақпен тыңдаңыз сіз.
Базарға жұрт жиналған келе жатты,
Лағынге жол үстінде ұшырапты кез.

Қысқа етіп, қылмай мылжың, сөзді ұзартып,
Тыңдаушы етпесін деп жалқау тартып.
Ол малғұн келеді екен жолмен айдап.
Он қашыр, бес есекке жүгін артып.

– Жаныңа шын сөйлесең пайда, – дейді,
– Дінің қатты, құр тілің майда, – дейді.
Сұрады тақсыр Ғиса көре қалып:
– Барасың, лағын, айтшы қайда? – дейді.

Топыраққа бас орамал сен қылып ар,
Бұрынғы дәуренің болдың сен зар.
Жұрт барса, тері-терсек жүн сатады,
Сататын малғұн сенің не пұлың бар?!

– Жүгім бар, көрмейсің бе он бес көлік?!
Келемін хайуанға артып екі түрлік.
Жұрттың тыныш бүтінін ойламаймын,
Саламын бас қосылған жерге бөлек.

Уайымда да опа жоқ түгел бет,
Бүгінгі жан деменіз уайым етті.

Ол өзі кеткенменен жалғыз кетпей,
Сакиға меруертті ала кетті.

Үшеуі молла кетті басын косып,
Ие болып тоқтамай ешкі босап.
Бөгей алмай бір адам қорғалғанға.
Болады деп заман қандай тұрмын шошып.

Бұл күнде ләнкі сиса болды тұрған,
Жоқ болды тәні күн жан сөздің [формын].
Сарандық, мұнафиктық қос өкпеде,
Бұлардың маңайында қылған ұры.

Қаркылдап қаз орнына қонды қарға,
Жүйрік арба орнына тақтай арба.
Ай мен күннің орнына болып жүрді,
Заман солай болды, шара бар ма?!

Бетеге мен кеуделер сүбіл болды,
Қарға, бұлбұл, есектер дүлдүл болды.
Басшы қанша тосқанмен піскен сөз жоқ,
Бір қайнауы ішінде дүбіл болды.[110]

Мәшһүрдің «Шайтанның саудасы» өлеңінен

(екінші нұсқа)

Артқаным бір есекке өңшең зорлық,
Есепсіз мен табамын қылмай ұрлық.
Қандай адам бұл сөзімді ұға алады,
Қараумен әр нәрсеге көз талады.

Оқыған көп оқуды молла алады,
Шаршайсың, базар барсаң, басың қатып.

Сөйлеп тұр өз білгенін әркім шатып,
Жұрт білмейтін ұлықтар таласумен.

Зорлығымды алады пұлға сатып,
Текке болсын болады малын шашып.
Қашан бөліп шыққанша жанталасып,
Текке тін сұрасаң кім береді.

Зорлықпенен алмаса үкім істеп,
Қарсы келсе алдынан басын шайқар.
Құнсыз болса келейдің соры кайнар,
Өзі апарып [ұлыққа] тығар малды.

Ішпес-жемес шық бермес Шығайбайлар,
Біреуден біреу пұттап май алады.
Біреуі – қой, біреуі – тайынша, тай алады,
Тәкаппарлық жұғымды қалтасы мол.

Жетілген надандыққа бай алады,
Томпитып қалтасына жүрген симай.
Беруге ешбір жанға көзі қимай,
Алдыменен тапқырлық сатып менен.

Дүрдиер өз-өзінен өзі сыймай,
Бай біткен болғандықтан қара бауыр.
Арқасы ер салмастан болар жауыр,
Не айтып не қойғанын білмес өзі.

Тырнадай өзін-өзі білін ауыр,
Сырдай қатып жүреді тал болған құрт.
Көмейде жоқ бос сөзбен, күлумен өрт,
Күмпитер семіз деп айтсын деп жұрт.[111]

Мәшһүр Жүсіп термелері

Келеді сөзі өткір ақындардың,
Таусылмас күншілдігі қатындардың.
Біреудің өткен ісін көре қалса,
От жағар арасына жақындардың.

Көршінді күнде шақыр күндемесін,
Құлағың тыныш болар үндемесең.
Барыңды ортаға сал, аяп қалма,
Артыңнан сөз ғып тағы міндемесін.

Кемпірің жуас болсын, жалтаң көздеу,
Болмасын бедірейген, беті безеу.
Құдайым кез қылмасын ондай жанды,
Адамға қиын болар оны түзеу.[112]

Мәди мен Мәшһүр Жүсіп тілдесуі

1916 жылы Бай ұлы Мәди Атбасар түрмесінде отырғанын естіп,
Мәшһүр Жүсіп ... тілдеседі. Сонда Мәди былай дейді:

Көгорай көкке біткен шалғын – мен,
Ішінде көп қаршыға алғыры – мен.
Тайында ат бәйгеден дәмесі бар,
Байдың жалғыз туған Мәдпі – мен.

Сонда Мәшһүр Жүсіп былай дейді:

Армысың, аманбысың Мәди батыр,
Түрмеде тұтқын болып әркім жатыр.
«Жуымас ақ қараға» деген сөз бар,
Қаласа болып құтыларсың әлі батыр.

Бұл сөзді жазған ағаң – Мәшһүр Жүсіп,
Керуендей жалғыз өзі жүрген көшіп.

Сөз зайықы күдіретін білмегенге,
О да бір түсіп қалған алтын тұзақ.

Бұл жерде мен де ғаріп, сен де ғаріп,
Ағайын алыс жатыр ұғысарлық.
Күшім жоқ, кісім де жоқ бұл арада,
Әйтпесе кетер едім жұлып алып.[113]

Керей Сағынайға Мәшһүрдің айтқаны насыбай жөнінде

Сойыл білген жанға зордың зоры,
Сопылық білмегенге сордың соры.
Сопылық Қап тауының ар жағында,
Кей жанның зұлымдықпен жеткен қолы.

Болмас белін жалпақ бұрғанменен,
Пәк болмас, заты харам жуғанменен.
Кей надан көзін жұмып, күр шұлғиды,
Сопылық табыла ма көз жұмғанменен?!

Бұл насыбай емес наша дүр,
Атса көңілді аша дүр.
Нәпсің ... тапқан соң,
Жын-шайтандар қаша дүр![114]

Мәшһүр өлеңінен

(бірінші өлең)

Бұл елдің жөн сұраймын қожасынан,
Қожа сараң келеді о басынан.
Қаңғып кеп Қаратаудан есегімен,
Байыған соң, айрылды-ау тәубесінен.

Қожаның шошақ келер төбетейі,
Бүлкілдер сақат алса көмекейі.
– Қай жерде кесілмеген бала бар?! – деп,
Баланың андитыны шүметейі.

Мен Құдайдан сұраймын денге саулық,
Жалған айт, жаныңа қылма жаулық.
Қожа, қожа дегенге кокиланып,
Қожа түбі белгілі өгіз таулық.

Жасымнан ғылым іздеп көңіл бөлдім,
Мен жайын қожалардын көріп алдым.
Өгіз таулық сарттарды қожа дейін,
Қазақ-ай, мен өлгенде сенен өлдім!

Құдайдың бергеніне көп-көп шүкір,
Шүкірліктен қыламын зікір-зікір.
Түркістанға апар да базарға сал,
Жүз қожаға өтпесем бетке түкір.[115]

Мәшһүр өлеңінен

(екінші өлең)

Жиырма тоғыз жасымда Бұхар бардым,
Басымнан арылмастай сыбаға алдым.
Дамола, Хамза қожа кездестіріп,
Тоғыз ай сонда, алдында тұрып қалдым.

Бес жаста бисмиллә айтып жаздым хатты,
Бұл дүние жастай маған келді қатты.
Сегізден тоғыз аяқ басқан күнде,
Мұса еді қосақтаған «Мәшһүр» атты.

Ілтипат көп жақсылар етіп еді,
Шарапат ұстаз бірен жетіп еді.
Ұстазым Қамар хазірет сүйгендіктен,
– Ой, қозғаным-ай! – деуменен кетіп еді.

Таппады жаным сая күйгенінен,
Мандайға тоқталмады тигенінен.
Дамола Хамза күліп әр сөзіме,
– Ой, әулие, әй! – деуші еді, сүйгенінен.

Қолдаған әр орында ғайып пірім,
Тарқаған сөз сөйлеумен шәкі шерім.
Қайда барсам жоқ болған бұл жаһанда,
Ұстазға жек көрінішті болған жерім.

Деп кеткен біреу – жынды, біреу – жақсы,
Бір кісі көпке қалай ұнамақшы?!
Ташкенттегі ұстазым осы көзге,
Туласымды қош алып, көрген жақсы.

Жаңа шығып келеді ащы терім,
Іріктеліп шабуға жетпей жерім.
Күндіз-түнде жасыма пана болған,
Қожа Баһаулдин атты кәміл пірім.

Жүрген-тұрған жерімнен пәле қашқан,
Тас басып, қанша қиын таудан асқан?!
Жан кетті қыр қорған, су сорған,
Қырдың қорғанда [ізің] басқан.

Қаңғырып жүргендіктен, жүрген саяқ,
Жерім көп әр орында жеген таяқ.
Құдайға шүкір, Хақтың қаққан пендесімін,
Мейірман төккен, Лұқман аямаған.

Иншалла, жоқ сөзімде биттей жалған,
Аузыма сөздің шынын Тәңірім салған.
Лұқыбы қандай есепсіз көп болса да,
Тағы өзі қарана сондай алған.

Жалғанда күйіп текке жасаған жас,
Бойыма өмір бойы бір сіңбей ас.
Ризамын қалған бәрін Ием өзі,
Жадыратты қысқанымен – бәрі бір бас.

Мен өлеңді өмірше айттым қоймай,
Жібермес семіртумен және соймай.
Қайғыға бала жастан құмар ісім,
Беруші өзі болған соң тіпті қоймай.

Ей, Алла, айналайын бергеніңе,
Гибратпен, шын бұласпен көргеніңе!
Керексіз бұл жалғанда қылдың бір жан,
Жүдемес, қажып ешкім өлгеніңе.

Өлсең, саған кім айтты қамығады,
Түсінбеген сөзіңе шала ұғады.
Тұра берсең жалғанда бір калыпты,
Қатын-бала күтуден жалығады.

Бұл сөзімнің бәрі шын, жалғаны жоқ,
Жалығумен тіпті өзім қалғаным жоқ.
Бұл жалғанда көңіліме алған істі,
Қолым жетіп, ешбірін алғаным жоқ.

Өмірше болмай маған кетті тиіп,
Хат-қаламым, өлеңім – жылқы, қойым.
Мен дегенде жан біткен теріс айналып,
Орнына келін көрген жоқ ешбір ойым.

Бұқар бардым, еңбегім сонда қалды,
Ташкент, жолдағым ойлап алды.
Тұрсаң да дүниені таба алмайсың,
Бір еңбегі жанбаған бірдей жанды.

Кім-кімменен бас қосам осы басқа,
Үйде отырып жаримын өш пен қасқа.
Үйде, түзде күн кештім жалғыздықпен,
Жари алмай өмірі бір жолдасқа!

Дей ойлап алданбайсын болмасқа,
Білмедім бала күннен қорғашқа.
Кеудеде қуат біткен кетіп қалып,
Жерім жоқ қош көрінген ұрғашыға!

Жоғары қарай беріп, төмен батпай,
Өзімді-өзім жасқаншақ қылып қақпай.
Қара қолдың жұмысын қалмаған соң,
Қатын деген халық, жұртқа халдық жақпай.

Берген өнер Құдайым тіл мен жақтан,
Бұл шын сөз, біледі жұрт, емес мақтан.
Тіл мен жақтың қатынға керегі не,
Қолды артық көреді тіл мен жақтан.

Наданнан бойыңды алыс сақтан,
Берілген ғылым, хикмет маған Хақтан.
Ақ жағынан көретін көздер жоқ боп,
Өңшең соқыр қарайды қара жақтан.

Жүсіпті ақ жағынан Жақып көрді,
Қырық жыл жылап, көзі ағып, өмір сүрді.
Қара жағын көрумен ағалары,
Жойылтып, жоқ қылуға аңдып жүрді.

Керуенге бакыртумен құл деп сатты,
Мысыр барып зынданда не қақ жатты.
Зылиха ақ жағынан көріп қалып,
Үміт болып өз-өзінен көпті қатты.

Бір жағың ақ болғанда, бір жақ – қара,
Тәңірімінің солай жаратқан бар ма шара?!
Қара жақтан қараушы ортасында,
Жалғыз қалдың сопайып, ей, бейшара!

Білгенге болды тамам, енді сөз жоқ,
Елуден астың анық, енді көш жоқ.
Тұр мейлің, бұл болғанда, жөнел мейлің,
Ақ жағынан көретін бірде көз жоқ.

Жаудың басы – өз нәпсің, бермейді ерік,
Қосақталып [лағын] тұр оған серік.
Қанша айналсаң Құдайдан азды саған,
Дұшпаныңа осынша қылған жарың.

Білмей жүрсің жүгінді мойындағы,
Өмір бойы қақпаған ойындағы.
Қара жақтан қақ басы қараушының,
Өмір – жолдас, зайыбың тойындағы.

Қартаюмен жастарға [болдың] суық,
Басы орнына бұл күнде үрген қуық.
Емен болсын, көтерсін, қалайша оны,
Іске жарай жалғанда жалғыз уық.

Жүрегімнің басында қалды дағың,
Күннен-күнге жуықтап өлер шағың.
Ақ жағынан көруші жан жоқ болсын,
Аймағыңа айқын болып қара жағың.

Бұл жалғанның жүзінде көңлің өспей,
Көрінгеннің жұртында қалдың көшпей.

Қашан көзге көрінген асыл нәрсе,
Асылдыктан қор болдың көзге түспей.

Бала күнде қылумен кеудең қорға,
Мысықпенен түсіп кеттің қалай орға.
Шар қуып, ұшып жүрген дер кезінде,
Зирек құстай жаңылып, түстің торға.

Еске түсті-ау басымнан кешкен күндер,
Талай жалғанның ішкен күндер.
Жобалаудай ішінде кетін жатыр,
Неше түрлі көкейден кешкен күндер.

Тіршілік көрсетті бәрін мұның,
Істен қазбалап сұрайсың несін оның?!
Тілің сөйлей, жүрегің ойнағанмен,
Қайда жеткен, созғанмен қысқа қолың?

Текке шырқырап, зарықпа, қызыл тілім,
Салғанменен бейнетке ғылым-білім.
Зеректіктің тек сазасын көп тартумен,
Қаксауменен дамылсыз өтті күнім.

Жарық сәуле көре алмай бір таң атып,
Кеткен күнді айтасың, қанша батып.
[Сағу], сою жағына жарамсыз боп,
[Қойға] ере алмай, күнанда қалдық жатып.[116]

Мәшһүр өлеңінен

(үшінші өлең)

Өлген соң тоқталады тәубе кірмес,
Мал-жанның қимағанмен көрге енбес.
Өзіңде қуат барда қимылдап қал,
Өзіңнен қуат-қайрат кеткеннен соң.

Қайғырып сорлы пенде: «Өлемін!» – деп,
«Өлмеймін!» – деп ойлама: «Жүремін!» – деп.
Өлгенге еш жолама, сол жерді ойла,
Өлген соң небір қызық көремін деп.

Мыңнан бақ-дүниеден қалғаны жоқ,
Құр алақан кетеді алғаны жоқ.
Жетсең де мұратыңа, жетпесең де,
Жер астында жатарсың іріп-шіріп.[117]

Мәшһүрдің өлеңі

Таусылмас толып жатыр арманымыз,
Ерікті болмаған соң мал-жанымыз.
Болмаңыз алты ауызды бауырларым,
Бұл тойдан қалғанымыз не боламыз.

Пайданың ортасында өзі жатыр,
Зиялыға мейлінше арзан бізді сатар.
Ынтымақ қылыңыздар бауырларым,
Мейлің қазақ, мейлің бол сарт пен татар!

Шын жақсы өнерін жасырмаса,
Халқынан бойын бек асырмаса.
Бәріне мұсылманның бауыр болып,
Аулаққа бойын тартып қашырмаса.

Бай адам: «Малым көп», – деп теңгермейді,
Нашарлар бір Құдайға асылмаса.
Қазақтың берекесі ортасында,
Өзді-өзі партия боп шашылмаса.

Мезгілі ашылатын келе жатыр,
Бақ-дәулет мұнан бұрын ашылғанша.

Аркайда жатса, болса, тату керек,
Жылқы мал үйір болмас, қасынбаса.

Бұлак деп судың көзі шөкім ашпас,
Екпіндеп өзі тастап шашылмаса.[118]

Ел аузынан

Үш-үштен басын қоссам тоғыз хәрф,
Онан соңғы айтылар Кәләм-Шәриф.
Басқа түгіл өзіңе пайдаң тимей,
Дәл енеңді ұрайын Науа-Сарф.

Бұл Мәшһүр Бұқар барған, Қокан барған,
Ойы бар, барсам дейтін онан арман.
Жасынан жиын кезіп, ғылым қуған,
Жерінде жүрген-тұрған сөзім қалған.[119]

Мәшһүрдің «Жеті жетімі»

Барады ғұмыр өтіп, күн-күн санап,
Жолында сарып еттім, ғылым талап.
Дегенде «Жеті жетімі» өлең қылдым,
Құр босқа отырғанша бекер қарап.

Бір жерге мешітті қойса салып,
Жамағат оқымаса, оған барып.
Жарандар сондай ғазиз босқа тұрса,
Дүниеде не болады онан ғаріп?!

Қайсыбір адамдарға дәулет бітсе,
Молайып төрт түлігі жанға жетсе.

Не ішпей, не жұмсамай өз орнына,
Болады құр өкінген – қолдан кетсе!

Жолықса ... жаман пайда,
Жетпей ме өкініші өмір бойы.
Долы қатын кездесе ақылды ерге,
Құдайым, кез келмесін осындайға!

Ішінде көп ғалымның болса надан,
Бұзылар ғұламалар әр түрлі адам.
Отырыста сөзге түспей аңырайып,
Жетімдік не болады мұнан жаман?!

Ішінде көп адамның болса ғалым,
Бәрі де түк білмейтіп болса залым.
Қой менен қасқыр жолдас болғанындай,
Демеймін жетлік демеп оның қалын.

Бәрі де оқылмаса біліп кітап,
О дағы жетімдікке болған қисап.
Жарандар, сақтаныңдар осындайдан,
Мойныға ауыр болар отыз қап сап.[120]

Мәшһүрдің бір өлең үзiгi

Неден сондай қазақты қара басты,
Түн болды жау боп жүрген қас албасты.
Мылтық салған мойнына жетіп келсе,
Жалпылдасып даярлар әр түрлі асты.

Дос азайып, өңшең жау-қасы қалды,
Таудың боры таусылып, тасы қалды.

.....
.....

Шалқарбайдың Жүнісін ажал алды,
Ахметті коймады жарымжанды.
Ишан, қари баласы дегенменен,
Бисақайдың Біләлі бізге қалды.

Оқыған ұстазы еді күйеу мұнда,
Жасында жүруші еді, оқып сонда.
Ағузуны киғаштап аузын созып,
Әйтеуір болып шықты молда-солда.

Мәшһүрді бар екен деп есіне алсын,
Аяғын аңдымаған байқап салсын.
Жасында қожа кесіп сүндеттеген,
Жақтырмаса қалғанын кесіп алсын.[121]

«Мәшһүр» атты қалай алғандығы туралы өлең үзігі

Аямастан Құдайдың бергенін біл,
Қыздар қалды әр жерде тірідей тұл.
Сонда аямай, ашымай қуған жандар,
Тік тұрды алдыма қусырып қол.

Айналайын Құдайдан қылған мұндай,
Сол кезде жүргенім жоқ болып жымдай.
Кім кетіпті үндемей, сырт айналып,
Тиген жанды қып-қызыл шие қылмай.

Бала жастан емдедің талай тазды,
Саған Мәшһүр обал жоқ өзің азды.
Хазірет үйі сонда жүруменен,
Сол ауылда өткіздің екі-үш жазды.

Өсумен Баянтаудың каласында,
Құдайдың жан сақтаумен панасында.
Не берсе де Құдайдың берген бағы,
Сегіз бенен он бестің арасында.

Кеудеге он бес жаста ғылым толды,
Толумен тасып кетіп өлең конды.
Ат шақыр ай апатын таспық келіп,
Лақап сол – жұрт аузында «Мәшһүр» болды.

Кеудені кеткеннен соң өлең кернеп,
Ой кетті бет алдына сай-сай өрлеп.
Бас жоқ, көз жоқ шаба бердік,
Кім болдырып көріпті көзі терлеп.

Біледі мұны тегіс – бұл Орта жүз,
Жаз отсе, таяу тұр ғой соңында күз.
Қыздарға тұмар қылып тактыруға,
Өлеңмен ғашықтықтан қозғадық сөз.

Құдайдың, міне, шебер құдіретін көр,
Білмедік қайда екенін есік пенен төр.
Өлеңін ғашықтықтың сезіп қалып,
Атамыз он алтыда аударды жер.

Бұлбұлдай каксаған күн-түн сайрап,
Бекініп тұра алмадық тілді байлап.
– Бала оқыт, мал тауып бер, тұрма үйде! – деп,
Жіберді жер Сібірге еріксіз айдап.

Ғашықтық не бар еді, қыспай көтті,
Өз тілім өз басыма пәле етті!
Ананың қылған ісі мирас болып,
Сонымен жер Сібір болып өмір өтті.[122]

Мәшһүрдің «Қатындардың хикаясы» өлеңі

Айтайын қатындарға қатын сөзін,
Кітапта қатын сөзін көрді көзім.
Естірлік әйел заттан адам болса,
Айтайын насихаттап мына сөзін.

Қатынның алма жігіт кез аяғын,
Байынан ел қорып, жер таяғын.
Әдетін қыз күндегі тастамаса,
Бағыңыз, тұсап қойып екі аяғын.

Қатынның алмаңыздар көк аяғын,
Алмайды айтқан тілін бір байының.
Көк әйел – жұрттан шыққан бұзық қатын,
Жат қылып айырады ағайын.

Мұрны үлкен, тапал қатын жаман болар,
Мұқал болса, ақылдан тамам болар.
Ақ құба, бидай өнді кез келмесе,
Тіл ашты нашар қатын жаман болар.

Мұнан соң көк дауылды ала көрме,
Маңына пәлекеттің бара көрме.
Шұңғыл көз, шегір көзді сары қатын,
Мал беріп, мұндай жанды жолай көрме![123]

Қожа-молда

Жасымда атым қойған әкем – Жүсін,
Жұрт кеткен сүйгенінен Мәшһүр десін.
Қолыма қағаз, қалам алған шақта,
Кетемін қара сөзге желдей есіп.

Бұл Мәшһүр Бұқар барған, Қокан барған,
Ойым бар барсам деген онан арман.
Түлеген ақ сұңкардың канатындай,
Жерінде жүрген, тұрған сөзім қалған.

Алатау, Қаратау мен көрдім Шуды,
Өз өнерім өзімді үйден қуды.
Үйінде тиыш тауып отырмастай,
Дейсін ғой бір басыңа не күн туды.

Мәшһүрді бар екен деп есіне алсын,
Аяғын аңдамаған байқап бассын.
Жасымда қожа кесіп сүндеттеген,
Жақтырмаса қалғанын кесіп алсын.

Шошақ келер қожаның төбетейі,
Сақат десе бүлкілдер көмекейі.
– Кесілмеген қай жерде бала бар? – деп,
Аңдығаны баланың шүметейі.

Кесуге керек дейсін қанша жарақ,
Мінекей деп айтуым қолда жазақ.
О заманда, бұл заман көрдіңдер ме,
Бес тиыннан он тиын алған санап.

Мал үшін ел аралап жан сатасын,
Дүние жоқ, дұшпаның жоқ тиыш жатасын.
Жиюға бар, кию мен беруге жоқ,
Кеткен жұрт мал өсірген жеті атасын.

Бай болсам тұрмас па едім үйде жатып,
Істедім әр нәрсенің басын шатып.
Атанып қожа-молда елді кезін,
Ораза, намаздарын малға сатып.

Алғаны, сол уақытта тапса, қотыр тайлак,
Ат алса ер тоқымсыз шұбыр жайдак.
Көбінің беретіні қошқар болды-ау,
Умасын салақтатып келсе айдап.

Алғаны бір мырзадан сүлтік торы,
Жануар көрінгенге малдың зоры.
Қожа менен моллаға ыңғайланып,
Тұрады қалай оңай малдың соры.

Аз демесе, риза бол бергенге,
Шүкірлік мен етейін көргеніме.
Бір көрген білсе, екі көрген болар таныс,
Боламын мен тілеуқор келмегенге.[124]

Мәшһүр Жүсіп дастанынан

Пайғамбар тұрар ұстап, халі кетіп,
Жылайды: – Үмбетім! – деп зарлық айтып.
– Қоя бер мені, ұстама пайғамбар! – деп,
Толкыды сол жаннам кідір айтып.

– Жабыстың мұнша неге маған?! – дейді,
– Пендеге күнә қылған бар ма? – дейді.
– Үммет үшін мен сені күйдірмейін,
Күйдіру пайғамбарды харам! – дейді.

Тұрады пайғамбарым жауап қатпай,
Құдай сол күнәдан өзің сақта.
– Токтатпа жолымыздан пайғамбар! – деп,
Бұлқынар сол жаннам асау аттай.

Жылайды күллі пенде, жасын төгіп,
Жаннам жағаласты мықты болып.

Батпақы мұнша неге қаһарландын,
Жіберер пайғамбарым бір түкіріп.

Лаулаған оты күл боп аспанға ұшып,
Ойлаған сол күнеларын ғазиз пенде,
Қорықпай тұр ала ма жаның шығып.
Пайғамбар сонда тұрып сөз айтады:
– Үмметім сен, күнәға берме жығып![125]

Мәшһүр Жүсіптің «Балалар оқу оқып, білім ал» өлеңі

Балалар, ата-ананды ұмытпаңдар,
Түбінде адам болмас ұмытқандар.
Кім жақын ойласаңдар ата-анадан,
Ондайды үміт қылмас ешбір жандар.

Білмеген жақын туыс ата-анасын,
Мал сияқты тойдырған қара басын.
Сол күнде баласына асық болып,
Сендерден хат алғанда шат боп қалар.

Жүректен махабатпен сусын канар,
Балам адам болды деп үміт етіп,
Бой жасарып, күші ойды билеп алар.
Жаман бала ой-мисыз жокқа осар,
Ержеткенде үмітсіз кете барар.

Әкеден де, шешеден алғыс алмас,
Туғаннан да, туысқаннан қарғыс алар.
Балалар, мұндай бала болмаңыздар,
Жас болсаң да алды-артты ойлаңыздар.

Қайта айналмас ата-ана қымбат қонақ,
Айрылған соң, өкініп каласыңдар.
Тамаша ақ мамыққа күл шашпандар,
Талпынған дүниеге балапандар.

Бәрі дос, дүниенің дұшпаның жоқ,
Періштедей күнәдан тазасыңдар.
Есіңді білген сайын дұшпан өсер,
Алысып күнде алдыңнан қарсы түсер.

Өмірдің дөңгелегі өсіреді,
Кейде бақ, кейде сорға түсіреді.
Өмірге кейде риза, кейде қас боп,
Басынан талай дәуір кешіреді.

Соның бәрін өлшеуге білім керек,
Адамдыққа болады ғылым көмек.
Жас күнінде жағаласып оқығанның,
Ер жеткенде рахат болар көмек.

Шын жүрек жемісі ата-ананың,
Құрбан қылар жолына жан мен тәнін.
– Құлынымның жамандығын көрсетпе! – деп,
Тілейтін баласының іштен жанын.

Көзден таса қалмасқа баласының,
Ата-анаға керегің адалдығың.
Ата-анадан бой ұзап әуре болсаң,
Пайдаң былай не қажет қарасының.

Балалар, тілімді алып адам болсаң,
Жақсыға сен жақындап, жақын тұрсаң.
Жасыңда ең қызығың – оқу-білім,
Бір істің басын құрап ақыл құрсаң.[126]

Мәшһүрдің сегіз мүшесімен қоштасуы

Бисмиллаһи рахмани рахим дейін,
Аллаға қайта айтам мұнан кейін.
Бастан жақты айыраp заман болар,
Сөйлеп қал, қызыл тілім, оған дейін.

Құйылар бір күн топырақ есіл көзге,
Кім жетер бұл жалғанда жасап жүзге.
Ерік өзінде тұрғанда қимылдап қал,
Бір күнге зар боларсың сөйлер сөзге.

Бастан ми, ақыл-естен аудырарсың,
Қайран көз жан шығарда жаудырарсың.
Қағазға аттай желген он саусағым,
Дал-дал боп қара жерге саудырарсың.

Қайрат жоқ қолдан келер, қайнайды ішім,
Келе алмас қабарлауға сонда күшім.
Саудырап бет-бетімен қалар түсіп,
Маржандай аузымдағы отыз тісім.

Ағарсың домаланып көзден бұлақ,
Сонерсің майсыз жанған екі шырақ.
Тықырын күрт-құмырска естіп шыдап,
Жатарсың амал бар ма екі құлақ?!

Жерлерде әлде қалай болады орным,
Дүниеде жақсы-жаман кеңес құрдым.
Сасығын өз денемнің өзім иіскеп,
Жатарсың соған шыдап қайран мұрным!

Су емес мейрім қанар дүние сағым,
Жігіттік қайран қызық өтті шағым.

Астына қара жердің кіргенін соң,
Қаларсың бөлектеліп тіл мен жағым.

Дәрмен жоқ қозғаларға қол мен аяқ,
Жақпаса сол қылмысың, жерсін таяқ.
Дауасын осы дерттің таппаған соң,
Жасымнан жапан кезіп, жүрдім саяқ.

Ұл мен қыз ара түспес әке-шешем,
[Лабұдды] өлім шарбат бір күн іпсем.
Қызыл тіл ыңғайымда тұрғаныңда,
Алайын араздасып сегіз мүшем.[127]

Әмен қазасына

Баласы Мұхаммед Әменді Ташкенде әйелдер теңдігін қорғаған үшін ішкі дұшпандар пышақтап өлтірген, школ директоры боп тұрғанда, соны естірткенде атасы Мәшһүрдің айтқан жоқтауы:

Қан түсін алпыс үште аяғыма,
Оқ тиіп түзде жүрген санағыма.
Көп сөйлеп ақыл-естін жоқтығынан,
Кетіппін тағы түсіп баяғыма.

Келмеген қайдан білсін бастарына,
Ұшырмақ әркім өзі тастарына.
Шағайын мен мұңымды біраз жұртқа,
Арғынның алаш білген жастарына.

Боз іңген, боз айғырдай түкен күнге,
Келе алмай бір кеткеннен қайтып үйге.
Атадан алтау болып тусадағы,
Бар деген бір жалғыздық ұшырап күнге.

Толық боп көзге түсіп туған төлім,
Алынған жұрт колына аққан сөлім.
Ай – турашыл, түзушілдік сыбағасы,
Кесімді әуел ағыр нахақ өлім.

Жасыңнан бұрылмаған бетің ыққа,
Ұл едің қарсы туған атқан оққа.
Құдайға ризамын қат-қат шүкір,
Толық боп жарап кеткен құрмалдыққа.

Құданың бір зор ісі маған берген,
Толық қып бергендігін алаш көрген.
Жаманға ат айтқанмен жоқ сыбаға,
Мал арам – пышақтамай бітеу өлген.

Туған соң жер қазылып қойылуға,
Жем болған жаман, жәутік, тойындыға.
Құдайға шүкір мұндай қылған семіз,
Жараған қашан арық сойылуға.

Таңбасы ғарсатта қып-қызыл қан,
Шайт боп өлгенін деп бұған нан.
Демейді жаман өлім тіпті мұны,
Шайыпты Қарбаланы естіген жан.

Түкен жоқ олжа болып шабындыдан,
Жарамсақ шықпайды өнер жағымдыдан.
Ұлт үшін жаннан кешіп өлді-ау шейіт,
Өлмей ме жаманда үйде қағындыдан.

Өзімді жыным бар ма өзім жойып,
Отырмын Хақ ісіне мен ден қойып.
Жемісім ақиреттің толық болып,
Есірдім ішпей мас боп, жемей тойып.

Құдайым бала берген махаббатты,
Татыдым жеміс қылып бек ләззәтті.
Сүйгенін шұнағым деп у ішкізді,
Аузыма сүп-сүйкімді балдан тәтті.

Тәңір ісі оңай емес, қиын,
Той болды естігені ұлы жиын.
Көтеріп жерден басым әрең алдым,
Иемнің мейрбанды берген санын.

Ешкімнен кем болған жоқ көріністе,
Жаманға өңі түгіл жоқ қой түсте.
Күнәсіз жас сәбидің орнын беріп,
Түсірді жұрт көзіне отыз үште.[128]

Әмен өлеңі

Бұл мәтіннің «Жалын» журналының 1989 ж. 1-санынан алынғаны жазылған.

Асы бар тоймайтұғын татсадағы,
Түбі бар жұрт астында жатсадағы.
Басқа зиян, басқаға пайда қылса,
Ақылға қандай топта батсадағын.

Жан қинап, су шығарған ғалым қайда,
Мұз болып қыс күнінде қатсадағы.
Жақсы адам сырын жанға сездірмейді,
Жанына қанша залал батсадағы.

Араға жақсы жолдас өзін салар,
Мылтықпен біреу көздеп атсадағы.
Тіл қатпа ата-анаға болып керең,
Құл болып малайлыққа сатсадағы.

Намаздыға тіл алмаған тіл қатпаңыз,
Қанша тіл саған кайрап қатсадағы.
Бақ қонбай ер жігіттің ісі оңалмас,
Тау-тасқа ұрып басын жатсадағы.

Нәрсеге, сірә, айналмаған опасы жоқ,
Жолыңда алтын болып жатсадағы.
Түбіне талай жандар жете алмаған,
Дарияға қанша сүнгіп батсадағы.

Жақсы қыз бозбалаға пар болғандай,
Жігітті душар келсе жар болғандай.
Теңі емес бір босаққа берсе егер,
Көңілің көтере алмай зор болғандай.

Ғұмыры қыз қылықты зағы болып,
Мысалы кең дүниесі тар болғандай.
Жатпайтын төсегіне кіріп жамандар,
Ол күнде әлде қандай паң болғандай.

Сатылып кейбір қыздар кете барар,
Бағасы ғазиз оның мал болғандай.
Қожасы мал бердім деп жаман шіркін,
Жасы бар байқап тұрсаң таң болғандай.

Бейшара өз-өзінен жол таба алмай,
Ғазиз бас әуре болып аң болғандай.
Көрініп ғарып хәлі тұр емес пе,
Бырысқан халық ішінде жан болғандай.

Бұзылды пәленшенің қызы десе,
Өзінше көрінеді ар болғандай.
Көлденең ағайындар ұнатпайды,
Халыққа соның үшін таң болғандай.

Қолыма хат жазғалы алдым қалам,
Құбылып толқын боп тұр күллі ғалам.
Қалдырып құрбыларға өрнек үшін,
Кетейін бір сөз сөйлеп келсе шамам.

Қойша иіріп, бір ұзыпқа қамағанда,
Аққан жас екі көзден тарам-тарам.
Ұлықтан құрық түсті басымызға,
Жан сақтап паналауға қайда қалам.

Солдаттар иіріп айдап қамағанда,
Бозаңдап жүре алмайсың басып қадам.
Еш ілім қолымыздан келмеген соң,
Қартаға Керекуге бастық қадам.

Он тоғыз отыз бірді [список] қып,
Жібермей қамағанда толған аран,
Түсіріп баршамыз қызыл белет,
Ауылнайлар дің-дің етер жалаң-жалаң.

Біреуі – бай, біреуі – нашар, біреуі – жалғыз,
Үштен бір аяғымен қалды ма адам?
Бір үйден тегіс кеткен үшеу де бар,
Патшадан льгот деп болдық алаң.

Жарқырап ай мен күндей келер едің,
Құламай аман өтсең бағанадан.
Не болар артта қалған үйдің іші,
Тұрған соң бала айырылып ата-анадан.

Болыстар байды іріктеп алып қалып,
Кедейлі бірыңғай қып саралаған.
Жарлыға бұ да тиген дәурен шығар,
Көшені ... жүрген, аралаған.

Қорланып талай жалғыз, талай маңғаз,
Асаулар үзіп торды қала алмаған.
Құнымыз біздің аттан оңай болды,
Жақсы атты еріксіз ұлық ала алмаған.

Қайтеді ақшасы жоқ кедей байғұс,
Қабір қып ат пен тонын ала алмаған.
Жас бала жол көрмеген боздақтар көп,
Аяғын бұрын қадам сала алмаған.

Ажалдай еріксіз айдап ұшырып жел,
Шегін ешбір момын қала алмаған.
Мақал бар: «Аз сөз – алтын, көп сөз – көмір»,
Мұнымен сөз аяғын тамандаған.[129]

Шарапи Жүсіп ұлы өлеңі

Жабысты осы сырқат октябрьде,
Өңештен қыстай келді жаман түрде.
Ойланып: «Бұл қалай?!» – деп Баян бардым,
Мезгілі қыстың айы – декабрьде.

Еш нәрсеге көңілім жарымады,
Бойымнан үйде жатып арылмадым.
Кереку жүрейін деп ойласам да,
Кезінде көлік маған табылмады.

Сүр дөнен колхоздардан әрең босап,
Барады бір жағымнан ауру қыстап.
Майқайыңға жеткізіп тастау үшін,
Төлеужан камдандың ба, арба жасап.

Ат жектік, дүйсенбі күн жүрейік деп,
Ойланып Керекуде ниет қылып.

Жас Сүйіндік далаға шығып сонда,
– Әкемді көріп қалам, – деді тұрып.

Есімнен кетер емес сол бір сөзің,
Жәудіреп қала берді-ау екі көзің.
Ғарып боп сөйткен әкең кете барды,
Нан өтпей тамағымнан жалғыз үзім.

Заруқа әкесіне жақындады,
Дос-жаран, тілектестер тұрды қарап.
Арманым, мен жазылып үйге келсем,
Тәңір қалап ағайынды аман көрсем.

Бұл жүріс мүсәпірлік болды ғой деп,
Тілеймін мен дауасын құдайдан көп.
Аманат Заруқа мен Сүйіндікті,
Тапсырдым Төлеубайға: «Ренжітпе!» – деп.

Қорегім бір қасықтай сүт пенен шай,
Аз-маздап о да қалды қосатын май.
Тағы да Заруқа мен Сүйіндікті,
Тапсырдым үлкені сен, ау Төлеубай!

Ренжітпе, тілін ал, шешенді күт,
Бұл сөзім есте болсын құлағың тұт!
Көре алмай Қонағымды кете бардым.
Үзбейін бір көруді онан үміт.

Білмеймін сырқатымда болмай тұр мән,
Секілді әкең өмірі екіталай,
Аман бол Заруқа мен Сүйіндікжан!

Басулы қағаз, кітап бос қаларсың,
Ем іздеп дертке дәрмен сандаларсың.
Сөмкеде үйде қалған жазуларға,
Қонақжан анда-санда көз саларсың,

Буынып бейнет пе, ажал біз түйіндік,
Ажалға лажысыздан, міне, ұсындық.
Дос-жаран, іні менен туыскандар,
Бәріне тапсырғаным Жас Сүйіндік.

Шәкең 1936 жылы 12 мартта қайтыс болған.[130]

Махамбет Өтемісұлы тоқтау айтқаны

Жігіттер, сөз тыңда!
«Пұтпын!» – деп мақтанба,
Пұттан да ауыр батпан бар!
«Биікпін!» – деп мақтанба,
Асқар таудан биік асқан бар!
«Күштімін!» – деп мақтанба,
Ақылға салып іске көш!
Зауалды жалған дүниеге,
Біле-білсең таспаңдар!

Өткен-кеткен тастандар,
Мүсәпір көрсең достық қыл!
Жолдан тайған жігітке,
Қателігін ұғынып,
Қайта оралып келгенде,
Кешірім жасап достық қып,
Жақсылыққа бастаңдар!
Түсі игіден қашпаңдар,
Жаман да болса бауыр ғой!
Ағаттығын мойындап,
Басын иіп алдына,
Ғафулық сұрап келгенде,
Табанға салып баспаңдар![131]

Дегенде біз кәртайдық, біз кәртайдық,
Белгісі кәртайғанның серттен тайдық.
Кәнскей, соныменен шыққан мүйіз,
Қасында сұлулардың көп жантайдық.[134]

Жаймақоңыр әні

Жігіттің падишасы – Әмір Темір,
Бозбала әнге салсаң, кайғың кемір.
Кешегі бес болыстың ...,
Жайқалтып бір Ыбырай салған «Жаймақоңыр».

Жігітке өлең де өнер, өнер де өнер,
Жүйрік ат өрге салсаң өршеленер.
Бозбала жастық шақта ойна да күл,
Шамшырақ мың күн жанған бір күн сөнер.[135]

Ақан сері өлеңдері

(бірінші нұсқа)

Серінің қолқасы бар бір басында,
Күн сәулең елес беріп тұр қасында.
Өмірің өкіпштей өте шыққан,
Қызықты көре алмасаң дер жасыңда.

Кім кепіл өмір гүлі санасына,
Саяда тұрсадағы шың басына.
Армансыз жас шағыңды өткізіп қал,
Мен кепіл өмір өтпей тұрмасына.

Намаз бен мешіт жетім оқылмаса,
Дәріске білсін қайдан отырмаса.

Екінші – бұл дүниеде әйел жетім,
Кезінде теңін тауып қосылмаса.

Ер жетім – ақылсыздан әйел алса,
Отырып от басында тақымдаса.
Ат жетім – ерен жүйрік шабылмаса,
Бойынан ащы тері ашылмаса.

Құс жетім – ерте түлек салынбаса,
Салатын саятшы табылмаса.
Сақара жайлау жетім, көлдер жетім,
Қасына мұнаралап ел қонбаса.

Таусылған кірерге үй жоқ – кәрі жетім,
Жараса тең құрбысы табылмаса.
Оныншы – бұл дүниеде ғалым жетім,
Құр босқа алтын сөзі алынбаса.

Тағы да он бірінші – қалам жетім,
Жазатын ерлер оның табылмаса.
Тағы да он екінші – қағаз жетім,
Айшықты алтын сөздер жазылмаса.

Бәрінен он екінші – адам жетім,
Қорқақтап жан-жағына алаңдаса.[136]

Ақан сері

(екінші нұсқа)

Серінің қолқасы бар бір басында,
Күн сәулең елес беріп тұр қасында.
Өмірің өткіншідей өте шығар,
Қызықты көре алмасаң дер жасында.

Кім кепіл өмір гүлі сынбасына,
Саяда тұрсадағы шың басында.
Армансыз жас шағыңда өткізіп қал,
Мен кепіл өмір өтпей тұрмасына.

Намаз бен мешіт жетім оқылмаса,
Дәріске білсін қайдан отырмаса.
Екінші – бұл дүниеде әйел жетім,
Кезінде теңін тауып қосылмаса.

Ер жетім – ақылсыздан әйел алса,
Отырып от басында тақымдаса.
Ат жетім – ерен жүйрік шабылмаса,
Бойынан ащы тері алынбаса.

Құс жетім – ерте түлек салынбаса,
Салатын саятшысы табылмаса.
Сақара жайлау жетім, көлдер жетім,
Қасына мұнарланып ел қонбаса.

Таусылған кірерге үй жоқ – кәрі жетім,
Жарасар тең құрбысы табылмаса.
Үшінші – бұл дүниеде ғалым жетім,
Құр босқа алтын сөзі алынбаса.

Тағы да он бірінші – қалам жетім,
Жазатын ерлер оның табылмаса.
Тағы да он екінші – қағаз жетім,
Апшықты алтын сөздер жазылмаса.

Бәрінен он үшінші – адам жетім,
Қорқақтап жан-жағына аландаса.[137]

Мәди Бапиев

Сұрасаң руымды – Қаракесек!
Досымнан дұшпаным көп қылған өсек.
Дұшпанның қуғындаған жаласынан,
Жатқаным қу қара жер болып төсек.

... қара көкпен жылыстадым,
Бардым да Қараөткелге жыл қыстадым.
Науқасым жанға батып жатқан кезде,
Болмады жан ашитын туысқаным.[138]

Мәди өлеңі

Биігін Үшқараның мұнар шалған,
Япырмау, зып етіп өте шықты мына жалған.
Далада жылқы бағып жатыр едім,
Үш салдатын алып келді абақтыға.

Абақты қатар-қатар болады екен,
Ішіне жаман-жақсы толады екен.
Ішіне абақтының кіріп барсаң,
Көңілің су сепкендей болады екен.

Сүйендім абақтының шарбағына,
Сыйындым атам – Қазыбек аруағына.
Атағы Алатаудай бабаларым,
Бұл күнде білер мекен біздің хәлді?[139]

Сегіз серінің «Туған жер» өлеңі

Күлтөбе, Маманайым – туған жерім,
Кіндік кесіп, кірімді жуған жерім.
Жалаңаш, жалаң аяқ жар басында.
Көбелек, көйлек шешіп, қуған жерім.

Жаралып дүниеге келген жерім,
Жалғанның қызығына енген жерім.
Босанып, алтын ұя, тар құрсақта,
Аймалап ана сүтін емген жерім.

Рақатты шарбат суын татқан жерім,
Қызыкқа алуан түрлі батқан жерім.
Жамылып жасыл желек жаздың күні,
Көк шөпке бауырым төсеп жатқан жерім.

Садақты жастайымнан тартқан жерім,
Бөрісін дәлдеп тұрып атқан жерім.
Ұшырап патша үкім қуғынына,
Тұлпармен күн-түн қашып жортқан жерім.

Аузынан көркем қырдың үпкен жерім,
Қымызға, қазы-қарта бүккен жерім.
Жырымды өзіңе арнап төккен жерім,
Сағындым көрмеген соң көптен жерім.

Ақсүйек, асық ойнап, асыр салып,
Әткеншек, алтыбақан тепкен жерім.
Ордада асқақтата әнге шырқап,
Қобызбен нелер күйді шерткен жерім.

Бой түзеп, бойға киім киген жерім,
Білім ап, іс өзіме тиген жерім.
Өсіріп, тәрбиелеп жақсы баулып,
Бал-балғын Нәсі қарындас сүйген жерім.

Тарқатып жастық күннің шер құмарын,
Бұралып сұлу қызбен күлген жерім.
Ас пен айт, той бойында құр өткізбей,
Сайрандап сауық құрып жүрген жерім.

Күлтөбе – сағындым ғой салкын желім,
Маманай – жанға жайлы шалқар көлім.
Көзімнен бір кездерде бал-бұл ұштың,
Орта жүз Ишамайлы Керей елім.

Әркімнің туган жері – Мысыр шаһар,
Мекке мен Мәдинадай болған жерім.
Секілді мен кәрі қыз төркіндеген,
Мен келем көрем деген сертімменен.

Аударып Еділ-Жайық дәм мен тұзын,
Төрт жылдай туған елге келтірмеген.
Ел шеті көк Есілден көрінсе егер,
Жас келер екі көзге мөлтілдеген.

Көп елге көзбен көрген жалған емес,
Жүйріктің бірі едім ғой серпіндеген.
Айырылып қапияда Мақпал қыздан,
Күйім көп жас жүректе шертілмеген.[140]

Сегіз сері термесі

Арыстанның үйінде Сегіз сері Бақрам ұлының термесі қонақ болып отырғанда, мәжіліс үстінде көпшіліктің өтінуі бойынша шығарған «Не пайда» атты термесі.

Жақсылардан не пайда?
Жұртын ақтан бақпаса.
Ай нұрынан не пайда?
Қара бұлт қаптаса.

Бал шекерден не пайда?
Жүрекке жайлы жақпаса.

Үлгілі сөзден не пайда?
Ұқтырып миды таппаса.

Маңдайға біткен бақыт сол –
Бетінен ешкім қақпаса,
Жау атқан оқ дарымаса,
Алла жар боп оқ дарымаса.

Жұрт кісісі сол болар,
Ел үмітін ақтаса.
Сыйлы жігіт сол болар,
Ар-ұяттысын сақтаса.

Нағыз жаман сол болар,
Ата-анасын бақпаса.
Қорған болмай қалқиып,
Жауға қарсы шаппаса.

Шын жақсының белгісі –
Туыс үшін қамығу.
Қас бауырдың белгісі –
Ағайынға жағыну.

Адам достың белгісі –
Сыртыңа сырды шашпаса.
Серпінді жігіт белгісі –
Жаудан қорқып қашпаса.

Көсем батыр сол болар,
Игі ісіне халқын бастаса.
Сабырлықтың жоғы сол болар,
Шарадан асып таспаса.

Әйгілі мерген белгісі –
Екі неден атпаса.
Айбынды ердің белгісі –
Сыртынан дұшпан батпаса.

Әзәзіл, шайтан сол болар,
Елдің басын қоспаса.
Сабырсыздық сол болар,
Істің артын тоспаса.

Данышпан адам белгісі –
Айылдағы жайды болжаса.
Даугер пенде белгісі –
Уақытында істі кумаса.

Асыл кісі белгісі –
Ел-жұртын әр кез қолдаса.
Қырсық жанның белгісі –
Ісі сәтті болмаса.

Қас батыр деген сол болар,
Қамалдан тізгін тартпаса.
Талапты жігіт сол болар,
Міндетін жұртқа артпаса.

Ғәділ қазы белгісі –
Параға басын сатпаса.
Ары таза белгісі –
Харамның дәмін татпаса.

Ер азбайды деген бар,
Сылап бойын сақтаса.
Тұлпар ат озар бәйгеден,
Жақсы атпен баптаса.

Аузы берік сол болар,
Естіген сөзін жаймаса.
Ардагер жан сол болар,
Құр сөзбен жуып шаймаса.

Қолбасшы ердің белгісі –
Жауды жеңіп көп қуса,

Жетекші болып сарбазға,
Тәуекелге бел буса.

Опасыз кісі сол болар,
Жазықсыз шағым жолдаса.
Мейірімсіз бай сол болар,
Үйіне мейман қонбаса.

Табандылық белгісі –
Айтқан серттен таймас.
Кемеңгерлік белгісі –
Қасиетін жоймас.

Доңыз шонжар сол болар,
Харамнан байып жондаса.
Кеңшілік жігіт сол болар,
Жаулық істі қолданса.

Адал адам белгісі –
Көңілінде кір болмас.
Қатыгездің белгісі –
Адамды адам қорласа.

Ұятсыздық сол болар,
Бекер босқа долданса.
Жеңіл ақыл сол болар,
Жоқ нәрсеге шамданса.

Шыншылдықтың белгісі –
Айтқан сөзді бұрмаса.
Табансыздық белгісі –
Уәдеде тұрмаса.

Кешірімділік белгісі –
Өткен істі кумаса.

Жанашырлық белгісі –
Жақсы іскерді балыса.

Ақылды адам белгісі –
Орынсыз күнә таңбаса.
Жайлы кісі белгісі –
Араздық отын жақпаса.

Ғұламалар сол болар,
Қиялға терең бойласа.
Тәуір жігіт сол болар,
Алды-артын байқап ойласа.

Жалтақтықтың белгісі –
Іске белін бумаса.
Ашушандық белгісі –
Аяқ астынан туласа.

Турашылдық пенде сол болар,
Босқа жала жаппаса.
Қоғамшы кісі сол болар,
Жұрт арасын ашпаса.[141]

Сегіз серінің Ғани сұлуға шығарғаны

Естелік арнағандай қабағына,
Пейіштің лебізі ұқсар шарабына.
Секілді аспанда ұшқан сіз – бір аккумулятор,
Тоғайдың келіп қонған тарауына.

Шолшың да, алқаң да – алтын сырға,
Ораған шамқай жібек тамағына.
Базарда нарқы қымбат гауһар тасың,
Мың теңге берсең алмайтын қадағына.

Сағағың ұксасы бәйге ұт сағағына,
Жігіттің лайықсың ғажабына.
Болғанда сіз – ақмарал, біз – сүр мерген,
Атуға жебе салған садағына.

Құрбыға у да берсең айнымас бұл,
Салмағай ғашықтықтың азабына.
Теңінді дер кезінде тауып алмай,
Тұрмыстың кез боп жүрме мазағына.

...қырлы сегіз қырлы ер болмаса,
Тең келмес сізге шақар қазағы да.
Жарынды осы бастан таңда да ти,
Қалмас боп замандастың мазағына.

Көз жетпес болса да ойла амалыңды,
Ғани қыз ғашық болдым жамалыңа.
Есімнен ғазел сізді шығара алмай,
Жүрсем де жаудың шауып камалына.

Көркем қыз сөз айтуға талап еттім,
Бар болса елде сұлу жанап өттім.
Құрбыға өзің сендей жаным ашып,
Сөзімді осылай тамам еттім.

Бақрамұлы Шақшақып 1835 жылы, қой жылы жазда шығарған өлеңі қуғынға ұшырап жүргенде:

Аспанда еш жұлдыз жоқ күннен жарық,
Айрылған ел-жұртынан батыр ғаріп.
Қасыма елден жалғыз князь еріп,
Жігіт ем жау қоршауын шыққан жарып.

Баспадым жар кабакты құлай ма деп,
Байқадым көлдің суын лайлай ма деп.
Бұзықпын, достасуға келгенім жоқ,
Тар жерде қолда жоқты сұрай ма деп.

Мөп-мөлдiр ағып жатқан суда ми жоқ,
Айтуға арыз-арман малда тiл жоқ.
Ұлықтан қуғын көрiп мекен теппей,
Қиналған қашқын болып ерге құн жоқ.

Аттаған дәм мен тұзды адам оңбас,
Жiгiтпен екiжүздi болма жолдас.
Қызығы жалған дүние саушылықта,
Ағашқа саясы жоқ бұлбұл қонбас.

Лайық ән-күй өлең өнерпазға,
Өлең түгiл сөз қиын өнер азға.
Мақтаншақ, өркөкiрек: «Шешенмін!» – дер,
Қалғанын бiлмей батып ми сазға.

Жүрсен де ұзақ жылда арып-талып,
Болжасын айтқан сөзiң нәрсiз арық.
Ешкiмге жолдас емес дүние-мал,
Айрылып денсаулықтан болма ғарiп.

Жiгiтке дәулет қонар ерiнбеген,
Ер емес топқа түсiп көрiнбеген.
Жаманға адам ғой деп қол ұстасаң,
Асаудай арындайды жегiлмеген.

Ұл туса жақсылардан көсемге ұқсар,
Жұртты жеген жауыздар бiр күн құсар.
Тiрлiкте жаман жарға душар болсаң,
Шуарылып аяғыңды күнде тұсар.

Ұлықтың ұстасаң да зорыменен,
Жiгiтке жолдас болмас құрыменен.
Дүлейге жағдай айтсаң қоқыр адыр,
Құрқырат бақ болып қолда жоғыменен.

Ат әсем көрінеді тұрманменен,
Дүние жеткізбейді қуғанменен.
Жазықсыз көңіліңді қалдырған соң,
Пайда жоқ, сөзбен шайып жуғанменен.

Түнде жарық жұлдыз жоқ айдан жарық,
Қара су сусағанда шайдан жақсы.
Ессіздер ер жүрегін жаралайды,
Көтерер көңіліңді қайдан жақсы.

Дүниеде оңалмайсың қайғы жесең,
Жүрмек жоқ өлгенше еріп әке-шешен.
Жоқ дәурен дер кезінде орнамаса,
Салады аяғыңа тұрмыс кісен.

Надандар ойын созді кек көреді,
Әзәзіл ел арасын көп біледі.
Жаманға жаның ашып ақыл айтсаң,
Сөзіңді ұғына алмай, жек көреді.

Ақшаға көп жыл серік қу қарағай,
Қадірін білмесе де қу қарағай.
Дүние – қолға ұстатпас сағымдай боп,
Артына кете барар еш қарамай.

Жомарт ер барғаныңда қош алады,
Жамандар қалжың үшін өш алады.
Дос көріп кішілерге үміт артсаң,
Жаныңды кеудеңдегі қоса алады.

Қызығы пәни жалған екен мол-ақ,
Әйтсе де ғұмыр деген екен шолақ.
Жарандар өле-өлгенше сыйласып өт,
Тірлікте адамға адам екен қонақ.[142]

Мақпал сұлуға

Ат қайда Бозшұбардай шаппай желген,
Мақпалдай сұлу қайда қадір білген?
Бойынан Ақбұлақтың келген шақта,
Шақыртпай еш пендеге өзі келген.

Сегіз серінің Мақпал қызды алмақшы боп, Ақбұлақ өзені бойынан аттанып, жолда кетіп бара жатып шығарған «Қалқаш» әні (1838 жыл).

Мақпал-ау, сіз қалайсыз мен дегенде,
Құриды ынтазарым сен дегенде!
Аршын түс, аққу мойын, беу гауһар тас,
Балқытар сілекейің шөлдегенде.

Құмарттым бір көруге асыл еркем,
Жүзің бар он төртінші айдан көркем.
Шошынып оянып ем бір түс көріп,
Көңіліме өзім жайлы алып секем.

Мақпалжан ризамын сертке жетсең,
Құтылып жау қолынан аман кетсем.
Достасқан үш жыл бойы, ей, гауһар тас,
Өзің біл, жау тілекке еріп кетсең!

Зор деренге душар етіп салғаның ба,
Шыныңмен жау қолында қалғаның ба?!
Екеуміз айрылмастай болып едік,
Көз жетті бұл дүниенің жалғанына.

Сарғайдым жолыңызға карай-карай,
Қабарсыз кеттің Мақпал неге бұлай?
Бір елдің ардақтаған еркесі едің,
Кез келдің бір жауызға әлдеқалай?

Гауһартас сізден басқа сүйерім жоқ,
Күйдіріп жүрегіме түсірдің шок.
Кетті деп Мақпал жауда естігенде,
Жүрекке кадалғандай болды бір ок.[143]

Нияз сері өлеңі

1856 жылы, ұлу жылы көктемде Орта жүз Ишамайлы Керейдің Таршы руының Мадияр тайпасынан шыққан әнші, ақын композитор Нияз сері Бекдәулет ұлының (1818-1893) өзі туралы шығарған «Нияз әнінің» сөзі:

Атандым Нияз сері бала жастан,
Әнші жоқ Қызылжарда менен асқан.
Жорға мініп, жүйрікті жетеледім,
Көңілім қайтпаған соң қиғаш қастан.

Атандым жастайымнан Нияз тентек,
Аяқты әсем басып жүрдім еңкек.
Кешегі Сегіз сері дәуренінде,
Қатты әнге тамылжытып салдым ептеп.

Алашқа мағлұм болған Нияз атым,
Керейден Әшәмайлы арғы затым.
Кешегі Сегіз сері заманында,
Үш жүздің сал-сері еттім азаматын.

Арасын ағайынның жүрдім сөйтіп,
Жерімді естіген жүр ғой жүптен.
Кешегі Сегіз сері дәуренінде,
Өзіме көрмеп еді дұшпан беттен.

Ал, жігіттер, айтайын Нияз жайын,
Қазақтың ұрламаған жалғыз тайын.

Көпестің ту биесін ұстап сойып,
Шыңғысқа бердім асып жалын майын.

Мадияр – затым Керей, атым – Нияз,
Жігіттер бола бермес мендей пияз.
Көпестің керуендерін тонады деп,
Мен үшін губернатор құрмақ сияз.

Ақбоз ат аяғыңды баспайсың ба,
Әлде сен ұлғайдым деп ақсайсың ба?
Жорыққа көп жыл мінген жануарым,
Заманын Сегіз сері аңсайсың ба?

Бекдәулет – әкем аты, Нияз – атым,
Жайылды өлең менен жазған хатым.
Кешегі ер Сегіз ерген шақта,
Қол бастап, сардар болып шыққан даңқым.

Сегізбен бірге өстім бала жастан,
Арқаштан үміт еттік киғаш қастан.
Сегізбен патшайымды жырға қосып,
Шығардым бес жүз ауыз ұзақ дастан.[144]

Майра Уәлиқызы

Қыз едім мен Уәлидің Майра атым,
Тартады бозбаланы мағинатым.
Құрбылар жастық шақта ойна да күл,
Қартаяр көңіл қашар уақыт жақын.
Майра, Майра,
Қызыл тілім сайра, кара-рәкім райра Майра!

Дегенде атым Майра, атым Майра,
Отыз тіс көмекеймен тілім сайра.

Колға алып гармоныммен ән шырқасам,
Глесер сонда маған жігіт қайда?
Майра, Майра, қызыл тілім сайра,
Қара-рәкім райра Майра![145]

Жаңкел ақын

Ей, кәрілік, қалдырдың ғой мені ұятқа!
Залалды келтіріп сол шақауатқа.
Таудан-тастан қайтпаған қайран күнім,
Жетектесе түспейді кең суатқа.

Әйелді жақсы жүзбен аймаласаң,
Жақсы әйел бой тартпайды көңіл артсаң.
Екі адам көңіл бірден шыға қалса,
Болмай ма адам көңілі бірден жайсаң.

Кәрімін деп қапы қалма сен қапыда,
Дүниеде не көресің жас-кәрі де.
Кетерсің әлі-ақ бір күн бұл жалғаннан,
Қазулы тұрған жоқ па қара жерде?![146]

Ақбура Қобылан Бөрілбай ұлы

Әудем жер жүре алмаймын, белім ұйып,
Өздігінен кісі өлмес жанын қиып.
Ебі келсе бір тиын пайда қылып,
Жас кісідей жүреміз дүние жиып.

Енді біз не боламыз тірі болып,
Тірі жүрген ғәріптің бірі болып.
Екі бетім табақтай қайран күнім,
Қос иекке жабысты сыры болып.

Енді біз не боламыз жүргенменен,
Қызығы жоқ өмірді сүргенменен.
«Аузың ашып, аяғын баспа!» – дейді.
Қотаншы иттей қораға үргенменен.[147]

Салқара Жанкісіұлының «Тоқсан бес» өлеңі

Орта жүз Ишамайлы (Әшәмайлы) Керей ішінде Көшебе, оның ішінде Таузар руынан шыққан әрі батыр, әрі суырып салма әнші, ақын Салқара Жанкісі баласының 1854 жылы барыс, жазда тоқсан бес жасында шығарған «Тоқсан бес» атты термесі:

Халқымның біле алмаймын есен-сауын,
Тоқсан салды аякка шынжыр бауын.
Баяғы сау сер ерткен заманым жоқ,
Арқаның аралайтын орман, тауын.

Сыйлаушы еді Үмбі менен Қызыл жерім,
Өнерге баулушы едім жігіттерін.
Кешегі найза ұстаған заманымда,
Төкпеген жауынгерім беттің арын.

Сақалым белден түсер, мұртым қияқ,
Бұрылды біздің көрік сымбат сияқ.
Орда мәйе болар дәнекер жоқ,
Алданыш болмаған соң жалғыз тұяқ.

Тұңғышы Жанкісінің – мен Салқара,
Қатардан жасым озып шықтым дара.
Тұрмыста күнделікті қасірет шектім,
Артымда қалмаған соң бір ер бала.

Жасымнан бағалаушы ем сөздің нәрін,
Бұл күнде сәби болған мен бір кәрің.

Қалдым ғой тоқсан бесте нардай шөгіп,
Жоғалтып ақыл-ой мен қайрат бәрін.

Түйдің ғой бес жас қалжыратып,
Өлеңді қайтып айтам алжып жатып.
Кешегі қайран жастық қайта оралса,
Қыз қалқа ойнар едім қалжыңдасып.

Мен дәл тоқсанның бесеуіне,
Кездесін кәріліктің кеселіне.
Жұмсайтын ұл мен қызым болмаған соң,
Әйелдің жағаластым көсеуіне.

Алдырдым ... таудан арша,
Жиырма құлақ қойды қалқам барша.
Ақырған аюдайын Салқара едім,
Отырмын от басында балаларша.

Келгенде тоқсан бесте торғайдаймын,
Ел көшкенде жылқыны зорға айдаймын.
Қолқанат ұл мен келін болмаған соң,
Отырып от басында ойбайлаймын.

Жаратып мінген атым – Сұркиігім,
Көремін Сұрға мінсем жер биігін.
Келгенше тоқсан беске перзент көрмей,
Құдай-ау, тартқыздың ғой ұл күйігін!

Ағарды алтын тарақ сақалдарым,
Ұрпаққа мирас болсын мақалдарым.
Қайтейін тоқсан бес жас қорлығыңды,
Жортады күн батқанда тоқалдарым.

Ақыны Таузар-Керей Салқара едім,
Өзімнің қатарымда тек дара едім.
Кешегі қайран жастық қайта оралса,
Жортатын тоқалдарды жинар едім.

Кәрілік, келемін деп айтқан жоқсың,
Жастық шақ енді оралмаған жоқсың.
Мен өлсем аруағыңды шақыратын,
Бір перзент Салқарадан қалған жоқсың.

Тоқсан бес қалдырдың ғой мені ұятқа,
Ұзақ жас тоқсан бердің шақуатқа.
Қайтпайтын тау мен тастан арғымағым,
Түспейді жетелесем кең суатқа.

Баласы Жанкісінің Салқара едім,
Алмаған пенде тілін көкжал едім.
Кешегі жиырма бес жас қайтып келсе,
Дүниенің төрт бұрышын шарлар едім.

Пендеге ақ өлімнің бөлегі жоқ,
Жастықтың іздемеймін дерегі жоқ.
Қылғаны тоқсан бестін мынау болса,
Өлгеннен басқа не бар керегі жоқ.[148]

Жаяу Мұсаның «Жетісу» өлеңі

Жаяу Мұсаның 1860 жылы, мешін жазда су бойындағы бір ауылының төренің қарындасы Майнұр сұлуды алып қашып, Жетісу өңіріне барып жүргенде шығарған «Жетісу» атты әннің сөзі:

Жетісу – тауың биік, баурың биік,
Ағасың секілденген шынарға азық.
Майнұрды алып қашып жүргенімде,
Мен сенің жемісіңді еттім азық.

Жетісу, көрем, міне, тегісіңді,
Майда тас тоздырмаған кебесіңді.
Майнұрды алып қашып жүргенімде,
Мен сенің жедім тоя жемісіңді.

Қайырмасы:
Ат түсем тақырға,
Жем сап койдым ақырға.
Асқан сұлу сен болсаң,
Майнұр маған жақында.

Жастықта ұрынбай ма жігіт дауға,
Бұл даудан аман қалса жаным сауға.
Қара тал, көк су деген құтты өзенсің,
Мен келдім тоғайыңды паналауға.[149]

Ах, дариға

Қолымда бір қамшы бар бүлдіргелі,
Айтамын мен бір сөзді күлдіргелі.
Ортаңнан әрі отырған, ахау, бермен отыр,
Қолымда қармағым жоқ ілдіргелі.
Ах, дариға-ай, ілдіргелі-ай!
Қолымда бір қамшым бар бунақтаған,
Бәйгеден екі ат келер ойнақтаған.
Жүрмісің есен-аман беу қарағым,
Көзіңнен айналайын жаутақтаған.
Ах, дариға-ай, ойнақтаған-ай! [150]

Иса Байзақовтың желдірмесі

Ал, қалқа, келді кезің жайнайтұғын.
Бұлбұлдай бақшадағы сайрайтұғын,
Өнердің қиясына шыққан сайын.
Болаттай тастан, таудан таймайтұғын!

Жөнелдім желдей есіп,
Қырандай аспандағы самғайтұғын!
Тізейін өлеңімді меруерттей,
Есінен жұртшылықтың қалмайтұғын.

Дабылым дауылпаздай шарықтаған,
Екпінім самолеттей заулайтұғын.
Өнерлі жастарымыз үйреніп ал,
Ән еді «Желдірме» атты самғайтұғын.[151]

Сұлтанмахмұттың «Құрбыма» өлеңі

Қазақ халқының XX ғасырлар басында өмір сүрген әйгілі ақын Сұлтанмахмұт Әубәкір ұлы Торайғыровтың (1893-1920) 1913 жылы шығарған көп найқат өлеңдерінің бірі «Құрбыма» атты өлеңі:

Керейде Қожаберген Сегіз өткен,
Қазақтың шежіресін жыр ғып шерткен.
Үш жүзге өлеңменен үндеу тастап,
Олар да бірлік үшін еңбек еткен.

Өлеңі ер ақындықта жұрттан асып,
Жүріпті өлең бірден жеміс шашып.
Халқына ұлағатты іс көрсетіп,
Өтіпті әділ жолмен қадам басып.

Тарықса екеуінің болған анық,
Арқасына күш пен өнер қонғаны анық.
Артына өшпейтіп қып ат қалдырған,
Ұрпаққа мақтаншылық жалын салып.

Жырлары екеуінің болған артық,
Кететін естігенде дене балқып.
Қаншалық ілім-білім жисақтағы,
Солардан кеткен жоқпыз біз де артып.

Надандық тұз артпақ боп тұрған тасын,
Жігіттік танытатын парасатын.
Онды сөз көпке пайда келтірер деп,
Ерекше өлеңге ауған ілтипатын.

Ғылымның көрмек үшін рақатын,
Үндеу сөз жұртқа жайған насихатын.
Шығардым жас та болсам үлгілі жыр,
Тиер деп қараңғы елге шарапатым.

Ойланар миы болса бастарында,
Шығуға өнер-білім асқарына.
Таратып үндеу етіп біраз өлең,
Ғасырдың жиырмасыншы жастарына.

Сүйіндіктей Сұлтанмахмұт менің атым,
Арғында Бес Мейрамынан асыл затым.
... мен жеткіншекке тілек қойсам,
Татсын деп ғылым-өнер – бал шараптан.[152]

Шорманов Зында өлеңі

Шорманов Зынданың 1928 жыл жер ауғанда шығарған өлеңі
Ақкелін-Сарқамысына.

Ал, енді, хош-аман бол, Ақкелінім,
Біреуге – сор, біреуге – бақ Келінім!
Жек көргенің біз болсақ, міне, кеттік,
Бізден жақсы кісіңді тап Келінім!

Ақкелін саған қалдым қанша жазық,
Қоясын күнде алдымнан құдық қазып.
Құдай бергеніңе мың шүкірлік,
Сарт, ноғай, орыс, қазақ болдым аз-ақ.

Сарқамыс, хош-аман бол, туған жерім,
Кіндік кесіп, кірімді жуған жерім!
Доп ойнап, асық атып, қақпай қағып,
Ойымнан кетер емес, қайран жерім!

Тағы да хош-аман бол, Сарқамысым,
Түйе жүрсе көрінбес, нарқамысым!
Көзіме сәулеттеніп көрінесің,
Ұжымақтың ағашындай әр қамысың.[153]

Иса Байзақов өлеңі

Бір келін түсіп, сонда бір жеңгесі көрімдік сұрапты, сонда Иса былай деп жауап берген екен:

Екі жас қол ұстасып үй болу ғой,
Ой болған соң бұларда күй болу ғой.
Жақсылармен танысып ту ұстасып,
Біздерге ұмтылмас сый болу ғой.

Сонда жеңгесі айтыпты:

– Қыз кәдесіз болмайды, үстелдің үстіне кәденіңді тастаңыз салдырмай! – деіті.

Иса:

Орамал мал, тон болмайды, жол болады,
Өлеңім айта берсе мол болады.
Кеудеңде орын болса, құйып алшы,
Кәденің ең үлкені – сол болады, –

деп айтқанда, жеңгесі:

– Ой, зар жақ қайным-ай! – деп күліп кетіп қалыпты.[154]

Қалмағамбет ұлы Тайжан өлеңі

Өзі ақын және әнші жас жігіт шала қазақ Ғазиз Байзолла ұлын (1889-1930 жылы) 1907 жылы қой жылы күзде Атбасар базарында

өлең айтып тұрғанында Бағаналы-Найман Тайжан Қалмағамбет ұлы (1870-1937 жыл) ақынның жұрт алдында маскаралап, өлеңмен сынап айтқаны:

Баласы ем Қалмағамбет, атым – Тайжан,
Жігітке жараспайды ...
Нәсілім Наймандағы Бағаналы,
Ішінде сарғалдақтың жаурайғаны.

Білмейтін ат бұныңды біздің Найман,
Жас жігіт, ән ұрлаған келдің қайдан?!
Нияздың әсем әнін өзім әнім деп,
Бар ма екен өтіріктен тапқан пайдан?!

Жас жігіт келіп қапсың Атбасарға,
Жайың жоқ ақындармен таласарға.
Нияздың өлеңі мен әнін ұрлап,
Келдің бе бәйге алмақ боп бұл базарға?!

Ғазиз деп әннен атың естіледі,
Сендейлер өлең ұрлап есіреді.
Өзіңе бойыңа сай келмейтін іс,
Жолына бозбаланың кесіреді.

Ей, Ғазиз, өлең ұрлап бөлма ақын,
Сөзімді менің айтқан көрсен мақұл!
Мұрасын аруақты ердің ұрлаймын деп,
Шайтан мен әзәзілге болдың жақын.

Әніңді тыңдамауға белді буып,
Көңілі базаршалар қалды суып.
Сендағы сөз ұрлауға салынбасын,
Залымның Жүсіпбек қожа жолын қуып.

Ей, Ғазиз, ақын болсаң айтысқа шық,
Айтпасаң көрінбей сен көрге бұқ!

Сегіз бенен Нияздан өлең ұрлап,
Әнші ақын бола алмайсың сөзімді ұк.

Сегіз сері, Нияздың атағы бар,
Олардан сөз ұрласаң аруақ ұрар!
Ақындық өз басыңда жоқ екенін,
Әніңді естіген жан бірден ұғар.

Ақындық саған қонбай далаға ұшқан,
Аллаға өлең ұрлап болдың дұшпан.
Сөз ұрлаған Құдайдың күнәһары,
Жөн болар Ғазиз шырақ артты қысқан!

Қан базар көптің басын қосқан жері,
Бұл жерде көрдім әнші Ғазиз сені.
Шыдамай жалған сөзге айттым өлең,
Сендейдің көрінген соң бойдан міні.

Ұзартып сөз аяғын айтпас саған,
Менімен айтысуға келмес шамаң.
Арқадағы Найманның жүйрігінен,
Аралап әрбір жерге соз қалдырған.

Мұны естіген Ғазиз әнші базардан қашып кетіпті.[155]

Токтағұл ақын

Ағарған қарда көп жүрсең,
Көзің бір күн қарығар.
Ағайыннан шет жүрсең,
Көңілің бір күн тарығар.

Болымсыз жаман арамза,
Болымсыз іске табынар.
Ханды Құдай ұрарда,
Халқына жаман қас болар.

Байды Құдай ұрарда,
Дәулетіне мае болар.
Қысты Құдай ұрарда,
Күн жылымдап, жаз болар.

Пышақ берсең, қындап бер,
Қындап берсең, шындап бер.
Берекесіз байлардан,
Пейіліменен күн кетер.

Жұмыс қылсаң, мықтап қыл,
Істеп кетпей ілекерлеп.
Қара санап, бірді алсаң,
Қолыңнан шығып мың кетер.
Ермін десең дұшпаннан,
Екі көзің жұмылған.

Мақтаншақ жігіт көп сөйлер,
Шешен жігіт еп сөйлер.
Жөн білмеген жігіттер,
Көрінгеннен тепкі жер.

Сыр білмеске сыр айтпа,
Тар жерде сағың сындырар.
Жамандардың әдеті –
Жалған сөзді шын қылар.
Көпті көрген адамдар,
Көңіліңді тындырар.

Көңіл қалар сөз айтпа,
Ауру мен қартаңға.
Жанын сатар кей жаман,
Жарым уыс талқанға.

Ақылсызға сөз айтпа,
Ақымакпен сырласпа.
Ел тіршілік еткенде,
Есіріп ұйықтап, құр жатпа! [156]

Жәмішбайдың Масамен айтысы

Қолында диуананың барда асасы,
Шұбардың маза бермейді сар масасы.
Бір аяқ сусын ішіп болғаныңша,
Болмады маса-сона көз тасасы.

Кей жақсы жан қинады досыменен,
Бесінші келіп жатқан құсыменен.
Қаныма мен қарайдым, ей, жарандар,
Қайтемін айтысам ба осыменен?!

[Сар маса]:

Жәмішеке, қолыңды ерменен байлатармын,
Көзіңді тостағандай жайнатармын.
Кеше бізге өлең шығарып кетіпсің ғой,
Сорыңды шөп біткенше қайнатармын.

Жәмішбай:

Рас қолымды ермен байлатарсың,
Көзімді тостағандай жайнатарсың.
Ызылдап келіп қона бергеніңде,
Қағып қап ішек-қарныңды жайратармын.

Жәмішбай ақын – Жасболды руы. Бейті Нөбдісер уасылның Күйешөп ауданындағы Бүйеп совхозының көлеміндегі Сәтпек Қорымдағы сол жерде жерленген және Ақбура ... Борбай ұлы ақын да сонда жерленген. [157]

Шөже мен Кемпірбай айтысы

Кемпірбай ақын:

Әуелі сөз бастайын мынадайдан,
Жоқ еді бұл өлеңнен тапқан пайдам.
Жамағат құлақ салып тыңдасаңыз,
Шөже мен сөз бастаймын Кемпірбайдан.

Әр жағы айыр кезек үлкен бұрлы,
Бабамның аруағы маған конды.
Шілденің он бесінде сәру айтқан,
Жастың Сатпай марқұм асы болды.

Талайды салып едім омырауға,
Құдай-ау, бергеніне сансыз тәубе!
Өзімнің Сарыарқамда душарластың,
Барғам жоқ аяғымнан Алатауға.

Бес намаз, он екі иман жанға пайда,
Қалайын бір сөйлесіп осындайда.
Біреуге мал, біреуге жаны қайғы,
Барасың соқыр азбан жаяу қайда?!

Сыртында қаралы үйдің жетектеткен,
Жолықтым ақын соқыр Шөже дәуге.

Шөже:

Жүзіндей ұстараның ауған дүние,
Жабыстың мені көріп мұнша неге?
Ай мен күн, жер мен көкті көргенім жоқ,
Кемпірбай, ақылың болса, маған тиме!
Баласы Жәни мырза Сатпай марқұм,
Барамын Құран оқи қаралы үйге.

Кемпірбай:

Асыма шақырмаған келдің жетіп,
Алатау бөксесіне көктей өтіп.
Арқада молла құрып калды деп пе ең,
Қу соқырды шақырды, кім жетектеп?!

Шөже:

Салмағы оң көзісінің сол көзімде,
Алланың әр не қылса, еркі өзінде.
Кереметің бар болса, көзімді жаз,
Орайын жаза алмасаң, қой созінді.

Кемпірбай:

Бошан, Шаншар ішінде іргелімін,
Ауған, қырғыз ішінде сен жарлы едің.
Көзіңді көрінгенге түрлейсін,
Көзің шыққан жерінде мен бар ма едім?!

Шөже:

Діп ислам халықтың жерім камын,
Сөйлейін аузыма алып не шырағым.
Балта, Орынбай, Шортанбай түк қылмаған,
Сен аларым ба, дейсің бе, менің жаным?

Мұктасар сөзі майда тақтасындай,
Бұқардың омырауы қақпасындай.
Солардағы айтып түк қылмаған,
Сен қаларсың әкеннің қақ басындай.

Кемпірбай:

Бұл елге ақын болды Шөже қайдан,
Шөже дәндеп қалыпты Балта,
Орынбай, Шортанбайдан.
Жарлы байып, жасы өскен заман болды,
Жаның шошып жүрмесе Кемпірбайдан.

Жолыкпай тура акынға жүрек сенің,
Тартайын сыбағанды соқыр хайуан.

Шөже:

Кой, Кемпірбай, көңіліңді тындырайын,
Озса Құдай, аруаққа ұрдырайын.
Оралдан түлеп ұшқан мен ақиық,
Төбшенді, қанатыңды сындырайын.

Кемпірбай:

Кой, соқыр, сенімен көп сөйлеспен,
Сендей арсыз көргем жоқ жаннан кешкен.
Сен – ақиық болғанда, мен – бидайық,
Қанатыңды бір жағын қимай түспен.

Шөже:

Қап-қара Қаракесек күңнен туған,
Би болып Қазыбегің бетін жуған.
Ежелден аға сыйлап көрмеген ит,
Сөйлейді қалай-қалай мына антұрған.

Кемпірбай:

Жамандар сөзің бар ма бұдан арман,
Тиеді сөзің суық жауған қардан.
Түбің – қырғыз, тұрағың – Алатаудан,
Қу соқыр сенің тұрағың онан да арман.

Кенесары қырғызды үркіткенде,
Әкең Қаржау қара үйде астан қалған.
Қанғырып Қараоткелге шешен барған,
Пақырлық неше түрлі күйге салған.

Шаһарда, аю деген орыста шошқа бағып,
Орыстың сұңқарынан (шұңқырынан) қорек алған.
Мысықтай көзін қысып жеп-жеп алып,
Енді мақтап сөйлесін соқыр надан.

Шөже:

Ант атқан, құдай атқан, керің кеткен,
Мойныңа көк шолақтың елің кеткен.
Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламада,
Қырық кісің тамақ іздеп жаяу кеткен.

Өз қанын орта жолда нанға сатып,
Мен бе едім іспе Айтерді тентіреткен?!
Ішінде Қойбектің қойын сауып,
Кедейлік сенен қашан маған жеткен.
Өзіңнің басындағы жоқты көрмей,
Біреудің басындағы соны көрмей не себептен?!

Кемпірбай:

Айт, Шөже, жалған сөзің менмендеспе,
Құлақ салып тыңдасаң, бұл кеңеске.
Әкең – Қаржау, Жайықтың ұлы емес пе,
Шешен – Шама төренің қызы емес пе?!

Екеуінен жаралған сен ақсүйек,
Қазыбектің жиені мен емес пе?!
Сен бізбен кісі едің меніменен,
Мен қашан теңдес едім сеніменен.

Аузыма әм дегенде түспейсің бе,
Бір тартқан тамағымның кебіменен.
Құда байғұс салғанға өз аласың,
Бір аққан тақымының терісіменен.

Өзенде шұқанақтың шалыс суы,
Можықтың бірі болып па келінімен тең.
Ақсақ баққан кісідей мен оза алмай,
Қашанғы отырайын сеніменен.
Өзіңдей шұқанаққа қылмаған су,
Мұхиттың тең бола ма көліменен.

Бөгенбайдан туғанның бәрі жынды,
Шешең ойнас кылған бәріменен.
Осы сөз түгелімен мақалда бар:
«Қой бірге жайыла ма бәріменен?»

Өтіп кетіп барады жаз бенен күз,
Айтқан менен кірмейді құлағыңа сөз.
Затыңда бір тазалық болмапты ғой,
Жаралған қызыл иттен мұндар қырғыз.

Қырғыздан кеп қазақта шайқаласың,
Аузыңа келгенді, соқырым, қайтармайсын.
Адамды ел бұзуға ерікті алған,
Азғырған Қарымбайды шайтандайсын.

Мысықтай көзің жұмып жесеңдағы,
Барғанда Тәңір махшар айта алмайсын.
Саған қайыр беру де дұрыс емес,
Барғанда Тәңір алдында қайтармайсын.

Шөже:

Құдайым көзімді алды көрмесін деп,
Әзәзіл, жын-шайтанға ермесін деп.
Айтса да, қара дауыл бала деген,
Қайда, кім айтты бізге қайыр бермесін деп.

Кемпірбай білмеймісің өтеріңді,
Артыңнан шаршап қойып жетеріңді.
Наманай аз ғана ауыл қара кемпір,
Япырмай, осы қайдан көтерілді?!

Әкең тауып шешең сенсіз,
Жоқ па айтып қол босы түсірейін көтеніңді.
Кемпірбай көктен де бар, жерден де бар,
Жаратты неше жұпты Қадір Жаппар.

Алланың қай досы кім, дұшпаны кім?
Өзіңнен сұрайтұғын сауалым бар.
Қай күні Исрапил сөзін үріп,
Қай күні өлім қошқар бауыздалар?

Алатын күнәнді мойныға ал деп,
Неше кісі шайтанға қазы болар?
Күнәсін надандардың жарлықар деп,
Неше кісі пәнда үшін құзыр қалар?

Шапағаттан мені құр қалдырма деп,
Кім ерсе оттан күш қып тұрар.
Қолына қанды құнмен кісені алып,
Кімнен кім қиямет күн коныс даулар?

Айтылар сараптының шыққан шығып,
Бір жағын кім, бір жағын кім күтіп алар?
Алланың әміріне пәрмен болып,
Кіммен кім қиямет күн не қылар?

Олардың тойларының қызығына кімменен кім,
Бел ұстасып кім оған күрес салар?
Артылып бақ-дәреже, аруақ қонып,
Кім жығып, қиямет күн кім жығылар?

Бұл сөзге ақылын болса, зейінің жетер,
Ойланып таба алмасаң, есің кетер.
Бірін жете шығарсаң, кәпір болдың,
Егер түгел білмесең, шешіп бекер.

Кемпірбай:

Болғанда жерде – Мәди, көкте – Ғайса,
Жаралған алты күнде – екі дүние.
Жұптілікті шығарған Қабылт, Мәжит,
Манзолда көргенде осылайша.

Жеті қабат жер астында көк өгіз бар,
Дүние өлмей тұрар бұзылғанша.
Қай күні ғарсатта майдан болып,
Сол күні өлім қошқар бауыздалар.

Аққұла тар сираттың содан шығып,
Қорасы деген жыланның жалғыз мұртын.
Мәкіл деген періште күтіп тұрар,
– Әй, ләғин, ал күнәнді мойныңа, ал! – деп.

Имам ағзам шайтанға қазы болар:
– Күнәсін пенделердің жарылға! – деп.
Төрт шар бар пенде үшін жәрдем қылар,
Қолына қанды құнмен кісен алып.

Би Бәтима, Қасен мен Құсайынның құтын сұрар,
Алланың әмірінен пәрмен болсын.
Әннә хазірет Мариямды неке қылар,
Олардың тойларының қызғанша.

Қақарман, Ғалименен күрес салар,
Артылып бақ-дәреже, аруақ қонып.
Бір сүртіп Мансуб алар,
Екінші күресем деп тіленсе де,
Оларға ерік бермес періштелер.
Әкең – Қаржау, Жайықтың басы бар ма,
Қос соқыр құмарланып мұнда нең бар?!

Шөже: «Нәдір оқты бұтағы бес оғын, төрт қылыш алты қынымен, осы бір заманда басты бір көзді бар, ағы бес ақылды дана болсаң, Кемпірбай дұрыс айтып, мұнымды шеш!» – депті Шөже.

Кемпірбай: «Бұтағы бес – намаз мойынұсынған, адастырмай көңілге алтау жазған, екі жүз екі періште айрылған. Алты-алтыдан үш жүз алпыс алты – аят болса, отыз пара – Құран болған. Жетпіс үш періште – бір көз, бар сауаптың періштесі жиса, алған үш құрт дегеннің – отыз уәжіп әннә хазірет алып қайтқан мағруф қырық парыздан айырылып, қу соқыр шықтың жолдан».

Шөже:

Бұл сөзім Орта жүзді араласын,
Бұнымды жүйрік болсаң таба аласың.
Тау Қаптын сенгіріндей секілденіп,
Жаннан кешін Шөжемен жағаластың.
«Уатари мин әлләли» деген аят,
Тауып бер «шабу» сөздің мағынасын.

Кемпірбай:

Әй, соқыр, қарап тұрып пақыр болдың,
Айырылып халал малдан тақыр болдың.
Құдай сөзін өлеңге қосамын деп,
Қатының – талақ, өзің – кәпір болдың.

Шөже:

Әй, Кемпірбай, жәй жүр десем, жүре алмайсың,
Айтып қайдан жан-жағыңнан түңілмейсің.
Сен айтты деп мен ойламаймын,
Алланың төрт саруарынан түк білмейсің.

От қозы төрт тағына Мұса барған,
Көрсет деп Хақ дидарын көп жалынған.
Көрсет деп Хақ дидарын болмаған соң,
Құдайым Мұсаны аяп Хаққа салған.

Бошанның өзі де еріп қорғасындай,
Тау еріп, тәби тасың қалған.
Осындай жақсы сөзден түк білмейсің,
Алдымнан былшылдамай тұр, кет әрмен,

Тұрсың: «Арғынмын! – деп, – күтпеймін», – деп,
Мен тұрмын: «Асыл надан сөкпейін!» – деп.
Сен итпен сөйлескенше,
Жөнелді қаралы көк ит: «Жеймін!» – деп.

Кемпірбай жеңілін, соңғы өлең айтып мойындаған екен.

Кемпірбай:

Тоқтадым аз ғана көктен келіп,
Өзім де жүруші едім секімденіп.
Жан жеңбеген соқырды жеңемін деп,
Жығылдым төрт аяғым көктен келіп.

Соқырдың мен осылай жеңген жері,
Сөзінің ретіне келген жері.
Арқама жуан елі қамшы батып,
Жазамды сөйтіп соқыр берген жері.[158]

Шу бойындағы қожа мен бір жігіт айтысы

Ертеде Шудың бойындағы елдің ішінде бір қожа болған екен. Ол қожа елден кісі өлсе, мынадай шариғат айтады екен:

– Өлген кісіні орап қойғанда, сауабы күшті болады, – деп, тоғыз қабат торғынмен, болмаса атлас шайымен қойғызады екен. Сонан кейін өлікті қойып, халық тарап кеткен соң ақтарып, барлығын сыпырып өзі алады екен. Оны бір жігіт адам сырттай сезіп, біліп жүреді екен. Және намаз шығарарда дәрет алмай, жаназа шығара береді екен. Барлығын біліп жүрген жігіт бір кісі өлген жиында былай деп сұрақ қояды. Өлең жігіт:

Қожеке, шын сөз қалай, жалған қалай,
Дәретсіз жаназаға барған қалай?
Қолыңда кітап Құран бар қожасың,
Көрді ашып кебін тонап алған қалай?

Қожа:

Аллай мақам иллә Алла неткен адам,
Кешікпей болар деймін ақыр заман.
Мұнан былай кәпірді елден қусын,
Айтсайшы мына көпке қандай надан.

Жігіт:

Қалай-қалай шығады сөзің қожам,
Адырайып барады көзің маған.
Ант ұрған, Құдай ұрған ит болмасаң,
Барлығын істеп жүрген өзің қожам! –

деп, көп алдында бетіне күйе жағып, елден қуып жіберген екен.

Жігіт сөзі:

Қожаға ұқсамайды арғы заттың,
Өтірік алдап, елді жазған хатың.
Тоғыз қабат торқамен ораттырып,
Елді бұзып барады шариғаттың.[159]

Сақау мен Тоғжан айтысы**Сақау:**

Сен – кепсер, мен – жез едім, қинасалық,
Екеуміз жөнімізді сұрасалық.
Сақауды кәрі Тоғжан жендім депсің,
Сені іздеп келдім енді сынасалық.

Тоғжан:

Тартыңба маған қарай тұмағанды,
Сен қайдан силаушы едің өз апаңды.
Келгенің әдейі іздеп өзім болса,
Асықпай аларсың сен сыбағанды.

Сақау:

Көп дәурен көзім көріп, сүргеннен соң,
Үстіме барша мәлім кигеннен соң.
Сақауды қашып қайда кетер дейсің,
Қос атпен Қызылтаудан келгеннен соң.

Тоғжан:

Көп түйіп қабағыңды жамасаң ба,
Кеш келдің ерте келмей шабансың ба?!
Көп айлар, көрмегелі көп күн болды,
Қу сақау, жез көмекей амансың ба?!

Сақау:

Ақырған қараңғыда қара қабан,
Сақауға сөйлейтұғын келді заман.
Еліміз қарасаннан көп қырылды,
Құдайға шүкір, әлі де жүрмін аман!

Тоғжан:

Әй, Сақау, жақсы болып бай білмейсің,
Бойыңа ине жіптей бір білмейсің!
Жағаңа екі қолым қияметте,
Жаза бойдақ болып бір келмейсің.

Сақау:

Биыл қыс біздің жақта жаман болды,
Жылқы отарда, колдағы ат шабан болды.
Жақсы болсаң, келмес пе едім,
Мұрының қайқы, сипатың жаман болды.

Тоғжан:

Не дейді мына кедей жанай ғана,
Қалмайды қыр сонымнан шыр айнала.
Бірінде екі сөздің кемітеді,
Алып кел, жарың өзі қандай ғана.

Сақау:

... алқым тоқ орайлымын,
Болған мен қарным жуан мол ойлымын.
Алып кел, алып келсең өз жараңды,
Өзіңнен және қызыл шарайлымын.

Тоғжан:

Құлпынын көп киген соң онатұғын,
Адал ол – ата жолын қуатұғын.
Бетіме бар салғаның сол ма кедей,
Өлеңім шырайымды жуатұғын.

Сақау:

Жылқысын әкең Самай айдаушы еді,
Шалғын деп шаңдақ жерге байлаушы еді.
Қыл қойқан құрапыл жіптен шетінің,
Топ бала тас лақтырып ойнаушы еді.

Тоғжан:

Құрдың әкем Самай тілін алған,
Әкең Мәуке Ақкөлге егін салған.
Егінін шегіртке мен торғай жайлап,
Көше алмай кедейліктен жұртта қалған.

Сақау:

Рас, біз Ақкөл барып жайлаушы едік,
Татуға бейіш дәмін ойлаушы едік.
Бетіме бұл жалғанда жан шақ келмей,
Торғаймен әуедегі ойнаушы едік.

Тоғжан:

Сен жүрген бос қарқылдап жетім қарға,
Жейтұғын жетім қарға етің бар ма?!
Төрт атын туған қайның ұрлап алған,
Құдайға қарар Сақау бетің бар ма?!

Сақау:

Жауарда қара жолын мендей болар,
Кескенде жуан қабың жеңдей болар.
Мен ұрлықты қояйын сен ойнасты қой,
Ұрлық, ойнас – екеуі бірдей болар.

Тогжан:

Айтады Сақау өлең екіталай,
Жүреді сері бойдақ күшті жанай.
Қикулап қиуадан өте шықты,
Әлшекеу, мына сөздің мәнісі қалай?

Сақау:

Адамның бермесіне түңілмеймін,
Ешкімге көзім созып үңілмеймін.
Жүгінсең бұл тазыңа өзің жүгін,
Мен емес даулы кісі жүгінбеймін.

Сақау жеңіп, Тогжан жеңілген екен. Алшынбай би жолын бергізіп, ат шапан кигізген екен. [160]

Алқымбайдың Хадишаға айтқаны

Алқымбай болыстың жас қыз аламын деп, Хадиша деген жасы 15 жастағы қызға сөз салады.

Хадиш-ау, іздеп келдім сені алыстан,
Қырандай қонып ұшқан ұясынан!
Жасартам алтын түзік, күміс кесе,
Жар болсаң, жақсылыққа қол алсаң.

Сонда қыз айтады:

Ол рас, Алқымбай, атағың бар,
Қарының тоқ, үстіңде асыл шапаның бар.
Не керек алтын түзік, күміс кесе,
Тілегін жас жүректің өтелмесе.
Ата-ау, айтшы өзің, он бесіңде қайтер ең,
Алпыстағы кемпірге он бестегі жасы келсе?!

Сонда Алқымбай артына қарамай кетіп қапты қыздан жеңіліп.
[161]

Бәйтен сал

Ата-бабаларымыздың қағидасында «мыңнан тұлпар, жүзден жүйрік» дейді екен. Сол жүйріктің бірі – Бәйтекең сал болыпты. Тұрсымбай баласы Бәйтен сал заманында «сал» атанған. Өзі – батыр, әрі ақын, өлеңші, сауықшыл болыпты.

Бұл кісінің бір қасиеті – жер дауы, жесір дауы бола қалса, билер есебінде отыра алмайды екен. Зәбір көруші осы кісіге келетін көрінеді. Әділетті жолмен түзу шешіп, зорлық-зомбылыққа жол бермейді екен. Ал салдығына келер болсақ, кешегі Ақан сері, Біржан сал сияқты көркем сал болыпты. Дүрия бешпетін шобанда тып, балақ-жеңімен, шүберек белбеуін шұбатып қоя берген көрінеді. Осы орайда мына бір өлеңдері батырлығын, ақындығын, салдығын аңғартады:

Ертістің ар жағында жалпақ тал бар,
Қасында Жақсыбайдың Бәйтен сал бар.
Салдығы Бәйтекеңнің сол емес пе,
Балағы шалбарының кез жерім бар.

Асықтың торғұшлы қоқал кеней,
Ән салсам бүлкілдейді біздің көмей.
Дүриядан сегіз тақа шалбар киіп,
Мал бітпес қыз қумасқа Бәйтен ...

Қыз:

Баласы Тұрсымбайдың Бәйтен едің,
Өлеңді ауық-ауық айтар едің.
Артыңнан алпыс кісі келсе шауып,
Сал Бәйтен сол арада қайтер едің.

Бәйтен:

Баласы Тұрсымбайдың Бәйтен едім,
Өлеңді ауық-ауық айтар едім.
Артымнан алпыс кісі келсе шауып,
Бәрінде қойдай қырып жайпар едім.

Қыз:

Жүк артқан жас тайлаққа ауыр екен,
Адамда бар қиыны бауыр екен.
Бір сөзді сынамаққа айтып едім,
Екпінің сал Бәйтенім тәуір екен, – дейді.[162]

Жаяу Мұса және Гүлқашима

1855 жылы жазда, қоян жылы Жаяу Мұса Бабанжан ұлы Кіші жүз жеріне оқып, Кіші жүз Алшын ішінде Әлім ұлға жататын Алты Шекті руының Қабақ-Татайсан шапқан Әсет Көтібар ұлы (1806-1888), Бекет Серкебай ұлы (1822-1857 жылы), Ертазар Кенжелі ұлы (1824-1857) батырлар бастаған көтерілісшілер тобына барып қосылады. Жаяу Мұса патша әскерімен соғыста үлкен ерлік көрсеткен соң, оны Әсет пен Бекет 100 бай етіп қояды. Сол елде жүріп Жаяу Мұса Бекет батырдың қарындасы – Гүлқашима сұлу Серкебай қызына ғашық болып, мына өленді шығарады:

Гүлқашижан, жүзің нұрлы, тұлғаң бөлек,
Сізде де, менде де бар жылы жүрек.
... екеуімізге болмас ортақ,
Жүрейік шалғай жерде елден ерек.

Табысып күн жарасса екі жүрек,
Сыр шертіп бір-біріне қояр тілек.
Кездескен екеуімізді бүркемелеп,
Жасырын көкте жұлдыз, ай көреді.

Жаралы шерге толы біздің жүрек,
Айқасса қандай жақсы екі ақ білек.
Ауылыңда құрбы болып мен де жүрмін,
Келсем де Баянтаудан жадап-жүдеп.

Түсінбеу бір-бірімізді мін емес пе,
Сырласу ебін тауып жөн емес пе?!

Ұғынысып біз екеуміз сөз байлассак,
Жараға жүректегі ем емес пе?!

Қалаған сұлу сізді жас жүрегім,
Көргенде көркіңізді елжіредім.
Өзіңмен бас қосуға белді буып,
Сізді алып кету боп тұр бар тілегім.

Отына жер сүюдің болдым күймек,
Еместің қиын жолда басымды имек.
Өзіммен теңдес қызды жар етсе деп,
Арманым жетелейді алға сүйреп.

Ой – терең әрбір жайды болжайтұғын,
Түпсіз шынырау, не құйсаң толмайтұғын.
Бақ тайып, қайырылып қанатымнан,
Қыран ем аюды да қоймайтұғын.

Қалған жоқ қырық шағым бірден қирап,
Бойыма қажыр-қайрат жүрмін жинап.
Өткізбей жас ғұмырды бостан-босқа,
Көрмекпін сіздің үшін жанды қинап.

Гүлқашима Серкебай қызының Жаяу Мұсаға қайтарған жауабы:

Толғанып терең ойға баттым Жаяу,
Көз ілмей қысқа жеттім Жаяу.
Сәлем жолдап, жүректің құлпын аштың,
Өзіңе еркімді алып, тарттың баяу.

Жерім жоқ менің сізге кінә қояр,
Өленің – ішім қуатты дертім жояр.
Мәуелі бабында өскен сіз – бәйтерек,
Саянда отырғанның көңілі тояр.

Ішінде қатарыңның едің дана,
Мен үшін көрген болар өзің пана.

Ақ жүрек, адал ниет, сертке берік,
Жігіттің ғарібтерге болар пана.

Дүниеге неге туып, неге келдік,
Тірлікте ала алмайтын болсақ теңдік?!
Жас қыран, дәл өзіндей ер тұрғанда,
Ойлаймын көрмеспін деп қорлық-кемдік.

Артық емес ешкімнен менің басым,
Көргеннен сізге ауған ықыласым.
Сырымды ішімдегі жұмбақ еттім,
Ұғар деп өзіндей ер мағынасын.

Бай да етер канатынын қыран желін,
Ерлердей қорғау үшін туған елін.
Жан едім шын қамқоршы ерді күткен,
Жаяуым, айқындай ұк осы жерін.

Жаяу Мұсаның Гүлқашимаға берген жауабы:

«Ақ бата – ақ күйканы», – деген атаң,
Бөгет боп көлденеңдеп жолда жатады.
Гүлқашижан, егер маған ерер болсаң,
Өтемін сол бөгеттен, бірден оттан.

Құдай, Құран, бата деп сол иер басым,
Шырмаған сол сөздерге бірталай жас.
Жаман жарға барғанша, жақсымен кет,
Өзіңнің тірлігіне болмасаң қас.

Бұйрыққа лаж бар ма деп жүреді,
Қоян жүрек жігіттің кейбіреуі.
Өзіндей сұлуларды аялайды,
Жігіттің біз сияқты ержүрегі.

Кең жайлау, көк шалғынды, бұл әсемді жаз,
Ақ үйлі ауылдарда жігіттер мәз.

Ішінен ғашық оты қайғырған соң,
Дұрыс қой, сұлу, бірге айтқаның наз.

Гүлқашижан, аттанайық тұрмай-жатпай,
Қуғыншы бізді іздеген қалсын таппай.
Кетейік қызылжарлық Керейге асып,
Тұрағымыз сол елдерде, жанды сақтай.

Гүлшакижан, енді ойла, жүрме жасып,
Қимаған бізден бұрын нелер ғашық.
Менімен кетпек болсаң кер атқа мін,
Тезірек жөнелейік Арқаға асып.

Серкебай – әкең аты, ағаң – Бекет,
Батықа – анаң болса, жеңгең – Зейнеп.
Солардың ардақтаған аққу құсы,
Көрмеспіз Құдай біледі ешбір бейнет![163]

Кебек ұлы Ермек

Өтіпті бізден бұрын Еңлік-Кебек,
Ғашықтық ажалына болған себеп.
Қазақтың хан көмей дәуірінде,
Айырған арсыз әдет қолын бөгеп.

Арсыз жан ... шыдамаған соң,
Қала ма қасық қан мен ішпек-жемек.
Судан сұлу ерлердің ертегісі,
Қайғыңды қашырмай ма бойдан демеп.

Ерлерді айтсам елжіреп ет жүрегі,
Сыртынан армандының бір сөз демеп.
Екі жас қосыла алмай өтіп кетті,
Аз да болса айтылған сертке жетті.

Өлшеулі ғұмыр дәмі таусылған соң,
Топырақ жапты әжімсіз ақша бетті.
Шыңғыстау – басы биік мұнарланған,
Етегі сағым жүріп шұбарланған.

Сан қырат саясына кикү салған,
Басына ұялауға құмарланған.
Сол таудың үңгірінде бала қалды,
Жөргекте тәрбиесіз шала қалды.

Қайғының қара аспаны қаптаған соң,
Шырағы жетімдіктің жана қалды.
Ізінше саясында мекен кылған,
Бұлаңдап түлкі қашқан сала қалды.

Жанында жас баланың жаутаң қағып,
Бүркіті тұғырында және қалды.
Алайда елдің көркі ер емес пе,
Ер Кебек еркін жүрген дала қалды.

Баланы тастап кетті ессіз Найман,
Есалаң ер қадірін білсін қайдан?!
Жазықсыз жас сәбиді тастап кетті,
Қарамай обалына өншен хайуан!

Баланың нағашысы білді мұны,
Жиенін алып келді дәл сол күні.
Жәрдемсіз, жалғыздығы еске түсіп,
Қорқады Наймандардан шықпай үні.

Жиенін жұрағат деп алып келді,
Құдайға мінәжат қып шалып келді.
Жолшыбай «Ермегім» деп атын қойып,
Мал-жанын құрбан қылып шалып келді.

Сол кезде Қабанбайға жетті хабар,
Жасырып Тобықтыға жетті хабар.
«Бір тұқым Кебек ерден қалды», – деген,
Жел айдап төрт тарапқа жетті хабар.

Мұны естіп ер Қабанбай толғанады,
Құрметтеп хабаршыны қолға алады.
Қайғы көріп қайғырған кәрі жүрек.
Шаттық үзіп, қайғысы сөк қалады.

Ер қабарын естумен өліп кетсем,
Өлсем қайғы жүректе мол қалады.
Хақ жарлығын жағалар сөнген шырақ,
Өсірген тәрбиелеп сол баланы.

Кәрі адам қуанса ғаріп болған,
... арты, үңгір алды.
Ермектің қаны есепсіз кетпеуіне,
Артында есепсіз боп ол қалады.

Соны айтып, жолбарыстан қырдан асып,
Жас ағып кәрі көзден сорғалаған.
Дәулеті жаннан асқан Қабанбайдың,
Өзі бай, өзі батыр, маман байлық.

Сол кезде қасиеті артық еді-ау,
Құны жоқ қартайған соң қайран шалдың!
Қабекең ат шаптырып, жұртын жиды,
Қайырлы хабаршыны беріп сыйды.

– Ержетіп, Ермек келсе, малым бар, – деп,
Аманат, тапсырыңдар мал мен үйді.
«Ер орны иесіз қалмас» деген,
Көзімнің көруші алда жасын тыйды.

... Хақтан ажал сұрап өліп,
Айтқан зарым Аллаға ақтан тиді.
Екі-үш күн ел жұртымен амандасып,
Опасыз сұм жалғаннан жанын қиды.

Жан кетіп, жан орынға жатпақ болды,
Ақшаңқай, кіршіксіз киім киді.
Елсізде ер Қатекен жата тұрсын,
Қош айтып, шайқамайық басын енді.

Қызық, дүние, шіркін, піскен алма,
Көз тоймас көрге кірмей дүние-малға.
Қызыл тілім қырындап тағы келді,
Баланы асыраған Найман шалға.

Баланы асырады шал мен кемпір,
Құрметтеп шахар-шарбат, балмен кемпір.
«Жалғандағы жалғыздың тұяғы», – деп,
Зинаттап киіндіріп шал мен кемпір.

Әділ Құдай алсаң кемпір-шалды,
Ермектен екі өгізді бұрын өлтір.
Жылысып мезгіл өтті, жылды айдап,
Еркелеп Ермек жүрді, еркін ойнап.

Көркемдігі көз тартып жылдан-жылға,
Сүйіп тұр маңындағы түгел аймақ.
Тілегі кемпір-шалдың қабыл болды,
Он жасқа толды бала, оттай жайнап.

Ойыннан күндіз-түіі босамайды,
Қасына бала жинап түгел сайлап.
Тасты мылтық, таяқты найза қылып,
Ұстатып бала басы бір-бір сайғақ.

Таң атып, талмау түсте жылқы келсе,
Балалар тай мінеді жайдак-жайдак.
Төбелеске бергісіз ойынменен,
Келместен кешке дейін кетеді ойнап.

Бар екен бір кемпірдің жалғыз ұлы,
Әрі таз, әрі соқыр, аты – Қойбақ.
Сол күні: «Шаршадым!» – деп келмей қапты,
Жиылып тамам бала, болды соймақ.

Ермектен бала қалмай: «Жүр!» – деген соң,
Сол күні келмей қапты соқыр бейбак.
Жай қыран, жата мерген Ермек мықты,
Ержеткен ересектің бәрін жықты.

Мезгілді уағында тамам ...,
Ойнатып ойнамаққа тағы шықты.
«Кешегі келмегеннің кесірі», – деп,
Қойбактың қылбыраумен санын соқты.

Қойдан жуас Қойбакты тамам бала,
Алып соғып, астынан кесеу тықты.
Жалғыз көзін шығарып, жарым қылып,
Кемпірдің көрпесіне қуалап тықты.

Балалар бағынады Ермегіне,
Қол созған жаңа талап ерлігіне.
Тазды қуған қалыппен тамам бала,
Кемпірдің кептеліпті ермегіне.

Аузынан көбік ағып кемпір шықты,
Есіктен ... саптап төрдегіні.
Қозғалды баяғы өлген әкесінен,
Қарамай тірі жүрген жердегіні.

– Акшоқыда атаусыз өліп қалған,
Тірілте ме Қойбақ сарып көрдегіні?!
Жан алғын Ғәзірейіл Қойбақ болып,
Көмусіз ата-ананды тергеді ме?!

Кебіні жоқ, көрі жоқ Кебек-Еңлік,
Қу басың Қойбақ алып сермеді ме?!
Найманның нан мен тұзын айыра алмай,
Қу жетім ... төледі ме?!
Шұнақ құл шуылдатпай әкенді тап,
Тілімнің ұшырады көрмегіне!

Кемпірден керемет сөз естіген соң,
Оқ тиді Ермек ердің шербегіне.
Жан тұрмас жауыз кемпір келбетіне,
Оқ тиді көрмедегі ер бетіне.

Қақиған қара жағал қақпас кемпір,
Қарамастай қылып кетті ел бетіне.
Жұлына жұла тиіп бір сөзі,
Қарамай жатып қапты жер бетіне.

Ермектен ойын-күлкі, сауық қалды,
Миы толқып, ақылы ауысып, талып қалды.
Жеті бас желкесінен қапқадан,
Қапа ғып қара қаншық қауып қалды.

Ермекке сөз өкпеден өтіп қалды,
Айтқан сөз – атылған оқ, жетіп қалды.
Елбіреген денесі езілген соң,
Тұңғиық ой түбіне жете алмаған.

Жас бала жабырқаған жаны күйген,
Жылайды сағат сайын шығын ойдан.
Кемпір мен шал кемсеңдеп уатса да.
Жолбарыс жұбанбайды шатақ тиген.

Бір күні Ермек жылап:

– Атам! – деді, –
Айтатын бір сөзім бар қатаң, – деді.
Жас емессің отырсың жар басында,
Ақ сөйлеулі алдыңа тартам, – деді.

Бір құдай, екі аруақ төбеңде тұр,
Жалғыз жан көкіректе төбеңде тұр.
Көшеді кемпір тыққан семсер пышақ,
Айтпасаң алынбайды жебе де тұр.

Қай күні қараңғы үйге саламыз деп,
Әмір жоқ, ажал деген неме де тұр.
Мен кім, қайдан тудым, қайта болдым,
Затым кім, қай нәсілден пайда болдым?!

Кешегі кербез басып жүрген шақта,
Аталып жалғыз мырза пайда болдым.
Атеке, Құдай – жалғыз, Құран – шын,
Көрмейсің адалдықтан Хақтан қысым.

Осымен өз денеңнен шыққан болсам,
Неліктен құл аталып шықты есімім?!
Атым кім, олардың аттары кім,
Ақсақал, шын айтыңыз, Құдай үшін?!

Естіп Ермек сөзін шал да састы,
Қамаулы қорадағы мал да састы.
Бала жоқ бақташының малы ғой деп,
Көзінен қаны аралас төкті жасты.

Айтпасқа амалы жоқ қысылды шал,
Жалғызы иманына қамшы басты.
Өткен күн елемес деп екі көзге,
Есірген ескі, жыртық әмірін ашты.

– Ермағім, не болмайды ер басында,
Ерге түшын жара ғой дер басында.
Серпініп сегіз болған серке саным,
Отырмын омақатып өр басында.
Серікті селкілдетіп сексен келді,
Отырмын ажал тосып көр басында.

Сенген балам сен едін қартайғанда,
Сұм өлім сұмырай болып әр тайғанда.
Тау құлатқан талайым талқан болып,
Бойымнан күш, қойнымнан жар тайғанда.

Өжет жүрек, ер кеуде өткелі жоқ,
Қанбарым қара шалай қалпайғанда.
Алпыс екі тамырым тастай қатты,
Сұлу жүз сұрғылт тартып қан тайғанда.

Ертең ессіз қалмай ма иесіз мал,
Ажал келіп, алып соғып, жан тайғанда.
Батырдан пайда болдым, бітіп дәулет,
Жалғанды жалпақ басып, қылдым сәулет.

Қуат жоқ, бітіп қалдым, қурай шал боп,
Отырмын отқа қарап тиіп қаумет.
Арғы затың – Тобықты, әкең – Кебек,
Жасырмайын берген соң үзік маудет.

Еңлік – анаң, жалғызым менен туған,
Тұқымың сонан қалған, болып әулет.
Жүректегі дертімнің дерегінен,
Айтуға саған келді бүгін кәубәт.

Кебек батыр Еңлікті алып қашқан,
Шыңғысты паналауға берік тау деп.
Екі жұрт осы сөзге егер болды,
Тобықты толықсыған жиын, дау болды.

«Кебексіз малға бітім болмайды!» – деп,
Қамаған Қабанбайды қалың жау кеп.
Тобықты аз, Найман көп боп басылмаған,
Есалаң ылғи есер тасырлаған.

– Табасың, тақыр, таза қыламыз! – деп,
Есепсіз есер Найман басылмаған.
Қартайғанда қажытты Қабанбайды,
Ер еді басынан сөз асырмаған.

Далаға шығармады жанды Найман,
Төгуге бел байлады қанды Найман.
Қатын-бала қақтығып зар жылады,
Жасанған жау көк темір, сауыт-сайман.

Осындай егес заман елге батқан,
Жау жүз жүрегіне қан қатқан.
– Бір кісі үшін өлмейміз, – деп тамам жұрты,
Кебекті бермек болды тауда жатқан.

Мұны естіп Найман үймелеген,
Есерсіз ел бола ма кимелеген.
– Құлдан шыққан екеуін қолға берсең,
Бізден қорықпа, басыңды име! – деген.
– Тауып берсең, табанды бітім қылып,
Қазір қайтып кетеміз үйге! – деген.

Ел еніреді Найманның жауызына,
Обал, сауап кірмеді ауызына.
Қаны қара қабаннан қасың болса,
Кім сыймайды тарының қауызына.

Тобықты айтты Найманға:
– Қылдың қыспақ,
Жазығы жоқ, рахымсыз жанды қинап!

Тамам жұрт қалдырмай қырсаңдағы,
Кебекті бере алмаймыз қолдан ұстап!
Найман айтты: – Табамыз өзіміз де,
Жалғыз-ақ, жатқан жерін берсең тұстап.

Амалсыз айтты ердің жатқан жерін,
Мергенін мертікпеген ақ бөкенін.
Таңдығын талмау түсте көрген жерін,
Қызыл орман түлкінің қылмың еткен,
Бүркіті қия шатта жүрген жерін.

Дәл сілтеп Шыңғыстау жатқан жерін,
Сәтсіз қоныс қазаны тапқан жерін.
Еңіреп қосылған екі ғашық,
Ажалдың ақ семсері шапқан жерін.

Лап қойып тамам Найман аттанысты:
– Таптық! – деп көңілдері шаттанысты.
Түнерген қалың елге түнде келіп,
Ұстауға таң атқан соң саптаныпты.

Таң атып, торғай шықты, көлге шырлап,
Ән салып, алуан-алуан күймен жырлап.
Қараңғыны көтеріп қамап тұрған,
Айдады жарық сәуле жерден ырғап.
Жер бетіне қалдырмай қараңғылық,
Күлімдеп күннің көзі кетті қырлап.

Сақардан Найман тұрып биікті алды,
Қарауыл кезеңдегі иықты алды.
Қоршаған қол қорған боп айналасын,
Ер Кебек кетпестей ғып тұйықталды.

Еңлік-Кебек сол жерде шейіт болды,
Үмітім отқа түсіп күйіп қалды.

Ермегім әрбір жұмыс бір Құдайдан.
Көп айтсам дерт қуады осындайдан,

Ажал оғын оқтатып келген күні,
Қазаны қайтара алмас күшпен айдап.
Кезенген екі жауын өлтірген соң,
Шаттанып шабуменен айтты Найман.

Мен сені дәл сол күні ұрлап алғам,
Еңлігім емшегін берген жатып сайдан.
Серік деп сенен бақса сенерім жоқ,
Амал жоқ айырылған соң күн мен айдан.

Қайғыдан өлмейді екен адам ұлы,
Басқа келсе көнеді Хақтың құлы.
Қанмен бірдей жалғызы жалынған соң,
Жасырып не қылайын айтпай мұны?!

... шаң жалғыздан үн шыға ма,
Көп тентек көлге сисе мін шыға ма?!
Бас білмейтін надандар басын қосса,
Шайтан билеп алған соң, жын шыға ма?!
Өлді ер, қуанды жер құшақтады,
Мезгілсіз батып кеткен күн шыға ма?!

Мұны естіп Ермек ердің өсті дерті,
Әрине, мақсат таппақ жүрек серті!
Сендіруге қуатын келтірмеді,
Қайғының тауға түскен қалың өрті.

Айтқан сайын Ермекке кетті батып,
Сұрап алған қайғысы шалдан сатып.
Асқар тау тап үстіне құлағандай,
Тұра алмастан орнында қалды қатып.

Аздан соң түрегелді есін жиып,
Адам азбай тұра ма басса күйік.
Ел табуға көңілі елегізіп,
Қайраттанды көзінің жасын тиып.

Іште – өрт, жүректе – дерт, жаны – қара,
Тұратын жөні бар ма тэнге сиып.
Ерттеулі Ермек ердің бір аты бар,
Жылқыға жібермейді көзі қиып.

Түсі қара мақпалдай құйма ...,
Ой желке, камыс құлақ, жалы сұйык.
Желкесі жер басқанда оздырмайды,
Көргенді таңырқатып соккан киік.

Қылмиған қыздан нәзік аты болса,
Тұрмайды қай жігіттің жаны сүйіп.
Еліктеуге Ермек ойдан шығып еді,
Жануар оқыранды басын иіп.

«Жанымдай жан жолдасым, жануар», – деп,
Жалын тарап, кекілін қойды түйіп.
Аудармай дүнием бітті, жүрмек болды,
Сапарға даярланды, киім киіп.

Жолбарыс жолға түсіп жортпақ болды,
Бетке алып Шыңғыстауын басы биік.
Орнынан түрегелді ыршып Ермек,
Сенделіп сен сокқандай қыршын Ермек.

Құл деген сөз шыққан соң құн бола ма?
Бұл елде қалай шыдап тұрсын Ермек!
Ата-ана ақ батанды аямай бер,
Өлсем де, өз елінде жүрсін Ермек.

Қиылып жылап тұрған кыршын ерке,
Әрине, шал міндеті бата бермек.
Шал сенделді, жылады: – Алла! – деді,
– Жалғызым, шын кеттің бе, пәләй! – деді.

– Аялап, асыраған асыл тегім,
Қалды ма сусынымыз қанбай, – деді.
– Қарт болғанда мерт болып дұшпаныма,
Еңбегім еш болды ма жанбай, – деді.

– Кәрі үмітім өттің бе өркендемей,
Жел соғып өшіп қалған шамдай!
Сенен қалып Ермегім ел болам ба,
Мені құдай қайтеді алмай?! – деді.

– Кебін киіп отырған кемпір-шалың,
Кеттің бе топырағын салмай?! – деді.
– Бауырымның парасаты мінекер көзім,
Жапанда қалғаным ба, шалғай?! – деді.

– Аусар ажал айбатпен келген күні,
Басыма күн туады қандай?! – деді.
– Әрі болсам айналып әлімді біл,
Жалғызым жолың болсын жандай! – деді.

Шалыңыз шамырқанды дұғаға көтерді қол,
... түпсіз дарияға рахматың мол.
Қырық Шілтен, Қызыр Илияс жеті мұбарак,
Жортқанда жолықтырма катерлі жол.

Көп пайғамбар көмектес ...,
Жалғызды жабырқатпай жәрдемі бол.
Патшалардың патшасы барша Құдай,
Өлерімнің шағында тілеуім сол.

Шамасыз шал мен кемпір екі жетім,
Қорғасындай бақытты қатқан етіп.
Егіліп жылап тұрған екі байғұс,
Алақан мен ойпалы шалбар бетін.

Толқытты, толықсытты Ермек ерді,
Іш қызып, ағызады ащы терді.
... шырқатты шалдың сөзі,
Қайғы үстіне қан құсын екі шерлі.

Шамасыз шалмен, кемпірмен хош айтысып,
– Қайда? – деп Шыңғыс тауы жүре берді,
Ел дегенде түңілін елегізіп,
Екпіні елемеді қыр мен ерді.
Қайғыдан қанталаған екі көзі,
Ай – аппақ, астын әрең көрді.

Талмай жүрін тақалды ел шетіне,
Маурап шал құсаған бел шетіне.
Ермек те екпіндетіп жетіп келді,
Ауылға оқшау қонған көл шетіне.

Жан бар ма жолаушымын сөз беретін,
Ғаріпке кезіктірмей тез беретін.
Алыстан аңсап келген елім бар деп,
Жарықта ел табатын көз көретін.

Шаңқай боз ... шал шықты үйден тысқа,
Көпті көрген көне еді, сөзге ұста.
Амандасып болған соң, сөз сұрайды,
Осал шал көрінбейді ойы қысқа.

Ермектен екі көзін айырмайды,
Сынап тұр өз әлінше текті құсқа.
– Қайдан келген баласың, қай нәсілден,
Қандай жанмен таныссың осы тұста?!

Алдайтын алмақ шал жоқ анық сойып,
Бойыңнан білінін тұр ерлік нұсқа.
Ермек айтты: – Жарайды отағасым,
Үлкен адам қартаяр жұтар басын.

Ермектің: – Екпінім жоқ ол сынайтын,
Сынамай тез айтыңыз отағасы!
Затым – құл Тобықтының кірмесі екен,
Жанашыр жақыным жоқ аталасым.

Найманның ... шетінде туып өстім,
Қазірде он сегізде менің жасым.
Ер білетін ер болсаң іздеп келдім,
Найманда көбейген соң [тұр]мастан қаштым.

Найманнан шығып едім бақыр,
Ақсақал айта берсем қайғым ауыр.
Жөн сілтеп жолаушының жолын көрсет,
Жыланда жылы жерді көрер тәуір.

Ауылын тура көрсет Қабанбайдың,
Білмеген жолдың жөнін таба алмаймын.
Қойдан жуас ... шаршап келдім,
Жайлы болса, сол елде тағамдайын.

Қонақ жайын білмейтін қулар болса,
Түйесін Тобықтының баға алмаймын.
Ел дегенім көл болса тұрағы жоқ,
Тамырсыз тасқа қазық қаға алмаймын.

Іздеп келген бейнетім зинат болса,
Аруаққа бұғаны қоя алмаймын.
Ұл болсам бұл Тобықты іздер еді,
Құлдығымды жасырып таңа алмаймын.

Аруаксыз, атаусыз қалған жанмын,
Жұрт білетін мінімді жаба алмаймын.
Ер дегенде елігін алақтануға,
Ақау бар аяғымда шаба алмаймын.

Осындай жазылмайтын науқасым бар,
Түгелін қайсы бірін тәмәмдайын.
Ауылын тура көрсет Қабанбайдың,
Өнімсіз бос кеңесті қала алмаймын.

Шал айтты:

– Сөзің – асыл, ақыл – затың,
Терең сөзбен тербеттің жүрек дертің.
Атамыз ел іздеген бозбалаға,
Сый болмай, бақ қона ма, екі нағым?

Жастықта ер басына не келмейді,
Келтірмес қайғы ойласаң көңіл шатын,
Бұл елде мен білмейтін адам бар ма,
Естиін айтшы, кәне, әкең атын?!

Үйге түс, қонағасы іш, атың шалдыр,
Қалмасын мойнымда мейман хақың.
Ермек айтты:

– Құлақ сал, шалым! – дейді, –
Жасырмастан айтайын тегін, – дейді.

– Арманда өлген әкем әңгімесін,
Ішіме қайғы салды мәңгі, – дейді,
– Еңлік-Кебек ... өнгендегі,
Найман мен Тобықтыға мәлім, – дейді,

– Арқан тағып мойнына арсыз Найман,
Қарамай көз жасына залым, – дейді,
– Шыңғыста шырылдатып кескілеген.
Алла деуге келтірмей тілін, – дейді,

– Осындай уақыт қайғы еске түссе,
Қандай жүрек болмайды жалын, – дейді.
– Қарт Қабанбай жатқан соң кара жерге,
Тобықты кеткен жоқ па сәнің, – дейді.

– Осындай жараланған Кебегіңнің,
... шал жоқтадың ба қанын?! – дейді,
– Содан қалған жалғызымын, атым – Ермек,
Күйіп тұр көп сөйлеуге жаным! – дейді,

Шал түсті шалқасынан: – Қалқам! – дейді.
Жалғызым, амансың ба, марқам?! – дейді,
– Есен-сау есің барда елді таптың ба,
Жолына жаным құрбан атаң! – дейді.

– Өткен шырақ өлгенім тірілдің бе,
Өрісім кеңейдің бе арқам?! – дейді.
– Торқасы той толқынды ...
Көкпар қылып көкек тартам, – дейді.

Таяқсыз жүре алмайтын аяқтарым,
Алшаң бас адымыңды талтаң деймін.
Ер таппай ентелеген кәрі жүрек,
Толды ма Ермек келіп қалтаң деймін.
Жел жағымда желегі желпің болып,
Жау жағым қалың еді жалтаң деймін.

Ер келді, ел көркейді бой жасады,
Қырық күн киратып той жасады.
Қой орнына өкіртін өгіз сойып,
Кедейлер кербез басып, бой жасады.

Ақындар да жиналып, әнге басты,
Бишілер де сандалып, биге басты.
Жан кірді жамағаттың денесіне,
Шамасыз шал болмаса шүйке басты.

Естіген алыс-жақын келіп кетті,
Емі жоқ, екпінді ажал безіп кетті.
Киім кірлеп, тон тозған жолаушылар,
Қызыққа белшесінен жүзіп өтті.
Мол талаппен Найманнан келген адам,
Ел болудан үмітін үзіп өтті.

Шебер тіл, шешен таңдай, ұзын өзек,
Тоқтамас көпті көрсе бойын бөгеп.
Наймандағы намысын оятуға,
Қызыл тілім қырындап келді кезек.

Сындырмас сырды таңдап ердің сағын,
Шебер тіл ... қоймас жігіт бағын.
Елге кеп, есін жинап Ермек батыр,
Салтанат пен сәулеттің көрді тағын.
Қыз бен қызық қызарып қатар тұрса,
Ақылсыз арзан берер қызық шағын.

Бір күні Ермек бала елін жинап,
Айтты Тобықтыға жазу жағын.
Мөлдіреген көзінің жасын алып,
Құнсыз өлген әкемнің айыптылаған.

Ермектің көз жасына жан қиналды,
Қайраты қажыры бар қан қиналды.
Естіген бозбаланың бойы суып,
Тамыр тасып, жүрекке қан жиналды.

Тобықты:

– Толықсын Ермек! – деді,
– ... ер Кебекті тербеп, – деді.
– Адамға өлмек – парыз, намыс – қарыз,
Борышты төлеу – міндет, керек! – деді.

– Жалғанда жарыкка ортақ хан бейнесі,
Хақиқат адал ойын көрмек, – деді.
– Ермагім, елің даяр елжіреген,
Құлашын боз баланың сермеп, – деді.
– Жасақ жиып, жастардың күшін сына,
Ермектің еркін дертін сергіт, – деді.

Ер деген ел ... жиып алды,
Соғысқа керек деген қиынды алды.
Атасы Қабанбайдың ақ сауытын,
Үстіне: «Бисмилләһ!» – деп киіп алды.

Тастүлек тәуекел деп буды белін,
Екі жүз жігіт алды жинап елін.
– Шыңғыс тауы қайдасың?! – деп жүрін кетті,
Ежелгі еске түсіп мекен елім.

Тарқатты тар кезеңге Ермек дертін,
Сарнатып жалындатты шын өртін.
Қамданды, қажырланды, қайраттанды,
Денеге күшін жиып емін-еркін.

Қар жауып қабағынан беті суып,
Қала ма қап түбіне қайрат шіркін?!
Қан тамыры қарайып, аузын алып,
Қара жүрек қамданды дүркін-дүркін.

Қантардағы бурадай қалшылдайды,
Айбаты ашу басып айқын көркін.
Ер болсаң Ермектей бол, ел сынасын,
Бір туған азамат өлмек бір күн.

Ермекте көз жіберді жауға қарсы,
Екі жақта биікті алмақ тауға қарсы.
Қарсаңда қалың Найман қаптап жатыр,
Ажалды балықтай ақ ауға қарсы.

Қара көзін қан басып, түгі шығып,
Арыстан ақпак болды жауға қарсы.

Қарауылмен тұрындар, болма қапы,
Адамға үлкен қару – әдіс, ақыл!
Бет пердесі онбаған берік дұшпан,
Жанғыз барып кірісуді көрді мақұл.

Кемшілікпен Кебек өлуді көрдің намыс,
«Екі коңыр» деген сөз кетті дабыс.
Ашу мен ыза қысып тұла бойды,
Ұзақ түн тоқтамастан қылсам шабыс.

Осы дертім тоқтамас өзегімнен,
Алланың аманатын қылмай табыс.
Ақ найза, ақымақ оқ алғыр қылып,
Жігіттің мүшесі ғой ұрыс, қағыс.

Ажал деген айбатты айда қырғый,
Аңқау аяқ іңірімін бассан шалыс.
Уақытша ... бол ...,
Бойға иіріліп жер қойнынан Ермек алыс.

Өсімтал жаңа миуа атқан шешек,
Өрге ұмтылып өлімді қылмай есеп.
Елінен Ермек шықты деген хабар,
Найманға жетіп қапты жүйрік есек.

Ұшқандай ұшан-теңіз ұшқыр хабар,
Қаптады қара бұлттай кесек-кесек.
Сумандаған суық сөз тақалған соң,
Жиналды тамам Найман десек-десек.

Бұрын барып Шыңғыстың тауын алды,
Қорқақ жүрек қобалжып қауып алды.
Ермектің асыраған нағашысының үйін алды,

Қой дейтұғын қожасы жоқ надан Найман,
Оп-оңай олжа малды тауып алды.

Қособа деген жерге ... толып,
Ер деген еркек, әйел басын қосып.
Қалын жаудың қарасын көргенменен,
Ермек те сескенбейді жаны шошып.

Ермекті Қособадан тосып Найман,
Қалың қол, қара тобыр, ақ қанат жайған.
Жау жағын жарыққа сап жанталасқан,
Қарауыл қарап тұрды сансыз сайдан.

– Ермек ер келеді! – деген шу да шықты,
– Келді жау кезек! – деген дау да шықты.
Есалаңдау есерлер босқа шауып,
Алқынып ат шабынан бұ да шықты.

Ермек шықты Шыңғыстың даласына,
Жақындап Ақшоқының саласына.
Кебек өлген кезеңге тақалғанда,
Жас толды екі көздің шарасында.

Толкынды, толықсыды, толғанды Ермек:
– Мынау жатқан ата-анам
Қозы Көрпеш-Баяндай!
Күйіп-жансын жүрегім,
Шаққан қайғы шаяндай,
Токтауға келмес ыза-күш,
Қылышым қанға боялмай!

Ермектің жауды көріп есі кетті,
Ісін көрген пенденің түсі кетті.
Орғып, оқшау шығып жолдасына,
Шыңғыстың шың биігін кесіп өтті.

Мұны көріп Найман шулап шықты:
– Келді жау кезек! – деген дау да шықты.
Қалды шаттар кезеңде бір шайқасып,
Көпіріп көкжиектен шу да шықты.

Ермек шапты қарсанды қабақталды,
Шетінен [шөп]тей шауып сабақталды.
Мың қойға жалғыз тиген аш бөрідей,
Қия шауып қылышпен тамақталды.

Басын баудай түсірді балуандарды,
Мойнын бұрып артына қаратпады.
Қасы құлақ манатты қара тұлпар,
Жылмиып жылға түбін жанатпады.

Тура келсе құлатпай жібермеймін,
Талай қулар туралып салақтады.
Күн батқанда Найманды науат қылып,
Кім өліп, кім қалғанын санатпады.

Қу білді, көтерді Ермек осы кеште,
Енреді ата-анасы түсін еске.
Қырдан аққан қызыл қан судай болды,
Қоспады Наймандардың жүзін беске.

Орасан науат болды жесір-жебір,
Қиылды қыршынынан талай өмір.
Найза мылтық Ермекке ... қылған жоқ,
Іші жібек сауыттың, сырты темір.

Талай жан қырғын тауып, құлап жатыр,
Өлмегені өкіріп, жылап жатыр.
Қоянжүрек, қорқақтар босқа нәсіп,
Мертігіп, боқ басында құлап жатыр.

Кемер тасқа кептеліп қаша алмаған:
– Ағатай, жан сауға! – деп сұрап жатыр.
Тар жерде тасқа тойған жаяулардың,
Кей жерде етік, кей жерде тымақ жатыр.

Кейбіреудің басының жартысы жоқ.
Шабылған шекесінде құлақ жатыр,
Өлген соң өлгендердің қаныменен.
Ағызып қызыл қанды, бұлақ жатыр.

Азыққа деп арбалап алып келген,
Сайларда тоқты менен лақ жатыр.
Қан шығып, ғаріп болып шаттар жатыр,
Шат түбінде топ-топ боп қаптар жатыр.

Ағаш арба жегулі өгіздерге,
Сүзулі құрты менен қаптар жатыр.
Байлаулы құлындар тұр, биесі жоқ,
Қос құлақ көген тартқан, иесі жоқ.

Таралған балапандай басын қорғап,
Шашылып шаруа жатыр, иесі жоқ.
Жел шықты таңға жақын ұл деген,
Кешегі кемеңгердің бірі де жоқ.
Талтайып тау басында гүл деген,
Қособада қопиып тұла қапты.
Желпініп жел соққандай үл деген.[164]

Ақынның немересі Төлеубай Шәрәпиденұлының өлеңдері

Мәшһүрдің «Өсиет» өлеңі

1930 жылы Мәшһүр өсиеті. Көп халықтың сұрауы бойынша Мәшһүрдің өз аузынан шыққан сөзі:

Мәшһүрдің өз аузынан айтқан сөзі,
Бұл сөзін сұраушыларға айтып өзі.
«Өлсең көрің болсын!» – деп айтқаны,
Жетпіс екі жасында болған өзі.

Басынан Жалғызтөбе үй салдырдым,
Жидырып жігіттерге жер қаздырдым.
Өтерін Мәшһүр Жүсіп болжаған сол,
Жетпіс үш жасын сонда ойға алдым.

Шақыртып екі адамды хабар беріп,
Естіген сырттан оны қалаушы деп.
Олжабек пен Сәрсембайы келді жетіп,
Мәшһүрден тірісінде бата аламыз деп.

Үй бітті, риза болды Мәшһүр ата,
Өзінен біткен үй болмай қата.
Ат берді, ақша берді ақысына,
Олжабек алмай қойды сұрап бата.

– Ал, – деді, – ей, Олжабек батам менен,
Үйімді әдейі келіп салып бердің!
Мәшһүрден бір ат мінбей қайтпассыңдар,
Мәшһүрді көріп пе едің жаяу жүрген.

Бата деген ол саған бата болмас,
Құр бата алғанменен көңілің толмас.

– Ал дегенде аласың, ей, Олжабек,
Мәшһүрді аямандар, жаяу жүрмес!

Үлкен қып мен салдырдым қандай оймен,
Өлгенде панам болсын деген оймен.
Жаяу бол, көлікті бол жүре алмаған.
Паналап түнеп шықсын деген оймен.

Түнесін адасқандар ракаттанып,
Жылынып, есін жиып, отын жагып.
Мәшһүрге түнеп шықсын аман-есен,
Деген сөз: «Құдай рахмет!» – дұға жасап.

Бұл өсиеті қара сөзбен Олжабекке айтқан еді, бұны шағын сөзін өлеңге аудардым айтқанын өзгертпей Мәшһүрдің тарихын, сөз, әңгімелерін ақын-жазушы болмасам да. Мен атама бес жарым жасымнан он төрт жасыма дейін қолында қызмет еткем 1922 жылдан бастап, 1931 жыл қайтыс болған күніне дейін. Мен – 1917 жылғы, Мәшһүр жылы – қой, 1859 жылғы. 1922 жылы 63 жаста болатын, 1931 жылы 73 жаста болатын. Мен 1931 жылы он төрт жаста бала жігіт кебісін әкеп, таяғын қолына әкеп, шәйнегін алып, соңынан ердім, леген әкеп, қолына су құйдым, орамалын әкеп, қолына бердім, жайнамазын жайып, алдына қойдым, төсегін салып, танертен бүргесін қарадым, қағаз, кітап, сия сауытын алдына әкеп қоямын.[165]

Мәшһүр Жүсіп Көпеев

Ел аузынан

Жүйрік ат, сұлу қатын, қыран бүркіт,
Ақ жайқын, жайнап тұрған жарың болса.
Сымбатты, сұлулы бірге тұрса,
Көркімен күндік жерден шақырғандай.

Ерніне жарастықты күліп тұрса,
Белдеуде жүйрік атың тұрса шолғып.
Келіп қарап тұрса жарың мүлкін,
Тұғырда көк қаршаға о да тұрса,
Дүние-ай бұдан артық бар ма қызық?!

Отырса бұраң белің тізелесіп,
Керіліп, шайын қойып, бірге ішіп.
Жарасып, әзіл тілмен оспақ қағып,
Күлдіріп әзілімен шүңкілдесіп.

Керіліп күлімдесе қалқажанның,
Бағасы оған жетпес дүние-малың.
Жарқырап туған айдай толқып тұрса,
Беу, дүние-ай, бұған жетер бар ма жаның?!

Атыңнан секіріп түсе қалып,
Құшақтап сүйсең қандай қалқажанды,
Белдеуге жүйрік атты байлай салып,
Осындай болса жары жігіт сәнді.

Қыңсылап босағада жатса тазы,
Жігітің көңіл ашар деген шағы.
Толтырып қанжығаны құс пен аңға,
Қайтсан бір кешке қарай жортып тағы.

Күмістен қара шақша қолға алып,
Қонышына етігінің тықылдатып.
Үгілген бакунептен аш болса,
Жатсаң сол тіл астымен шыртылдатып.

Ортада үлкен тор ат аты болған,
Қамыс құлақ, сом дене, шықпас жолдан,
Шеткі аты жүйрік құла ат Айдабигелдің.

Шетінде бөкең шауып мойын бұрған,
Атқосшы Бірайдың Салық болған.
Тағы да Бошан Рақым Әйтiм болған,
Қошқол Әбен ұлы жан басқа.

Атқосшы атамыздың бұ да болған.
Аязбайдың Әбенi бұ да атқосшы
Атаның кедей топтары бәрі дос,
Табықтың Базарқанын тағы қоссақ.

Осылар бос ұстап бұлдылған атқосшы,
Жолмұрат, Қасенғали, Алшынқара.
Кетенiң Қанапия Ақмырза да,
Осы бiр бар адамдар айтсақ бәрiн.

Көрсеткен еңбектерiн атамызға,
Сан еттен кездiкпенен ұсақ турап.
Жегiзем ителгiсiн қолмен ұстап,
Туырдан алғызады берi әкел деп.

Отырады ителгесiн тамашалап,
Жаз туса ителгесiн құсқа салып.
Қаз-үйрек, ұшқан құстың зәресiн ап,
Көлiнде Ескелдi зор дабыл қағып,
Қаз қуған ... қайран қалып.

Тоңқайып таңсәрiде намаз оқып,
Дамбалсыз оқитұғын дәрет алып.
Балалық жындылықтың арқасында,
Ұстадым көк дорбасын еңкейiп кеп.

Ақзекең көрiп қалып түйдi жұдырық,
Оны атам бiлiп қалды намазда отырып.
Намазын қоя салып Ақзейнепке,

Зейнепті Тінейменен боктады кеп:
– Сенікін ұстаған жоқ мені ұстады,
Жұмысың қанша онда! – деп ұрсады.
Қайтадан шала оқып сол намазын,
Ұрыспай, «Төлеубай!» – деп жай жұмсады.
Сақтаған жау оғынан батасы ғауи,
Өлсе де аруағымен тіледі ғауи,
Қанды жол, қырғын оқтың бәрін кештім.

Бұл Мәшһүр Төлеубайдың атасы ғауи,
Сегіз жыл жүрдім Отан солдат болып.
Бір емес жеті шайқас жүзін көріп,
Бәрінен аман болдым ажал жетпей.

Ғанемді тірі көрдім аман келіп,
Тиіспе айтам елім Төлеубайға.
... бұл айтқанымды алсаң ойға,
Ешкімнен соқыр тиын дәметпейтін.

Еліммен күлін-ойнап жүрем жайға,
Осы елдің керісімен қара қасқа.
Баюға ыңғайым жоқ, түрім басқа,
Айтсам мен еш кісіңнен кемдігім жоқ.
Айталық туған ел мен бауырласқа,
Не өмір, не өлім деп соғыс бардым.
Қатарда мен де қалмай қару алдым,
Халқыммен бірдей болып Отан қорған.

Коммунист партиямнан алғыс алдым,
Далаға тастамайды ешкім мені.
Бағалар Отан үшін еңбегімді,
Айыпқа бұйырмандар өлген кісі,
Жаздым сол бастан-аяқ көргенімді.[166]

Төлеубайдың «Бұзай шалғыны» өлеңі

Бұзай Найзатасы Баянауыл,
Нулы өлке Бұзай деген шалғын жазық,
Ұнатып мекен қылған қазық қағып.
Жәмидің Бұзай деп аталған соң,
Ақын қарт дәптеріне қояр жазып.

Солтүстік Найзатастың сол шетінде,
Кім қымбат, ұста қымбат, ол бір кезде.
Бозбала болмасам да бір көріп ем,
... жаңа өспірім қыз кезімде.

Темірден шеті соққан Құлеке ұста,
Баласы Құлмағанбет Жәми ұста.
Ол кезде дарын біткен өнерлі адам,
Бұл кезде бола қоймас ондай ұста.

... бұл кезде Бәкең ұста,
Рахмет хат үзбейді жазда, қыста.
Жарықтық, ата достық баласы боп,
Өнеге көрген адам – жақсы

Жазам хат анда-санда қадір тұтып,
Құрбылас замандас деп көңіл етіп.
Ақындар қилы тілмен жаза бермек,
Күлуге түрлі тілмен сөзбен істеп.

Көңілге ауыр тимес жазғанымды,
Қатарға санап сондай ақсақалды.
«Бай бастысы, би құлақтасы» деген осы,
Қарсы алар бұра сөйлеп жазғанымды.

Бұзайға мен де бардым Мәшһүрменен,
Білемін барғанымды жас күнімнен.

Жиылып ақсақалдар Мәшһүрге сәлем берді,
Жаздым сол көргенімді көргеніммен.[167]

Төлеубай Шарапиұлы толғауы

Дәм тартып Екібасқа келіп қалдым,
Білуге балалардың амандығын.
Көз көрген ескі көздер, дос-жарандар,
Осылардың мейман достас қонағымын.

Айналдым, ата доспыз Жәке ағай,
Көзіме көрінгендей Баянтаудай.
Жарықтық екі ғазиз ұрпағымыз,
Әуелден араласқан ішек-бауырдай.

Мәшһүрді көзім көрген жалғыз қалдым,
Жүрмін мен ортасында балалардың.
Кемпірім ол да кетті дағдыр жетіп,
Ішінде жесір шал боп балалардың.

Жас келді бір сексенге ол да тайып,
Үйірден үркіп шыққан жүрмін саяқ.
Үйімде шүңкілдесер кемпір жоқ,
Отырам іштен тынып Ғанемді ойлап.

Құмдыкөл, Ескелдімен екі ел болдық,
Көршілес Мәшһүр, Машрап ауыл едік.
Өткенді еске салсаң бір толқисың,
Жұртында түбірі боп біздер қалдық.

Мен көрдім Кәрекең мен Ақ әжені,
Көзіңе елестетіп өткендері.
Дүкенін Дәуіт пайғамбар хазірет етіп,
Темірді нанша илеп төкті терді.

Ертеде Саржан барып егін салды,
Өнерпаз егін шығып диірмен салды.
Ұзын сор оң мен солы егін жай боп,
Саржанға жел диірменің өзі салды.

Мәшекеңнің бұл не деген бай өнер,
Жер термен қолмен жасап және дүкен.
Меңгерген сол заманда алтын қолдар,
Халыққа паш еткізіп бұл өнерін.

Кетті ғой, есіл ғазиз, жас жетіп,
Өнерлі, сегіз қырлы бәрі кетіп.
Жатқан жер жайлы болсын топырағы,
Халықтан бата алғандар қызмет етіп.

Сөз еттім Мәшекең ата өткен жайын,
Кәрекеңді көрдім мен ұмытпаймын.
Топырағы торқа болсын үш арулар,
Ақ әже иманды бол ару жайын.

Шорабай тілді бастар туған жарың,
Бес төбе құдығынан суын іштің.
Туған жер туып өскен Сарышорабай,
Қалдың ғой есіл жерлер күл төккенім.

Исабай, Мұсабай мен Тартпай бабам,
Дәріс, Мұсай мен Кебеш атам.
Аруағы осылардың мың аунасын,
Артында дұға жасар Жұқаң балаң.

Шапең мен Күлік молла Қасенғали,
Ақмолла, Жолмұрат, Шәдім және Құрманғали.
Жонай мен ... ата, Тәш атамыз,
Омарқас, Әбілқас пен Мұқан, Салық, Ыбырай.

Бір ата аталмапты Қартбай ата,
Ахмет қисық ата Қали молла.
Зияда қара жігіт Байзау және
Шайыппен, Нақша мен Қажак ата.
Бәріне Құдай рахмет берсін Алла.[168]

Төлеубай өлеңі

(бірінші өлең)

Тағдыр көпті өгей етіп,
Мейірімін азға төккенде,
Әділеттің жер бетінен табылмай,
Үзілгенде үміт, сенім көктен де.

Сен келгенсің дүниеге,
Елің азып шөккенде.
Қараңғылық, надандықтың құрсауы,
Қайыстырып қабырғасын сөккенде.

Өнегелі өшпес мұра қалдырып,
Қараңғыда жарық сәуле іздедің.
Өнер, ғылым, олжа істерге шақырып,
Алыстаған армандарды көздедің.

Сенің жырың жаңа өмірді көксеген,
Жабыққанды сергітуге жараған.
Иран, татар, орта Азия халқына,
Парасатты асыл сөзің тараған.

Басын косқанда ғалымдары шығыстың,
Терең ойдың бұлағы деп санаған.
Дарынды ақын айнасы деп өмірдің,
Қошаметтеп бас иісіп тараған.

Жұлдызыңнан бұрын туып жабықтың,
... болып кер заманан жалықтың.
Қарғыс айттың тағдырыңа ашынып,
Арманы үшін азаптағы халықтың.

Октябрьде туды күнін сағынған,
Тәңірлерің ... табынған.
Азат елің есін жиды, есейді,
Сәтті соқты талай жүрек табынған.

Сенін мұран өсиетің қалдырған,
Орын алды жүрегінен еліңнің.
Оған айғақ музейің мен зиратың,
Аясында өсіп-өнген жеріңнің.

Мәшһүрдің қазынасы сөзінде еді,
Шындықты ашып айтты кезіндегі.
Әрі акын, әрі үш жүздің шежіресі,
Қазақтың бар ниеті өзінде еді.

Ұстазым Мәшһүр еді өзін шыққан,
Ғылымның неше түрін зерттеп баққан.
Білгендерін таратып ұрпақтарға,
Құлазыған далаға дабыл қакқан.

Ұстазым Мәшһүр еді сабак алған,
Өсиетін сақтадым содан қалған.
Дарға асса да қайтпа деп ақиқаттан,
Адамдықты, адалдықты етер талқан.

Тайсалмай дұшпаның қарсы тұрған,
Үгіттеп күш пен қуат берген еді.
Ықылас қып бауырдай мейірі түсіп,
Қойынға бір түн алып жатқан еді.

Ант берем Мәшһүр сенің аруағыңа,
Мәңгілік жүрегіме сақтауыма.
Ұмытсам ұмытармын өмір бітсе,
Серт кылдым өлгенімше ұмытпаска.

Асылсың ала ... асып туған,
Бас ием қабіріңе барамын да.[169]

Төлеубай өлеңі

(екінші өлең)

Атаны тірісінде көзбен көрдім,
Соңынан шәйнек алып еріп жүрдім.
Жұмсайды анда-мұнда немересін,
Күнделік қажет еткен тіршіліктің.

Кебісін алып келем аяғына,
Жүгірем онан кейін таяғына.
Кигізем онан кейін сарт шапаның,
Қарайды дала шығып жан-жағына.

Дәретке отырады алыс барып,
Қарайды жан-жағына көзін салып.
Құйрығына қол жетпейді атамыздың,
Құйрығын қағазбенен өзім сүртіп,
Қайтамын атамызды үйге алып.

Шешіндірем киімін қолымменен,
Апарып өз орнына оны ілемін.
Таяк, кебіс бұларды өз орнына.
Бұларында өз орнына мен қоямын.

Алдына әкеп қоям сары леген,
Жез шәйнекпен қолына су құямын.

Беті-колын, аяғың да шайып атам,
Қолына орамалын ұстатамын.

Бұдан соң дайындаймын жайнамазын,
Отырып оқиды атам бұл намазын.
Шәйнегің, легенің қоямын оны жиып,
Бұл кезде алты жасар мен баламын.

Төсегін саламын қолмен жайлап,
Отырады мені қарап көзбен байқап.
Арқасын қасытады атам және,
Жүргенім ертеңді-кеш мен аталап.

Түн іші тұрғызады жеңіл дәрет,
– Әй, жаным әкел! – дейді, – шанагер, -- деп.
Дауысын естіген мен атып тұрам,
Қолына су құямын шәйнек әкеп.

Атамыз қолын нұсқап шабаданға,
Оған жақын тұрады жәшік және.
Алдына әкеп қоямын өз алдына,
Қалам, сауыт оны да қоям және.

Дөңгелек үстел үсті қағаз, кітап,
Қауырсын қаламменен жазады оны мұқияттап.
Артынан болғаннан соң қағаздарын,
– Апарып сал! – дейді, – оны шашпай жинап.

Ұтыш пен лампісі шыны мойын,
Сүрткізіп қойғызады түнге дайын.
Жаққызып қойғызады өз алдына,
Атаның қамын ойлап хәлмен жайын.

Шәй-сайман ыдыстары болды бөлек,
Ішеді өз жайына жекеленіп.

Кесек қант тәрелкеге тастап бірін,
Сүт құймай кара шәйді ішеді кеп.

Аузына бір үзім нан салмайды,
Аузына апармайды сары майды.
Ірімшік, құрт бұларды керек етпей,
Құрнактай су ... кара шайды.

Қалмай Әдірбалағы бар Ескелді,
Тірісінде өзі ұнатқан бұл жері.
Ортасында Жалғызтөбе кең жазық,
Оң жағында жарқыраған тұр көлі.

Қора салып, қыстау етіп бұлаққа,
Айналдырып осы жерін тұраққа.
Моллакең ауылы болды Ескелді,
Ел аузына «молла ауылы» деп құлаққа.

Жалғызтөбе биігі бар ортада,
Бұл төбесі көрші болған қандай деген адырға.
Үш бөлмелі үй салдырып: «Жерім!» – деп,
Көзге түсін бадырайып тұр басында.

Жиырма бесінші жыл қоныс етті бұл жерге,
«Мәшһүр ауылы» деп атанды әлемге.
Қашайадыр бұлаққа қора салдырып,
Қоныс болды ұнатқан жер Мәшһүрге.

Көшкен жері Әмір ағаң Ақшиі,
Әмір ағаң көшіріп әкеп үйіне.
– Ей, моллеке, қата менің төбеме,
Балаңыздың біз нағашы қыз үйі.

Қам жазып Екібасқа келіп қалдым,
Соғыстың мен қатарда ардагермін.
Жатқанда денем ауырып әлсіреймін,
Жасымда қызды қуған бозбаламын.

Жатырмын Екібастың дәрігерінде,
Айналдым, жүзі жұмсақ, жылы тілде.
– Қыз қуған қызыл май! – деп ... қойып,
Мазақтап соғыс шалға көп күледі.

Келдім мен атам менен өз басыңа,
Алпыс бес тағдыр келді бұл жасыңда.
Арыстай боп жатырсың сен аруым,
Дұға жасап отырмын мен басыңда.

Жатырсың Ескелдінің белесінде,
Мәшекенің сүйген жері төбесінде.
Мың тілеп мен Құдайдан сұрасам да,
Көз жетті тіріліп қайтып келмесіңе.

Ескелдінің бұлағына қора салдырып,
Тірінде көктем шыққан жаздай едің.
Не болмақ жақсы-жаман әлде өмірім,
Отырамын бір бөлмеде сопақ болып,
Айрылған көп топтан қаздай болдым.

Айналдым кішіпейіл дәрігер балам,
Алланың жақсылығы болсын саған!
Әкендей домалаған мен де шалмын,
Маған да ем боп қонсын өкіл дәрің.

Кемпірім былтыр өлді, жұтаң шалмын,
Кемпірден айырылып мен жалғыз қалдым.

Отырмыз балалардың аясында,
Мың шүкір тілек боп балалардың.

Қыздарға өлең жазғыш ақын едім,
Исадай суырып салма ақын едім.
Бір тойда сексен қызбен мен айтысып,
Ішінен бір сұлуын алып қаштым.

Осыдан ыстық-суық боп ауырғаным,
Кемтар боп көтерілмей денсаулығым.
Ертеде қара шұбар қыз жұдырықпен қойып қалды,
Осыдан жерді сүзе құлағаным.

Осыдан ұзақ жылдай жүрмін ауырып,
Жас күнде балалықпен жүрдік шауып.
Не ақым бар қызды қуып, жаяу жүрмей,
Бұл күнде ... боп ауырып.[170]

Төлеубай өлеңі

(үшінші өлең)

Жерінен Ескелдінің қора салған,
Баурайы Қашайадыр бұлағынан.
Ұнатқан жері екен қырысында,
Әуелі «Мәшһүр молла» деп аталған.

Қолыма ақын болып алдым қалам,
Тыңдасын өлеңімді естіп адам.
Алпыс үш, жетпіс үштің арасында,
Сөйлейді ақиқатпен Мәшһүр бабам.

Бес жастан бірге тұрдым атамменен,
Мен бала болсамдағы көзім көрген.

Жеті жыл Ақши деген жерді қыстап,
Дос еді, құрдас еді Әмірқанмен.

Отырады өзі жеке төр үйінде,
Жолданған өзі таза бұл үйінде.
Алдына әкеп берем қағаздарын,
Жазады ермек етіп күнде-күнде.

Атаның түсі суық көрген жанға,
Жылнадай байқалады бұл адамға.
Шарапат қасиетінен сезіктеніп,
Ұқсатар көрген адам оқжыланға.

Ешбір жан маңына көріп бара алмайды,
Үстіне баса көктеп кіре алмайды.
Суытып бір қараса көзін қадап,
Бірде-бір шыдап адам тұра алмайды.

Ел-елден сәлемшілер келер қонақ,
Алдында дастарқаны толып қонақ.
Қысы-жазы кісіден босанбайды,
Мәшһүрді көреміз деп келер аңсап.

Отырады ермек етіп қағаздарын,
Бірде оқып, бір қойып жазбаларын.
Қонақ келсе, бұларын қояр жинап,
Әнгіме айтып, риза қып қонақтарын.

Мен енді көргенімді баяндайым,
Жазамын ақын болып атам жайын.
Он жылдай қызмет еткен немере едім,
Болмас деп жазсам бұны жазатайым.

Жүруші ем балалықта ойынменен,
Он жылдай өмір өтті атамменен.

Күні-түн ойын қалды Төлеубайдан,
Атаға ыстық болған немеремін.

Кебісін әкеп берем аяғына,
Жұмсады анау тұрған таяғына.
Шапанын, көгер бөркін кигіземін,
Қарайды дала шығып айналаға.

Төсегін атам тұрса, жүрем жинап,
Көйлегін кигіземін бауын байлап.
Ол кезде түйме деген жоқ болатын,
Болмас деп жазсам бұны белде байлап.

Жатарда салып берем мен төсегін,
... бір басының болды ерен.
«Ал, балам, арқам қасы», – дейді өзі,
Арқасын екі қолмен қасып берем.

Беті-қолын намаз сайын жудырамын,
Қолына әкеп берем орамалын.
Беті-қолын орамалмен өзі сүртіп,
Алдына әкеп жаям жайнамазын.

Жалаң бас, жалаң аяқ тұрар намазына,
Оқиды таң сәріден бұл намазын.
«Қаунасы қайсы молла набадан», – деп,
Оқиды ... деп таң намазын.

Атаның денесі ауыр еңкеймейді,
Құйрығына өз қолын жеткізбейді.
Қалтасынан қағазын береді маған:
«Ал, балам, құйрығымды сұрт, балам!» – дейді.

... ұлы сөзде ұят болмас,
Айтсам бір көргенімді күнә болмас.

Атаға қызмет етер кезім еді,
Бұл жеріп күліп маған ысқақ кылмас.

Төр үйде тұрды ілулі домбырасы,
Күңгірлеп даусы күңгірт шығар даусы.
Өлеңші, домбырашы келсе қонақ:
«Бер, – дейді, – ана тұрған домбыраны».

«Қарғам-ау», «Қызылбидай» өлең айтып,
«Топайкөк», «Сырымбет» пен Майраны айтып.
Ескі өлең, ескі күйді естін атам,
Береді баталарын: «Аман бол!» – деп.

Ителгі томағалы құсы болды,
Отырады тұғырында оң мен солды.
Тұрар ... саптаяқта жемін беріп,
Шештіріп тұғырынан алғызады.

Қолымен томағасын өзі алып,
Сипайды қолыменен таңырқанып.
Артынан томағасын кигізеді,
«Ал, балам, орнына апар!» – дейді айтып.

Атамда қара қасқа тазы болды,
Қуғанда қуып жетер қосаяқты.
Қоян бір қадам аттатпайды,
Шалады қуған аңын оң мен солды.

Атама көрсетпейміз қусақ аңға,
Қосамыз жасырып біз қосқан аңға.
Көрсен бізді тірідей өлтіреді:
– Тазымды неге қостың қосаяққа?!

Қонақ келсе, күнде мал сойылады,
Ауылдың әйелдері қазанға жабылады.

Ишек-қарын, бас-сиракты ұйытып бәрін,
От жағып, жер ошақпен таң атады.

Мәшекеңнің боз шамалы қойы болды,
Қой өсіру Мәшекеңнің ойы болды.
Күнде қонақ Мәшекеңнің келіп жатқан,
Тірлігі Мәшекеңнің осылай болды.

Зекең жүрер: «Әтиім, Әтиім», – деп,
«Атаңның кірін әкел, жуамын», – деп.
«Кіріңізді сұрайды Зейнеп келін»,
Береді: «Кір болғанын апарып бер», – деп.

Зекең келіп, өзі сұрап алу қайда,
Мәшекеңе кім болсын бата алмайды.
Түсінен, отырысынан корқып адам,
Қасына ешбір жандар бара алмайды.

Жүгірем қызылша іздеп адырларға,
Аяғым судай қанап қарағанға.
Орта қап қызылшаны әкелемін,
Жусадай екі аяғым қызыл қанға.[171]

Ақши

Толғау

Мәшһүр Жүсіп Көпеев, 1924 жыл

Атаға қолды-аяқты болдым бала,
Соңынан шәйнек алып ердім жана.
Жұмсайды анда-мұнда немерем деп,
Атандым арқасында ерке бала.

Жеті жастан он төртке келгенімше,
Қолында болдым жала өлгенше.

Жол жүрсін, үйде болсын, мен қасында,
Бұнымды көрген халық әлденеше.

Істеген енбегімді айтсам бәрін,
Қағазбен жеткізе алмас тізсек санын.
Аузынан айтқандарын тізіп алып,
Айтқанын бұлжытпастан таң ұрамын.

Айтамын бұл ісімді көргенімнен,
Немере болғандықтан білгенімнен.
Кәріліктен денесі ауыр болған атам,
Мойылды таяғымен жай жүретін.

Төсегін қағушы едім қысы-жазы,
Атамның ерекше еді тазалығы.
Ол кезде бүрге деген бар болатын,
Қараймын бүрге болса алып тағы.

Жатарда мен арқасын қасып берем,
Атама бұл сіңірген зор енбегім.
«Балам, – деп, – көрпемді әкеп жапшы», – дейтін,
Бір сондай мейрімді оныменен.

Дауанда тамыр орысы Иәшке деген,
Түскенін тас мойшаға оны кордім.
Арқасын сыпырғышпен барға соғып,
Дорбасын қызық көріп күлуші едім.

Сағынай, Субек деген болған ұста,
Бұлармен достас еді сол бір тұста.
Қасапшы Шұлтай менен Қасым деген,
Атаның тілін білген сөзге ұста.

Атамыз өзі таза, сәнқой еді,
Үстіне білген емес жөн киім...

Қант-шай, шай достар бір өзінде,
Сүтсіз шай, түйір кантпен ішкен еді.

Имамбай, Жами деген болды ұста,
Әңгіме ескі сөзге боларда ұста.
Бұларды көрген кезде қуанатын,
Бір досы жақсы көрген Машрап ұста.

Бата Апай өзі Апай аты аталған,
Атанып ер адамдай аты болған.
Бұлар да Мәшекеңмен сырлас болып,
Көз көрген атамыздың досы болған.

Ақшиге жеті жылдай қыстадық біз,
Әмір ағаң қызмет еткен бұл атамыз.
Иманғали, Шайқи, Қасен көрші болып,
Атамды айтушы еді дұға ...

Әмір ағаң ат термені болған еді,
Айтамын бала күнде көргенімді.
– Үйінде моллекемнің ұн бар ма? – деп,
Екі қап бидай тартып берген еді.

Қара ала таз болды атамыздың,
Атама қарсы қарап жататұғын.
– Төлеубай ас қойшы, – деп, – тазыма, – деп,
Шақырып, қолын нұсқап, айтатұғын.

Арбасын айтып маған майлатады,
Жез ауыз трашпенге қорабталы.
Өрмелі, шлиялы, қамыт-сайман,
Бәрін де көзбен көріп байқатады.[172]

Төлеубайдың «Қу соғыс» өлеңі

Аттандық біздер солдат болып соғысқа,
Қапшықты іліп, солдат болып, мойынға.
Қоштасып біздер туған елменен, жерменен,
Отырдық келіп, солдат болып, поезға.

Артымда калдың жан сүйерім, боздағым,
Ғұмырлық едің өзім сүйген сен жарым.
Шығарып салдың озат жолға сен мені,
Артымда жылап, құлыншақтай сен қалдың.

Жылап калдың сен артымда жан жарым,
Тұтанып сол оқпен оты соғыстың.
Күдер үзбе, белді бекем байла сен,
Өзің сүйген құлыншақтай мен – боздағың.

Кетіп қалма сен жастықпен бұзылып,
Мен байғұсты ойға салма жүдетіп.
Шыққан жерің төркініңді панала,
Жан ашыр, сол сені туған қызым деп.

Көріскенше тірі болып қош енді,
Еске сақта, соғыс деме осымды.
Елге аман оралсам, тірі боп,
Ұмытарсын алдына шығып бір күнде.[173]

Солдат мұңы

Қайран жерім, қайран елім Сарыарқам,
Мен сағындым қош иісті самалдың.
Естен кетпес туған жерім, мекенім,
Туып өскен кең сақара байтағым.

Төбем – бомбы, кеудем – оққа түстім мен,
Аяғымен қызыл жалын от бастым.
Отан үшін ата жаумен айқасып,
Қаншама жер жаяу жүріп жол кестім.

Бел шешпедің қысы жазы кім солдат,
Соғыс заңы бәрі осылай алапат.
Жеркебемен Ақауовтарды мекен қып,
Зұлым жауды күні-түні атқылап.

Бір қасық су шөл далада таба алмай,
Алар шөлдеп ыстық шілде мазаңды.
Бір жатасын, бір тұрасын жауды аңдып,
Шыр атып атылатын жыландай.

Автомат пен шүлмек жаңа гранат,
Бұл жүгінді тастамайсын арқалап.
Дахрар өмір бір басына өгіз боп,
Көзіңнен сөйлесін сол мадап,
Қиындарын көрдік талай соғыстың.[174]

Әдігер

Қорлама соғыс ағанды,
Сыннан өтіп сыналған!
Қорғады бұлар таңын,
Көрсетіп ерлік сан алуан.

Қорлама соғыс апанды,
Бұл күнде бас ағарған.
Отанға батыр атанды,
Отан үшін олар жан қиған.

Ардақты деген ардақты ат,
Осылайша тағылған.

Партиям тұр ғой ардақтап,
Қатары сиреп аз қалған.

Қабарсыз бен тірісін,
Бірдей көріп жоктаған.
Үкіметім партиям,
Ардагер деп ат қойған,
Жарқыратып кеудесін.

Жоғары бағалап бұл ісін,
Ардагер өмірін жасартқан.
Сыйлаңдар соғыс солдатын,
Болсам адам әрқашан![175]

Сталинград

Құша қошы аман бол туған ел,
Соғыстан сәлем бізден бол.
Намысында Отанның,
Соғысқа, міне, кірдік сол.

Сталинград орыс қаласы-ай,
Ұлы орыс болсам жағасы-ай.
Бекініс жасап жер қазып,
Алпарыс жаумен таласа-ай.

Басқа қиын іс түсті,
Жатырмыз салып бар күшті.
Үкімет пен партиям,
Берген соң сенін бұл істі.

Салдықтық сәлем қуған ел,
Көре көрмес не ғайбыл?
Өлім мен өмір белдесті,
Жауды жеңсең арман сол.

Шабуыл, оқтың астында,
Көрсетіп соқты дұшпанға.
Окоптен окоп секіріп,
Болған соң дұшпан қасында.

Қазақтан жалғыз болдым мен,
Барған соң қазақ елінен.
Ант беріп біздер Отанға,
Солдаттық борыш жолымен.

Көп ұлтты совет адамымыз,
Бір семьядай күш болдық біз.
.....
Тар жолда жолдас болдық біз.[176]

Сталинград (1941-1945 ж.)

Хатыңды алдым сырласым,
Тар жолда жүріп соғыста.
Сағындым мұндай мұндасым,
Жүрген соң ұзап алыста.

Тәтті сөзді лебің,
Арнайы жазған өзіңнің.
Жігер берді соғыс,
Сағынып жазған сөзіңнің.

Орамал сабын кестелеп,
Хатыңа салып дестелеп.
Хат жазбады деп өзіңше,
Қалдың ба әлде өкпелеп?!

Қош, енді, өзің көргенше,
Бұйрық көп алда бірнеше.

Жауды жеңбей қайту жоқ,
Ұмытпа сәулем өлгенше.

Сталинград үшін батырмын,
Фашистті соғып жатырмын.
Өзіңнен келген хатыңды,
Окопта оқып отырмын.

Қош, енді, Ғанеш көргенше,
Сүйгендей болдым бірнеше.
Ұмытпа мені мұңдасым,
Қимайым сені өзгеше!

Ата-анаңа білдіртпе,
Өзіңе жазған хатымды.
Жасырып сәулем түнде оқы,
Білмесін менің атымды.[177]

Қыз хаты, 1942 жыл

Ақ орамал кестелі,
Сүйгенім сізге арнадым.
Сертім деп біл кестелі,
Түйілген соған арманым.

Орамал берген ғашығың,
Төс қалтаға салғанның.
Қасымда мәңгі деп ойла,
Мені сүйіп алғанның.

Ақ орамал құрғатып,
Сүртіп алар теріңді.
Аңсағанда құмартып,
Қандырап сусын шөліңді.

Айшылық жерді көзге,
Елестетер елінді.
Сауық құрып, сайрандап,
Туып өскен жерінді.

Орамалды қолға ұстап,
Жауды жеңіп қайтқанда.
Кеуденді ұрдың жалтырап,
Батыр деп жұртың айтқанда.

Сүйген Отан сол үшін,
Шаттық күйін тартқанда.
Құшақ жаяр сәулеңмен,
Қарсы алармын мен сонда.[178]

Сталинград, 1942 жыл Жігіт жауабы

Хатыңды алдым сырласым.
Тар жолда жүріп соғыста.
Сағындым шөлдеп асылам,
Кеткен соң ұзап алысқа.

Бір күні ендің түсіме,
Шаршап жатқан кезімде.
Басымды сүйеп төсекке,
Жаптың ... өзінді.

Өзінді сүйіп сипалап,
Бетіңе қарап күліп,
Құшақтай келіп айлап,
Құшақтап бірге жүрмін.

Өзіңнен шыққан лебің,
Ішіме жұпар тізгендей.

Тілімен шымшып сүйсін,
Естелік жасап білдіртпей.

Достық айтып мұң жайды,
Жаздың хатқа кезінде.
Жүрегім сондай қиналды.
Сағынышты тәтті сөзге.

Орамал бердің кестелеп,
Хатқа салып ішіне.
Жүрмеген досым өкпелеп,
... күйдім ішіме.

...ұшы енді досым көргенше,
...йдық көп алда бір неше.
Жауды жеңбей қайту жоқ,
...сы мені сол көргенше.

...ті деп кінә демесің,
Орамал бердің білесің.
...лтің жазған өлеңін,
Ата-анаңа білдіртпе.

Жасырып жазған хатымды,
Сағынсаң қатты түнде оқы.
Білмесең менің атымды.
Сақтай біл сәулем, Ғанешім![179]

1942 ж.

Ғанеммен қоштасу

Аттандық біз соғысқа,
Қоштасып туған елменен.
Отырдық келін пойызға,
Артымда қалдың боздағым.

Сүйіп алған сен жарым,
Шығарып салдың сен мені.
Үйде жалғыз сен қалдың,
Жан сүйерім, жан жарым.

Сенен жақын жоқ жаным,
Күдер үзбе менен сол.
Өзің сүйген мен жарың,
Кетіп қалма бұзылып.

Мен байғұсты жүдетіп,
Төркініңді панала.
Жан ашыр сені қызым деп,
Қош енді жарым, қош енді!

Ұмытпа сол ісімді,
Оралсам аман тірі боп,
Көрер күн болар өзіңді.[180]

Жарыма

Аттандық біздер соғысқа,
Қапшықты іліп мойынға.
Қоштасып туған елменен,
Отырдық келіп поезға.

Жан сүйерім, жан жарым,
Сеннен жақын жоқ жаным.
Күдер үзбе менен сол,
Өзің сүйген мен жарың.

Кетіп қалма бұзылып,
Мен байғұсты жүдетіп.
Төркініңді панала,
Жанашыр сені қызым деп.

Қош енді, жарым, қош енді,
Ұмытпа сол осымды.
Оралсам аман тірі боп,
Табармын сол өзінді.[181]

Екі ғашық

Қалқажан, сен бір жүрген асылымсың,
Көз көрген өзім сүйген ғашығымсың.
Екеуміз көрші ауыл боп бірге өстің,
Үйінде мені ойлап жатырмысың.

Өзінді айлар іздеп таба алмадым,
Кетпедің жүрегімнен көз алдымнан.
Кедейлік тұрмыс илеп шыға алмадым,
Кезінде өзің айтқан бара алмадым.

Ауылың жайлау көшіп кетті-ау арман,
Көк шалғын көк арайлы көлге қонған.
Көре алмай мен өзінді қала бердім,
Жете алмай мұратыма ойыма алған.[182]

Сочиде

Жігіт сал, қалам алса кетер саулап,
Сочиді тамаша етіп, жүр жағалан.
Көрдім мен неше түрлі жер байлығын,
Қоямын сол коргенді тамашалап.

Жарқыным, ақ көгершін – Ғанем, Абай,
Сөзіме құлағың сал алаң болма.
Тартыйып, ұйқы қысып, ұмыттың ба,
Отырсыз бір ауыз сөз онда қатпай.

Екеуміз бала күннен достас едік,
Сол кезден қол соғып байладық.
Мені қалай ұмыттың, ей, қалқатай,
Қозы Көрпеш Баяндай болып едің!

Мен кеткен соң жүгірмен ...
Сұлу жігер құл қып алысты ма?!
Екеуің әмпей-жәмпей бола қалып,
Мені ұмытып жігерге ауыстың ба?![183]

Ғанеммен кездесу

Мен көрдім Қапаң байдың ерке қызын,
Байқатып тұрған сымбат көрік жүзін.
Көзінде жылы жүзді ишаны бар,
Ойлаймын бере ме деп осы қызын.

Ғанем де тастап қояр көзбен маған,
Жалғыз-ақ именгенде ата-анадан.
Түртеді сұқ қолымен мені шымшып:
– Жігітім, қандай жақсы тисем саған?!

Қыз түртсе, жігіт қандай масаттанады,
Не керек жиып әуре дүние, малды.
Қолына бере қойдым жазған хатты,
Жаным риза, хатымды тастамады.

Алып қол, ол шаттанып, кетті шығып,
Хатымды көрсе, тіптен әлде тығып.
Байқаймын көңілі менен алыс емес,
Мен қорқып ата-анадан жеттім бұғып.

Бір кезде Ғанем келді ол жайраңдап:
«Оқыдым хатыңызды!» – тұр жайнандап.

«Сіздей жігіт табылу қиын болар!» – деп,
Маған жауап берді: «Қалмаймын!» – деп.

Білмесе де үлкендер сезінеді,
Біздерден айырылмайды екі көзі.
Жалғызды ренжіту үдетейін,
Балалар өзі елін деген кезі.

Шалкып Ғанем шықты: «Қалмаймын!» – деп,
Түкеңнен басқа Ғамен бар ма ... деп.
Қолдан бер, жолыңнан бер, жұмысым жоқ,
Негізі жазған жерге барамын деп.

Ақыры біз қосылдық ғашық болып,
Аллаһ өзі қуат берді, сәті болып.
Бөтен елден қыз алу оңай болмас,
Бір жағымнан ... тұр ғой жар боп.[184]

Ғанемге

Хатың жоқ жас күніндей жазған маған,
Сөз байлап, қол соғысып жүрдім саған.
Жас серттесіз қалайша бұзбақ бол[ып],
Бір ауыз хатың болса жетер маған.

Тағы да сынап жүрме домбыра әкеп,
Жүз сомдай ақша сұрап мені әурелеп.
Ерігіп мен кеткем жоқ сенен безіп,
Басы ауырып, бел шойырылып, сол әурелеп.

Жас күнінде шалқак едің, кеудең ірі,
Өмірде қиын екен қыздың қыры-сыры.
Қайламен жерде қазсаң арқа терлер,
Осылай күшің тиді Ғанем сырға.

... қазып малыңды асырадым,
Күшік күйеу атымды жасырмадым.
... алыс жолда жүрсемдағы,
Қызғанам, қош аман бол, ғашық жарым!

Бір күні тимеймін деп бұлтан етті,
Сөзім өтпей бұл қыздан зәрем кетті.
Әкесі мендік болып қызына ұрсып:
– Шырағым, сөзінді қой, болды, жетті!

Өткенді қайта қозғап хат жазбадың,
Алыс жолда жүрсем де ойламадың.
Жігітке әрбір түрлі кінә тауып,
Бірауыз елеп мені ойға алмадың.[185]

Қыз хатына жауап

Хатыңызды алдым сырласым,
Тар жолда жүріп соғыста.
Жүрмін ғой сағынып мұңдасым,
Жүрген соң ұзап алыста.

Хатты сөзді лебізін,
Арнайы жазған өзіңнің.
Жігер берді соғыста,
Сағынып жазған сөзіңнің.

Орамал сапсың кестелеп,
Хатыңа салып дестелеп.
Хат жазбады деп өзіңше,
Қалдың ба әлде өкпелеп.

Қош, енді, өзің көргенше,
Бұйрық көп алда бірнеше.

Жауды жеңбей қайту жоқ,
Ұмытпа, сәулеш, өлгенше!

Сталинград үшін батырмын,
Фашистті соғып жатырмын.
Өзіңнен келген хатыңды,
Окопте оқып отырмын.

Қош, енді, құрбым көргенше,
Сүйгендей болдым бірнеше.
Ұмытпа мені сырласым,
Сыйлаймын сені өзгеше.

Ата-анаңа білдіртпе,
Өзіңе жазған хатымды.
Жасырып құрбым түнде оқы,
Білмесін менің атымды.

Келген соң хат құрбымнан,
Ризамын сол мен саған,
Тірі қалсам сені табармын,
Соғыстан қайтсам мен аман![186]

Жыртық шинель

(бірінші өлең)

Ал, тыңда құлақ салып, жарандарым,
Отырмын бір нәрсені баяндағым.
Ертеде болған екен талай қызық,
Батырлық, не ғашықтық сол жырлағым.

Отырмас шинель ақын қалам тартпай,
Болмай қоймас адамда теріс қақпай.

Жыртық шинель ...,
Еркіме қоймады ғой осыны айтпай.

Атандым жыртық шинель қызды ауылға,
Қалыппын душар болып өсек-дауға.
Қайда жүрсе жыртық кетігі көп,
Талпындым мен өзімше үй болуға.

Хат жазып, шақырған соң саған келдім,
Ақ жарқын, жүзің көркем сені көрдім.
Біреуден жасырып сіз хат беріпсіз,
Сол түні бейнет көріп, жетіп келдім.

Ептелеп құс ататын мерген болдым,
Мысықтай сен бір қарға жүрген болдым.
Көз көріп, көңіл сарнап, көрген шақта,
Үйіне еркежанның жетіп келдім.

Жырқылдап, әжуәләп маған күлді,
Жыртылған шенелімді сонда білді.
– Мені қалай аласын тонауың жоқ?!
Сықықтап ерсі көріп мазақ қылды.

Айырылып бұл шенелдің бір тарағы,
Адамға оңай емес сол мазағы.
Соғыста не көрмеді батыр шенель,
Ақыры мазақ болды қызға тағы.

Айтатын реті бар мазақ етіп,
Мен қалай айтысамын арам кетіп.
Бөтен елде тартысу маған қайда,
Арманым алып қашсам өйтіп-бүйтіп.

Құлпыртып қойған екен ерке қызын,
Көрсетіп тұрған іспет көрік жүзін.

Сөзінде жылы жүзді ишаны бар,
Ойлаймын бере ме деп осы кызын.

Жымындап тастап қояр көзін маған,
Жалғыз-ақ именгендей ата-анадан.
Еркелеп шоқ қолымен мені шымшып:
– Жігітім, қандай жақсы саған тисем?!

Көңілім бұл пікірге мастанады,
Не керек жиып әуре дүние-малды.
Қолына бере қойдым жазып хатты,
Өзіме риза, хатымды тастамады.

Алып ол шаттанып кетті шығыи,
Хатымды көрсетпестен алды тығып.
Байқаймын көңілі менен алыс емес,
Мен корқып сол ауылдан жеттім бұғып.

Бір кезде еркем келді ол жайраңдап:
«Оқыдым хатыңызды!» – тұр жайнаңдап.
«Сіздей ақын табылу қиын болар!» – деп,
Маған сөзін берді: «Қалмаймын!» – деп.

Біlmесе де үлкендер сезінеді,
Біздерді аңдығандай екі көзі.
Еркені ренжіту о да қиын,
Қарасам өзі білсін айтқан сөзі.

Шалқып еркем шықты: «Қалмаймын!» – деп,
«Ақыннан мен басқаға бармаймын!» – деп.
«Қолдан бер, жолыңнан бер, жұмысым жоқ,
Тәуекел жазған жерге барамын», – деп.

Ақыры біз қосылдық ғашық болып,
Үй ... қуат берді сәті болып.

Бөтен елде қыз алу оңай емес,
Бір жағымнан ... тұр ғой жар боп.

Жетелеп жаяу шықтым қыз елінен,
Батады осы жері жалғыз жүрген.
Қараймын арт жағыма қашқан иттей,
Бар ма деп иттің даусы маған үрген.

Шап беріп ұстай алса о да жаман,
Жаяу қашып мен жолды қалай табам.
Еркеме ермей, елден тағы сойыл жесем,
Жалғанда ең қиыны осы жаман.

Ерлікпен сүйреп шықты жауға бермей,
Тәңір сақтап ақынға дағуир келмей.
Бір елге қалай төтеп бере аламын,
Лап қойса, сойылым жоқ, соқса сермей.

Жасырған ол нәрсесін қапқа салдық,
Сасып біз тәуірлерін ала алмадық.
Арқаға тапты салып қашуды ойлап,
Сол күні жолымыздан қала алмадық.

Еркем мендік болған соң тасып көңіл,
Қайтеміз оны алып қасына түгел.
Ақтың арқасына несиедей,
Ерке өзі ергеннен соң болды түгел.

Зытып біз сол ауылдан шығып кеттік,
Көрінбей бір ауылға эзер жеттік.
Үйіне Қорқымбайдың шөлдеп келіп,
Самаурын тік көтере шәйін іштік.

Жасырын тоғай үрлеп, тауға келдік,
Көк майсасыз әлі жер соны көрдік.

Қуғыншы келіп қалар сезікті ...,
Бауыры Ғабдурақым соны білдік.

Қорқып сол еркежаным жанымда жүр,
Адам боп көрінеді тастар құрғыр.
Әлі елге жетуі жоқ, жолым алыс,
Қорқып мен үрейленген ойымда тұр.

Атыңнан айналайын Жаманаула,
Паналап біздер жүрдік осы тауда.
Ойлы-қыр, сай-салаң мен тоғайыңа,
Болмады тығылып біз паналауға.

Сенен біз шығып кетер өзек қуып,
Түн болды, жарық болды, ай да туып.
Түнімен жүріп келем, ұзасам да,
Әлдеқандай келеді бізді қуып.

Ақыры сенен шығып бетті бұрдық,
Қайтсе де бой тасалау ақыл құрдық.
Жаяуда қанша айтса да құн бола ма,
Тасалап, адырлатып тауға жүрдік.

Шілденің сол бір ... ыстық күні,
Адамның тандай құрғап, шықпай үні.
Бір қасық су таба алмай біз келеміз,
Жапанда сар далада құрып демі.

Бүкендеп, қасқыр болып, жонға шықтық,
Әр жерге жан ұшырып біз тығылдық.
Келеміз ор қояндай жеммен қашып,
Бір күнім есептесем бір мың жылдық.

Аяймын жас келіншекті іштен ғана,
Құдай қосқан қосағым айтам және.

Аялаған ата-ана қала берді,
Әдейі сақтап қойғандай маған ғана.

Қабымда наным да жоқ бір асайтын,
Аузыма сыймай кетті қызыл тілім.
Ойлаймын әлде артымда қашып жүріп,
Әлдеқандай болады деп менің күнім.

Аркамда арқалаған қапшығым бар,
Ол кезде тұрмысым жоқ, болдым нашар.
Бай қызы еркежаным мені сүйді,
Домбыра тартатұғын өнерім бар.

Өнер бар ән салатын бұған қоса,
Ішімнен шығармаушы ем қыса-қыса.
Жыртылған сол шинелден шығып кетті,
Шығарған шәйір шинель етіп қыса.

Адамға не істетпейді пәни жалған,
Тірлікте бола бермек әрбір арман.
Аңызын алпыс елдің керек қылмай,
Ақынның осылай жүріп еркені алған.

Ақынның келешегін еркем білген,
Осыны істеп жүрген бұл
Жыртылып жүрсемдағы қыз жермей,
Ғашық қып қойған екен ақындығым.

Осымен жаяу жүріп Желтау түстік,
Жүрегім қуанышпен алып ұшып.
Еркемді екінші ауыл алып қаштым,
... бет алып тура күштің.

Жағалап жүріп тағы өзен келдік,
Паналап қасында біздер жүрдік.

Өгіз арба Баязит бермей қойды.
Осылай екі жаяу бейнет көрдік.

Жыртылған аңыз болды солдат шинель,
Болмаған мен ақынды ешбір бедел.
Тойыма сойған арнап малым болмай,
Осылай кездестірген жокшылық бұл.

Той жасар қуатым жоқ тағы бұған,
Ұялып мен жүруші едім өз ауылымнан.
Қарасам еркежанның жүзі жарқын,
Жасырын кашып шыққан өз ауылынан.

Ел – елдің аңызы көп қыз кетіпті,
Жаяудың соңына еріп ол кетіпті.
Ел жиып, сойыл камдап, лақап шашып,
... ерке қызы сол кетіпті.

Қымбатты елім, өренім!
Жек көріп былай демедің.
Ауырғанда бой сұрап,
Келгендерің керегің.
Бергенім жоқ сіздерге,
Беріп бір сәт жағатын.
Ағайының керегі,
Көңілге елеп алатын.[187]

Жыртық шинель

(екінші өлең)

Атандым жыртық шинель мен ауылға,
Қалыппын душар болып өсек-дауға.
Қайда жүрсен де аңыз көп,
Талпындым үй болуға, қыз ұрлауға.

Түн қатып шақырған соң саған келдім,
Ақ мамық туғандай сені көрдім.
Аузымнан суым ағып, көз қызарып,
Сол түні ... зорға жеттім.

Ептелеп құс ататын мерген болдым,
Мысықтай ептеп басып, жүрген болдым.
Көз көріп, көңіл сарнап, тұрған шақта,
Қалай бұғып жатайын жетіп келдім.

Жырқылдап, әжуәлап маған күлді,
Жыртылғанын ... сонда білдім.
– Мені қалай аласың тонауың жоқ?! –
Бұл Ғанем мені осылай мазақ қылды.

Айырылып шенелімнің бір балағы,
Жалғанда қиын екен сол мазағы.
Соғыста бірге болған шенелім-ай,
Өшігіп, елге жайған Ғанемдағы.[188]

Ғанешім

Айналайын қарақаттай көзіңнен,
Достас болсам ұмытпастай оңмен.
Мені сыртқа ғашық жарым теппессіз,
Қуанушы-ем майда тілді сөзіңнен.

Сары тоқтыдай бұйра мінез бөртешім,
Жүрегімді сары майдай ертесін.
Ақ Жайықтай көрінесін көзіме,
Жан сүйерім сен Ғанешімде, Ғанешім!

Жас кезіңде жүзің сымдай таралған,
Екі көзім тесіп сізге қараған.

Ұйықтап жатсам түн ішінде оянам,
Сарыаркамда ақ-кұласыз жаралған.[189]

Зілқара

Тілеумбеттен мен шыққан Төлеубай едім,
Өзім шешен өзім сал ... едім.
Оқып кеткен жиырма бес келте қайтып,
Шеттеп жүрген қатынды жинар еді.

Сары алтындай боялған сақалдарым,
Кейінгіге үлгі боп мақалдарым.
Кәрттайғанда бір тоқал аламын деп,
Бір жоламайды істеп жатып тоқалдарым.

Қазақ өкше кишеу қалтдатып,
Қайтып салдық құрайын алжып жатып.
Талай сұлу өзімдікі деген басым,
Төсегімде жатамын жалғыз жатып.

Сен тоқсан бес келулі ғой кәрттайғанда,
Көзім ойға кетеді кәрттайғанда.
Таудан, тастан қыстаған қайран басым,
Зәрем ұшады-ай шал деп жантайғанда![190]

Бір өлең жалғасы

Көңіл мұңды басқа келді бұл жайың,
Айрылған соң жолдасымнан бақ тайдың.
Шүңкілдесіп отыратын күн қайда,
Кетті Ғанем өз жөнімен зарлайтын.

Бұл жалғыздық келді, міне, басыма,
Көрер күндер әлдеқандай расында.
Бірге жасап, бірге жүрген жолдасым,
Дақдүр келді алпыс алты жасында.

Дариядай ағып жатқан бұлағым,
Кілті болған бір шаңырақтың тұрағың.
Мейман келсе, реніш жоқ өзінде,
Риза болып аттанушы еді қонағың.

Тірі болып сен артымда қалмадың,
Жетті тағдыр келді өзіңе Алланың.
Қалды орының үңірейіп бітпестей,
Жесір болып, жетім болып қалғаным.

Қырық үш жылдай болдым жолдас өзіңмен,
Бір қатты сөзге келмеп едім өзіңмен.
Соңғы кезде: «Не боласың, ей, Төке?!» –
Шығып жатқан жасты көрдім көзінен.

Ежірейсе балаларың не болдым,
Төтелеген қолмен күткен жөн болдың.
Еркін басып, еркін жүрер күн қайда,
Көртайғанда төсек тартсаң өлгенің.

Кім жақындап келер дейсің қасына,
Құдай оны еш бермесін басына.
Май басымнан үмітім бар ойлаймын,
Өсім болса, өз немерем қасымда.

Жансыз арыстандай төсегінде,
Сырқаттың шипасыз боп жүрегінде.
Ұзақ жыл жанталастың не болам деп,
Өлем деп кім ойлайды өмірінде.

Үш қызың, балаларың келді зарлап,
Көзінен жас ағып ол мамалап.
Көре алмай ақ сүт берген аналарың,
Артынан құлындары талды жылап.

Атады көп адамдарды өз аузынан,
Оларды келтіргендей көз алдынан.
Жандарым көріп көзбен коштасқандай,
Алланың келіп тұрған ажалынан.

– Ей, Төке, шашырамасын балаларым,
Артымда құлындарым зарлап қалдың!
Мен кеттім, көре алсам құлындарым,
Қайда деп іздеп жатты болды арман.

Жақсы болды Ғанем өлімнің,
Жайлы жаттың жадырап.
Құдай сені жарылғап,
Козғалмайын, ақырын жүре бердің.[191]

Қыз бен жігіт

Қамеке, сәлем бердім ассаламуғәләйкум,
Шын жүрегінде көңілмен!
Хатыңда Мәшһүр Жүсіп жақсылық бар,
Келеді ... маған өлеңменен.

Исадай суырып салма ақын едім,
Өлеңге төрт жасымнан жақын едім.
Бір түнде сексен қызбен мен айтысып,
Біреуін ақындықпен алып қаштым.

Өлеңнен бар ма, жоқ па келекесі,
Мәшһүрдің қонған өлең берекесі.

Қыздарға ақын болып өлең жаздым,
Болған соң Мәшһүр Жүсіп немересі.

Бір қызын Қозған атаң алып қаштым,
Ұстап алса не болдым жаман састым.
Қыз айтты тасқа барып тығылайық,
Панасы болған еді осы тастан.

Бұл тастың негізгі аты – Жаманаула,
Мекен-жай қылған дейді Қозған ата .
... қызы сұлу болғаннан соң,
Қалыппын ғашық болып осы қызға.

Қыз айтты: – Тез кетейік көзге түспей,
Айтты қыз: – Ауыл жатпас бізді іздемей.
Ауылдың қыз ұрлап ... бізге қарап,
Бұл жерден кету керек сыр бермей.

Бет алдық тастан шығып біз тоғайға,
Ойладық пана болар бұл тоғайда.
Ауылдың иті бізге кәукілдейді,
Қашқан қыз жігітімен жүр тоғайда.

Қыз айтты: – Ауыл иті пәле болды-ау,
Қайда барып тығылсақ пана жоқ-ау!
Мұрнымен искеп бізді босатпайды,
Не жаздық айтшы бізге Жаманаула?!

Қыз айтты: – Бұл таудан кетейік біз,
Желтауға ұзап енді жетейік біз.
Ит искеп мұрындармен босатпайды,
– Әне жүр! – деп кәукілдеп жігіт пен қыз.

Сүйем деп сен жігіттен бейнет көрдім,
Жалғыз мен өлгем жоқ сенен өлдім.

Өнді бай жолама деп сүйген едім,
Бір көргеннен ғашық боп сүйген едім.[192]

Қызды азғыру

Құрметті құрбым, Ғанеке,
Алмаңыз қатты көңілге!
Арнаймын осы хатымды,
Өйлама құрбым сал текке.

Ертеден білем өзінді,
Балауса балғын кезінде.
Ұзақ жыл өтіп кетсе де,
Ұмытпай жүрдім өзінді.

Осы сөз болар ойында,
Жүргендей сақтап бойыңда.
– Өзінді сүйдім мен сендік, –
Деген сөзің ойымда.

Ғашық болдым көргеннен,
Шын жүректе көңілмен.
Үй болайық өмірлік,
Арманым сол сізбенен.

Ақтық сөзің бер маған,
Өмірлік отыру жоқ саған.
Мен татимын сол сізге,
Жауабың бер сол маған.

Алматы кетем туды жар,
Өзім – атшы, өнер бар.
Алматыда тұрамыз,
Қайтсең де менен қалмаңыз.

Ақша деген жетеді,
Көңіліңіз шатпен өтеді.
Көрмеген жерлер әлі көп,
Көресіз тағы шет елді.

Үй аламыз камқоздан,
Сөзімде болмас еш жалған.
Колқоздан қызық көрмейсін,
Соқамен өгіз айдаған.

Қыздың жауабы:
Сізге сондай түсіндім,
Кетті сізге көңілім.
Калкоздан қызық көрмеспін,
Жолдасың болам мен сіздің.

Сізден қалып не болам,
Білмесін елім, ата-анам,
Сайрандап сізбен жүрейін.[193]

Ғанемді азғыру (1947 жыл)

Құрметті құрбым Ғанеке!
Алмаңыз қатты көңілге.
Арнайым осы хатымды,
Ойлама құрбым сал текке.

Ертеде білем өзінді,
Балауса балғын кезінде.
Ұзақ жыл өтіп кетсе де,
Ұмытпай жүрдім өзінді.

Осы сөз болар ойыңда,
Жүргенде бірге бойыңда.

Өзінді сүйіндім мен,
Сендік деген сөзің ойымда.

Ғашық болдым көргеннен,
Шын жүректе бікірмен.
Үй болайық өмірлік,
Арманым сол сізбенен.

Ақтық сөзің бер маған,
Өмірлік отыру жоқ саған.
Мен тастимін сол сізге,
Жауабың бер сол маған.

Алматы кетем туды жаз,
Өзім әнші, өнерпаз.
Алматыда тұрамыз,
Қайтсең де менен талмаңыз.

Ақша деген жетеді,
Көңіліңіз шатпен өтеді.
Көресіз талай қызықты,
Көресіз тағы шет елді.

Үй аламыз комхоздан,
Сөзімде болмас еш жалған.
Колхоздан қызық көрмейсің,
Сокамен өгіз айдаған.[194]

Қанапия мен Ғанемнің айтысы

Ғанем:

Қой жылы ес білетін бала едім,
Сол жылы қосылыпты апа-жезем.
Көп жылдан аңсап жүрдім мен сағынып,
Құдайға шүкір тәуба көрсеткеннің!

Жезде:

Қарағым, айналайын, жан балдызым,
Үйге әдейі барып мен шақырдым.
Апаңнан алыс жүрме айтам саған,
Көзіме ыстық көріп сен балдыз.

Ғанем:

Апа-жезде біздерге асқар тау ғой,
Қамқоршы болған және ата-анадай.
Үйінді бүгін көріп, көңілім тойды,
Қалайша мен тұрамын риза болмай.

Қанапия:

Балдызым, менің атым – Қанапия,
Қырық жолдас болдым мен апана.
Руым – Елемекең көп Кіші ауыл,
Шақырдым әдейі сені танысуға.

Ғанем:

Жолдасым мен қосылған Бәсентейін,
Есепқор қатын басшы іштен күйем.
Апа-жездең бар ма деп кекетеді,
Жасымнан көрген күнім бәрі қиын.

Қанапия:

Қосағың байқауымша байсалды адам,
Ақжарқын сияқты ғой жарқылдаған.
Жай ойнап айтқан шығар әзіл етіп,
Ол жағын ойлай көрме, айтам саған.

Қанапия:

Көрген соң, сізге шаққан бұл арызым,
Көзге ыстық болған мен балдызың.
Әкенің ең жақсысы жездедей деп,
Сол айтқан сіздер, міне, апа-жездем.

Қанапия:

Балдызым, айналайын келгеніңе,
Ризамын бізді аман көргеніңе.
Досың аз, дұшпаның көп дегенде,
Қалағаның бар болса ал көңіліңе.

Ғанем:

Сіз торкін болдың жетіп барар,
Жарасып жақын болар, қалау алар.
Ыкылас шақырғанға мен тоямын,
Танысып жақын жүрген осы жарар.

Қанапия:

Ата-ана қандай еді көзім көргем,
Ауылдас тауда өсіп ойнап-күлген.
Қарағаш, Әулиетас, Ақшоқытау,
Қалай мен ұмытамын бәрін көрген.

Балдыз:

Үй болдым он үш жылдай отау болып,
Балалар ақар-шақар шүкір көріп.
Шақырам апа-жезде мен үйіме,
Сіздер де көріңіздер үйді көріп.

Жезде:

Барайын Ғабу ағай баласы едің,
Онда да ата көрші көз көргенін.
Қазкен сар биенің құлын берші,
Ырым кып балаларға мінгізгенім.[195]

Қыз алып қашу

Алып қаштым апанды,
Қоңыр шолак өгізбен.

Сақтады құдай апанды,
Сәйгелді тиген өгізден.

Арбадан катты жығарым,
Арам өлгір өзден.
Бір тәңірге сыйынып,
Аман қалдым өгізбен.

Сайгелді деген кесірің,
Қос ғашыққа
Зәресін алып жезденнің,
Сөйледі ағаң ... [196]

Рымтайға

Құтты болсын балдызым,
Сегізінші март мерекен.
Шаттық өмірің,
Жақсылық көріп әр күің.

Бақытың өссін аспандай,
Шебер тілді жез таңдай.
Духи қосып түрленіп,
Жарқыран жүр, кем болмай.

Жемісті болсын енбегін,
Орындап илан рапқоптың.
Ай мен жылдан есен боп,
Болсын құтты теңдігін.

Қатты гой сөзі жезденнің,
Тындаса дұрыс бауырым.
Құттықтап мейрам мартыңмен,
Мерейін көтеріп балдыздың.[197]

Жалшының зары

Жарандар, сөз бастаймын еске алып,
Өткенін сол бір кездің ойға салып.
Жоқшылық бастан өткен сол бір күнді,
Жарандар, тыңдасаңдар құлақ салып.

Кедейлік жатқызбады уайым болып,
Жоқшылық ішке толып, қайғы болып.
Үш қой мен үш киімге мен жалданып,
Кеттім мен кедейліктен малшы болып.

Үйімде жүрген едім бір бай келді,
Біліп әкем сәлем берді.
– Балаңды қолқа етіп сұрай келдім, –
Деген соң мені артына салып берді.

Артына мен мінгесіп кете бардым,
Көрініп тұрған еді кедей хәлім.
Он төртке жаңа келген бала кезім,
Болсам да өзім пысық, тіл алғышпын.

Кигенім бошпақ шәрке, таспа қысқан,
Жіліншік – өзі қырдай баулар ысқан.
Жүремін отпен кіріп, күлмен шығып,
Шөміштен әкем байғұс және қысқан.

Келіп ем осы байға он бір жаста,
Орнаған бұл кедейлік басымызға.
Үстімде қағар тоным жалба-жұлба,
Кедейлік осылайша келді басқа.

Келісімен қозы, бұзау бақтым байдың,
Қызығын көрдім жаяу адыр, сайдың.

Таң атып күн батпайды бел шешпейім,
Қитықтап мен шаруасын осы байдың.

Ішкенім – өкпе, бауыр, қара сорпа,
Ішемін қырма аякпен және орта.
Жейтінім өкпе, бауыр болды тамақ,
Бұны да жей алмайым қорқа-қорқа.

Келсем де жұмыс ауыр, жүрдім жылап,
Қалымды бір білмеді әкем сұрап.
Бойжеткен ерке қызы бай баласы,
О да тұр әтірініп, шолжалақтап.

Ойнайды ерке-шора асыр салып,
Бай қызы болғанан соң тұр ғой шалқып.
Соқтығып маған келіп тиіседі,
Басымнан жыртық тымақ жұлып алып.

– Адунай сені ме?! – деп қоям ойлап,
Болған соң мен де өзіндей сақа бойдақ.
Алып қашсам ажалым көрініп тұр,
Жіберер жер аударып Сібір айдап.

Ойлаймын не болам деп, оң мен солды,
Қолымнан келмесе де ойда болды.
Жалшы боп жүрсемдегі жалба-жұлба,
Үйрене маған айдан көңілі толды.

Бір күні жылқы кеттік қыз бен жігіт,
Қайырып түгендеуді сылтау етіп.
Бай ата екеумізді ойламапты,
Сол күні сөз байлады қыз бен жігіт.

Өзімше етім тірі болдым пысық,
Күлімдеп жымиямын көзім қысып.

Домбыра аздап шертер қол жорғам бар,
Жігіттің жайсаңы боп көзге түсіп.

Бай қызы оқ жыландай жүрісі жайсаң,
Ойлаймын бұны қалай алып қашсам.
Сол күні кешке қарай боран соқты,
Мезгілі қыстың айы жөнін айтсам.

Көк өгіз – өзі соқыр айналшақтап,
Шананы киға соғып бізді жыкпақ.
Көк өгіз – көзі қисық болсадағы,
Қилардан аман кеттік, Құдай сақтап!

Шанаға көк өгізді ұрлап жектік,
Ауылға біз сақтанып білдірмедік.
Боқ шана, көк өгізді қуат көріп,
– Құдай! – деп, – қолда аруақ! – деп қашып бердік.

Ит үріп, қашқан жерім қалды шулап,
Ел жиып, сойыл алып, бізді құмақ.
Келемін көк өгізбен жан ұшырып,
Ұсталсақ, қолға түссек, ұрып-соқпақ.

Жолшыбай түн ішінде қасқыр шулап,
Ұмтылып оны қуар бізде хал жоқ.
– Артымнан қуғыншылар келе ме?! – деп,
Келемін менде қорқып: – Ұстар ма?! – деп.

Келемін түн ішінде борандатып,
Шанада ерке-шорам жатыр бұғып.
Ұлыған жан-жағымда қасқыр даусы,
Ұрамын боқ шанамды тарсылдатып.

Қара ала шекпен қапта тары таба,
Жол азық қолға түскен осы ғана.

Бастай көр, мені Құдай түзу жолға,
Қараймын қашқан иттей арт жағыма.

Шідерті, Қарайыршат қашқан жерім,
Осы өлке малшы болған қайын елім.
Оқшаутау, Өңіртасқа аман жетсем,
Осы тау пана болар деген едім.

Бет алдық Бөкенбайға борандатып,
Әйтен мен Ұры көлін орамдатып.
Ауылына Ысқақ қажы аман жетсем,
Қорғар деп тақсыр қажы паналатып.

Жан-жаққа қашқан жерім хабар салды,
Ұстаса бұл жалшыны оңбағанды.
Келемін паналарға жер таба алмай,
Машрап ұста аузыма түспей қалды.

Кенебай, Қойшыбайға жетіп қалсам,
Туралап бұл ауылды таба алмасам.
Артымнан қуғыншыдан келем қорқып,
Көк өгіз болдырып, сол жолда қалсам.

Ыстықмұрат, Қарадырдан асып кеттім,
Қақыртам, Тышқанбай там басып өттім.
Сыртында Ши көлдің мен келемін,
Ойым сол – қажы үйіне аман жетсем.

Жер алыс көк өгізге қыңыр тасым,
Біреу көрсе жетім ғой кетті басым.
Бір қыз үшін ажалым жетіп тұрса,
Әке-шешем, еліммен қоштастым.

Ит шулап, тықырменен гәук-гәук қағып,
Жеттім-ау, қажы ауылына өліп-талып!

Шуылдап катын-калашы жүгіріп жүр:
– Бір малшы келді, – дейді, – қызды ұрлап!

Жарықтық қажы-әулием қарсы алды,
Біз үшін бір қой сойып жанын салды.
Ауылын түн ішінде жинап алып:
– Қорға! – деп, бұл байғұсты айғай салды.

Әр жолға сойыл беріп кісі қойды,
Жасаған Құдай салар мұндай ойды.
Қызықтап отау түскен баласыңдай,
Жан ашып, бізді күтіп, жасап тойды.

Түсте елі әпербақан зақұр халық,
Ішінде мықты тақым бар ғой Мамыт.
Ұсталсам, жалғыз төтеп беру қайдан,
Сүйретер мені, жалшыны атқа салып.

Екі-үш күн қажы атам паналатты,
Қуғындар аты болдырып, жолда қалыпты.
Түн қатып, түн азабын көрген жарым,
Бұдағы еш жыламай қалжырапты.

– Қарағым, руың кім? – сұрақ қойды,
Жөн білу қазақ салты ол байырғы.
– Түбім – Күлік, Мәшһүрдің немересі, –
Деген соң қажы жылап қоя берді.

Ел-жұртым, әке-шешем жатыр бұғып,
Не біреу жіберіпті: «Біліңдер!» – деп.
Малшы боп жүрсемдағы жігіт басым,
Бір байдың қызын алдым үріп жүріп.

Әкем қатты, бір олақ енші бермей,
Бір қисайса болмайтын, жөнге келмей.

Шешем қанша айтса да көнбей қойған,
Мен де кеттім, сонан соң әке демей.

Төсеніші үйімізде шөп пен қамыс,
Кедейлік, жоқшылықтың бәрі намыс.
Көк тиын, жалғыз олақ малымыз жоқ,
Болғандай айтшы маған қандай табыс.

Бес адам қуып келді сойылменен,
Сөйлесті рұқсат алып қажыменен:
– Бір жалшы қызымды алып қашты,
Келдік біз, тақсыр, қажы іздеуменен!

Қажы айтады:

– Қарағым, екі жасты ашқан жаман,
Ғашық боп қосылыпты екі адам!
Мен саған беретұғын адамым жоқ,
Осыған түсінбесең өзің надан!

Ала бер шанаң менен өгізінді,
Сендер де алып қаштың жас кезінде.
Жас шақта сен балалық қылмап па едің,
Мен сенің көтермеймін мазағыңды.

Қуғыншылар:

– Құп, тақсыр, мен түсіндім сөзіңізге,
Басы боп келіп едім өзіңізге!
Шана қалсын, өгізді біз алайық,
Мен де осындай болып ем ерте кезде.

Мені сол шөп маяға әкеп тықты,
Жарымды басқа үйге оны тықты.
Жарықтық қажы-әулием жанын салып,
Біздерді қуғыншыдан құтқарыпты.

Қажыға кім батады ел адамы,
Қажы боп барып көрген Бәйтулланы.
Қажыны кім сыйламас сол заманда,
Бір өзі төтеп берер жүз адамға.

Осылай аман-есен қалды жаным,
Өзіме серік болып жамағатым.
Қажыны ауызға алып тастамаймын,
– Құдай! – деп арқасында аман қалдым.[198]

Баламен қоштасу

Алғашқы көрген боташым,
Бесікте ойнап жатырсың.
Аттанды әкең соғысқа,
Тәңірге сол тапсырдым.

Артымда қалдың құлыным,
Аз ба, көп пе ғұмырым?
Отан үшін мерт болсам,
Артымда қал сол ұлым.

Тілеген құлыным сен едің,
Тілеуін тіле әкеңнің.
Үмітімді сенен үзбейін,
Алдымнан шық сен құлыным!

Аман бол, сәулем, құлыным,
Сен бір гүлім қызығым.
Шешенді саған тапсырдым,
Асырап сақта құлыным.[199]

Балама

Алғашқы көрген боташым,
Бесікте ойнап жатырсың.
Аттанды әкең соғысқа,
Солдаты болып Отанның.

Аман бол сәби құлыным,
Сен едің гүлім, кызығым.
Отанды қорғау керек қой,
Құртып көзін фашисттің.

Артымда қалдың құлыным,
Аз ба, көп пе ғұмырым?
Майданға кетіп барамын,
Намысын қорғап елімнің.

Тілеген құлыным сен едің,
Тілеуін тіле әкеңнің.
Үмітсіз шайтан болмайын,
Алдымнан шық сен ұлым.

Қалма шешен соңынан,
Әкендей асқар ол саған.
Шарша[са] сүй бетінен,
Боласын мауқын сен басқан.[200]

Балаларға арнаймын

Қатын-бала жоламай сырдаң қағып,
Балам ... отырады шашын тарап.
Бір ауыз болғандарың қатын-бала,
Не керек ауырғанда жүре тыңдап.

Жазбайын мен өленді бірер ауыз,
Ауырған мен бір адам болып қауыз.

Береді жек көреді қарт ақынды,
.....

Тілімді сен алмайсын дәнген шодыр,
Қанемге сенде еріп кедір-бұдыр.
Бәріңде бір ыңғайлық әудескенде,
Деп ойлап мен отырам салып зағым.

Көзіме көрінетін Гүлнар балам,
Адалым осы екен деп көңілге алам.
Шамам жоқ қозғаларға басым зеңгін,
Әкеңе жан ашыйтын осы балам.

Кенже едің айналайын айтса жан сақау,
Жүрекке сен де салдың маған ақау.
Жұмсасам тіл алмайсың бөлектенің,
Шешеңе сен де ерген қара сақау.

Жатамын төсегімде қақсал-зарлап,
Көзімнің жасы кетеді парлап-парлап.
Үлкенім, өрбетім деп жүрген басым,
Камсомол торғайский ала қаңбақ.[201]

«Көк тымақ» өлеңі

Келеміз сонау жылдан тірі болып,
Өзгергеп бұл өмірдің бірі болып.
Бір үйден сонша жан ек сол бір кезде,
Боқ жалған өлмеген соң жері болып.

Атам, әкем, Бап қайда қалды өліп,
Төлеутай, Қонақ бұ да үйді болып?!
Сопекең бертін болған жаңа адам ғой,
Ескіден мен келемін тірі болып.

Елудің төртеуіне келді жасым,
Ақ кірді, жоқ болса да сақал, шашым.
Бір күні келеді ғой ажал шіркін,
Тымақсыз мен жатармын жоқ боп есім.

Рахмат, бір тымақты бердің сыйлап,
Туғанда бөтендік жоқ көңіл қимақ.
Мәшһүрдің көзі көрген келіні едің,
Бақытты өмір берсін халқың сыйлап.

Алланың нұры жауып, көңілің толсын,
Көрінген балаларың аман болсын.
Көзіңіздей көрейін көк тымақты,
Басыма шипа болып, дәрі болсын.

Батадан басқа менің байлығым жоқ,
Тымақсыз жүргенімді ойлаймын көп.
Шешем жоқтай жетім боп жүрген басым,
Жоқ, шешем бар екен деп қуандым кеп.

Қара Бейсен жатыр ғой қазандай боп,
Ақзеке-ау, бұны айтсам арманың жоқ.
Жүз тымақ, тоқсан бөрік берсеңдағы,
Ашып айтсам Бейсенге жетері жоқ.

Тымақтың елу сомнан бағасы бар,
Тон тіксеңіз оның да бағасы бар.
Отыз сомнан бөріктер айғайлап тұр,
Шалбар тіксең, оның да таласы бар.

Босанған әйелдердің дәрігерсіз,
Босандырып аласыз балгерсіз.
Мәшһүрдің келіні болған шипагерсіз,
Оның да түспей қалса жолдасысыз.

Сиырдың емшегі ісіп ауырады,
Зекеңнің жазбай қоймас топырағы.
Ұшықтап сиыр, жылқы тез жазады,
Халыққа шипа болған шамшырағы.[202]

Төлеубайдың Семейге баласын үйлендіруге барғаны

Қу аға келіп қалдық құда болып,
.....
Жатырмыз ойнап-күліп жайымызбен,
Жарасып әрі құда, құрдас болып.

Сіз жүрсіз ... серуен салып,
Отырмын мен үйінде жалғыз қалып.
Құда жаман болған соң үйде отырмай,
Отырмадыңыз құдаңызға әңгіме айтып.

Сөйлейік сізге бір сағат олай-бұлай,
Бір өлең жаздық сізге сонда ұялмай.
Жатырмын жалғыз үйде ішім пісіп,
... аунауменен солай-солай.

Таң атса ертең кетем елге қайтып,
Не табам бұл Семейде босқа жатып.
Құдекең мені тастап елге отырмай,
Осыңды бәрін айтам елге жайып.

Бұл Семей құдекеңнің қа[ласы],
Қастерлеп күйеуіне салып түрткі.
Ер жігіттің бір жұрты – кайын деген,
Құдағи Арқаш қызы түрлі жұрты.

Отырмыз құдекеңді сөзбен іліп,
Жатырмын мен үйінде шебер біліп.

Іші пісіп, еріккеннен өлең жаздым.
Бұ да сөйлеп өзімше алдық күліп.[203]

Төлеубайдың «Балдызым» өлеңі

Қымбатты әсем балдызым,
Арнайы сізге бұл назым.
Қадірлі балдыз болған соң,
Өзімсіп өлең мен жаздым.

Аққудай әсем сәулешім,
Жанарлы көркің сәулеттің.
Нұр қызындай көріп өзіңді,
Жазады жезден өлеңін.

Балдызым қандай тамашам,
... балдыз бағаласам.
Духилап қызым жүресің,
Сәнденіп бояу жағасың.

Көңілің биік өзгесің,
Бухгалтер атты берген соң.
Әсем киініп бой түзеп,
Сылқылдап тағы жүресің.

Абыройың биік қатарда,
Керегі осы сағанда.
Балдызым, саған айтар сол –
Құлпырап балдыз сылаңда.

Балдызым қандай сылқымсоқ,
Жүргенде жүрісі буын жоқ.
Оқжыландай қайқандап,
Атшот жасап қағар шот.

Жазады жездең ой ойлап,
Балдызды жезде жәй ойнап.
Артығы болса кешірет,
Болған соң балдыз қыз бойдақ.

Балдызым сал сылқылдақ,
Әкетер бойды шалқытып.
Күлімдей сөйлеп бір қарап,
Алғандай баурап іш тартып.

Жоннан қағып сипалап,
Құлақтан тартып сыбырлап.
Балқытар балдыз бойыңды,
Төңкеріп көзбен бір қарап...[204]

Келініме

Келін, балам, мықты болсын өмір бағың,
Жақсы бол, құтты болсын шаңырағың!
Кеңпейіл, халықты бол, келін балам,
Жақсы болсаң, кім бермес төрден орын.

Қарағым, үлгілі бол шамаң келсе,
Үй болу оңай емес, жөнін білсе.
Сыйлай біл, үлкен-кіші келін жатса,
Ұмытпа қазақ салтын, дәстүрін де.

Айналайын, бақытты бол, саналы бол,
Келінімнің кішіпейіл, адалы бол.
Босағаң құтты болсын, мықты болсын,
Ата-анаң ақ тілегін тастама сол.

Мен атаң шошақайлау ойнақтаған,
Келінімді қыз баламдай қызықтаған.
Семейге қарағыңа барып қайттым,
Жеттім сол тілегіме армандаған.

Өлеңге төрт жасымнан жақын едім,
Исадай суырып салма ақын едім.
Бір тойда сексен қызбен мен айтысып,
Сексенін өлеңменен женген едім.[205]

Балдызға

(бірінші өлең)

Балдыз-ау, денсаулықта, аманбысың,
Елден шошып, алыста қалай жүрсің?!
Жақындап, елде жүрсек қайтер едің,
Қадірін туған елдің білемісің.

Балдыз-ау, туған елден кеттің ұзап,
Барар-ек жете алмаймыз жерің жырақ!
Қалқаманда бір досың бар да шығар,
Жүргендей бір өзіңді солар қинап.

Балдыз-ау, айналайын, аманбысың,
Қартайып Қалқаманда қаламысың?!
Жақындап туған елге келсейші өзің,
Қағылған бір орында қадамысың.

Балдызым-ау, сөзін бізге сондай тәтті,
Ақжарқын мінезің бар, әр қалыпты!
Мақтаймын мен балдызды әс көтеріп,
Тұрғандай қор қызындай сымбатты.

Балдыз-ау, жаздым өлең білу үшін,
Өзіңді ысқак етіп күлу үшін!
Жатасың ұзақ таңда ұйқың келмей,
Мың аунап төсегінде үпілейсің.[206]

Төлеубайдың «Сарыарқа» өлеңі

Сарыарқам ел едің,
Самал тау жер едің.
Самалың бет сүйіп,
Сан ғасыр өткіздің.

Сан өмір өткізіп,
Сайыңнан су аққан.
Сайыңда ел көшіп,
Сан түлек мал баққан.

Сарыарқам шалқыған,
Коліне ел қонған.
Көк майса балауса,
Аққу-қаз ән салған.

Сан қозың маңырап,
Сан құлын зымырап.
Сар ботаң ойнақ сап,
Құндыздай қылаңдап.

Сан елді шақырып,
Сар қымыз сапырып.
Сар қазы сен турар,
Сан тұсы жақын боп.

Сарыарқам аялым,
Мейман дос, адамың.
Ақжарқын, қонақжай,
Асылған қазаның,
Тартылған табағың.

Сарыарқам – көпшіл жер,
Сан сарбаз өскен жер.
Сан туыс бас қосып,
Сан жүйрік басқан жер.

Сан халқы ойнаған,
Салтымен тойлаған.
Сәнімен жараса,
Бұлбұлдай сайраған.

Жайнаған жер далаң,
Көгорай сай-салаң.
Ортаңда Ақбеттау,
Сан ғасыр тұр бабаң.[207]

Баянаула

(екінші өлең)

Көкше шың, жер жәннаты – Баянаулам,
Басынан сағым күліп, бұлт ойнаған.
Баянаула, Жаксыаула, Жаманаула,
Осы атпен атам қазақ көп атаған.

Аймағың мекенжай кып атам қазақ,
Бес түлік мал өсіріп ұлан-байтақ.
Ең жайлап Сарыарқамды сайран еткен,
Доп атып, қақпай тағып, асық ойнап.

Бес түлік мал өсіріп атам қазақ,
Сахара амал таулы жері байтақ.
Көшпелі атам қазақ осылай өскен,
Көгалға желі тартып, бие байлап.

Көк жасыл, көк майсалы тас пен жері,
Сұлудай сүйкім тартып әрбір көркі.
Жасыбай, Торайғыр мен Сабынды көл,
Күмістей жарқыраған айдын көлі.

Төбеде аққу-қаздар айнала ұшып,
Жан-жануар жарап ішке беттен құшып.
Бәріне ырзық болған Баянаула,
Көлі мен бұлағынан суын ішіп.

Суың – бал, шөбің – сүйгін, жегенде бал.
Қарағай неше түрлі қайың мен тал.
Тастарың жиһаздаған қыз жүгіндей,
Желпінін тоғайлармен шалқып көгал.

Иіліп иіс әкетіп тоғайларың,
Өрімдей аспан бойлап қарағайдың.
Көлеңкең айналанды қоршап күннен,
Адамға шипа болған саяларың.

Көз тоймас сұлу тартып қарағанда,
Жүрсең сұр жидек теріп саласында.
Қолтықтап бұраң белмен әзіл қағып,
Жүрсең сол жігіт болып құшағында.

Ежелден дәурен қызыл ел арманы,
Болсаң бір сер жігітің боз тайлағы.
Ән салып домбырамен кешке қарай,
Жаңғыртып Баянтауды пай-пай тағы.

Баянтау – Сарыарканың әсем жері,
Ғажайып көркіменен жұпар көгі.
Көтеріп тау мен көлін төбесіне,
Кеші болса айғай салар әуелдегі.

Көктемде құрлар ойнап, қиқу қағып,
Көкектер тау жаңғыртып, айғай салып.
Сәріден айғай салып сайран құстар,
Ән салып сұлу сазбен тамашалап.

Аспанда қанат қағып қыран бүркіт,
Тың жартас, биік шынды мекен етіп.
Күндік жер көзге түсіп шақырғандай,
Сарыарқам – байтақ елім тамаша етіп.

Тың біткен сырты қатпар биік тастың,
Бүркітің томағасындай әсем басың.
– Басында бір көл бар, – деп ел айтады,
Арқанмен Жәми шыққан Найзатастың.

Қоныртас шөлейтінде оқшау дара,
Сырласып құс сұлудай құшак жая.
Ойнатып арқар, киік балаларын,
Желтаумен, Қоныртаспен, Баянаула.[208]

Ақбеттау

(бірінші өлең)

Ежелден келе жатқан – Ақбет, Баян,
Ел өскен мекен қылып баурайынан.
Жақсыаула, Жаманаула, Баянаула,
Осы атпен ел аузында болдың аян.

Күміс көл, көк майсалы тас пен жері,
Сылдырап аққан бұлақ, өзендері.
Жасыбай, Торайғыр мен Сабындыкөл,
Күмістей жарқыраған айдын көлі.

Суың – бал, шөбің шөйгін жегенде мал,
Қарағай неше түрлі қайың мен тал.
Тастарың қыз жүгіндей жиһаздалған,
Желпілдеп төңірегін шалқып көгал.

Жиылып, исі аңқып тоғайларың,
Өрімдей аспан тартқан карағайың.
Көлеңкең айналаға бірдей түсіп,
Адамға шипа болған саяларың.

Шалқисың әсемдікте қарағанда,
Бүлдірген теріп жүрсем саласында.
Құлақтап ... жүрсең кандай,
Әзілдеп сүйгеніңмен арасында.

Жырың көп, сырың ғажап – Ақбет, Баян,
Ақындар жырын төгіп, аямаған.
Қаскиып Сарыарканың кең тосінде,
Кербездің тұлғасындай тұрғаны аян.

Ежелден қызықтаған ел арманы,
Болсаң бір сері жігіттің боз тайлағы.
Ән шырқап домбырамен кешке қарай,
Жаңғыртып Баянтауды пай-пай дағы.

Қосылып сұлулармен бірге отырсаң,
Шашырап беттен сүйіп, ақ шабак таң.
Әзілдеп бірге жүрсең бұраң белмен,
Жетпейді жолдасаң да дүние-малың.

Баянтау – қыз жігіттің әсем жері,
Күлімдеп, құлаш жайған айдын көлі.
Әзілдеп қыз-жігіттер бір отырса,
Қаз-қатар іште жатқан қатты шерді.

Шымырлап кешке қарай айдын көлі,
Бір ғажап исі аңқыған жұпар көгі.
Көтеріп тау мен көлін төбесіне,
Кеш болса, айғай салар әупілдегі.

Тік біткен, сырты катпар көкше тасың,
Бүркіттің тұлғасындай әсем басың.
– Басында бір көл бар, – деп ел айтады,
Әмірқан мен Жәми шыққан Найзатастың.

Көктемі ... ойнап, қиқу қағып,
Көкектер тау жаңғыртып, айғай салып.
Сарыден, сандуғаштар сайрап үнмен,
Ән салар сұлу сазбен тамашалап.

Аспанда қанат жайып қыран бүркіт,
Тік жартас, биік шынды мекен етіп.
Саңқылдап бүркіт дауысы тау жарады,
Шыңдарын қызық көріп, тамашалап.

Аспанда аққу, қаздар айнала ұшып,
Жан-жануар құшақ жайып, беттен қошып.
Бәріне рызық болған – Баянаулам,
Көлі мен бұлағынан суын ішіп.

Бес түлік, мал өсіріп атам қазақ,
Сақара, самал таулы, жері байтақ.
Көшпелі қазақ атам салтыменен,
Көгалға желі тартып бие байлап.

Аймағың мекенжай қып атам қазақ,
Бес түлік, мал өсіріп ұлан байтақ.
Ен жайлап Сарыарқамды сайран етіп,
Доп атып, қақпай қағып, асық ойнап.

Қыңыртас шөлейтінде оқшау дара,
Сырласып қос сұлудай құшақ жая.
Ойнатып арқар-киік балаларын,
Сарытаумен, Қызылтаумен Баянаула.[209]

Ақбеттау

(екінші өлең)

Күміс көл, көк майсалы әсем жері,
Сылдырап аққан бұлақ өзендері.
Жасыбай, Торайғыр мен Сабындыкөл,
Күмістей жарқырайды теңіздері.

Сарыаркам, санды өлкем Баянаула,
Ойнайды көкше бұлтты шың басында.
Жақсыаула, Баянаула деп айтылған,
... екен ел аузынды.

Суың – бал, шөбің – шүйгіп жегенде мал,
Қарағай неше түрлі қайың мен тал.
Тастарың жиһаздаған қыз жүгіндей,
Желкілдеп тоғайларың шалқып көгал.

Иілің, исі аңқып тоғайларың,
Өрімдей аспан тартып қарағайың.
Көлеңкең айналаға бірдей түсіп,
Адамға шипа болған саяларың.

Жырың көп, сырың тәрік – Ақбет, Баян,
Ақындар сенен жырын аямаған.
Қасқиып Сарыаркамның кең төсінде,
Кербездің тұлғасындай тұрғаны аян.

Ежелден қызықтаған ел арманы,
Болсаң бір сер жігітің боз тайлағы.
Ән шырқап домбырамен кешке қарай,
Жаңғыртып Баянтауды пай-пай дағы.

Қосылып сұлулармен бірге отырсаң,
Шашырап беттен сүйіп ақ шапақ таң.

Әзілдеп бірге жүрсек бұраң белмен,
Жетпейді пұлдасаңда дүние малың.

Баянтау – қыз-жігітің әсем жері,
Күлімдеп құлаш жайып айдын көлі.
Әзілдеп қыз-жігіттер бірге отырса,
Таркатар іште жатқан тәтті шерді.

Шымырлап кешке қарай айдын көлі,
Бір ғажап иіс аңқып әрбір көгі.
Көтеріп тау мен көлін төбесіне,
Кеш болса айғай салар әуілдегі.

Тік біткен сырты қатпар көкше тасың,
Бүркіттің тұлғасындай әсем басың.
Басында бір көл бар деп елім айтқан,
Арқанмен Жәми шыққан Найзатастың.

Көліңе аққу, қаздар айнала ұшып,
Жан-жануар бауыр тартып, беттен кошып.
Сарқырап шыңнан аққан көкше бұлақ,
Сусамас шілде, тамыз суын ішіп.

Аспанда қанат қағып қыран бүркіт,
Тік жартас, биік шыңда мекен етін.
Күндік жер көзге түсіп шақырғандай,
Сарыарқам – байтақ елім тамаша етін.

Көктемде құрлар ойнап қиқу қағып,
Көкектер тау жаңғыртып айғай салып.
Жинатып көк жасылға бояғандай,
Тұрғаның сұлу тауды тамашалап.

Қыңыртас шөлейтінде оқшау дара,
Сырласып екі адамдай құшақ жая.
Өргізіп арқар, киік балаларын,
Сартаумен, Қыңыртаспен, Баянаула.

Қызылтау, Баянаула шығында,
Аккелін, Тотиятау оң тұсында.
Жамантау, Баянтауды ортаға алып,
Желтау тұр құшак жетер батысында.

Сай-салаң мекен-жай қып атам қазақ,
Бес түлік мал өсіріп ұлан-байтақ.
Ен жайлап аймағыңды ақ үй тігіп,
Доп атып, қақпай қағып, асық ойнап.

Бес түлік мал өсіріп атам қазақ,
Сарыарқам – самал таулы, жерің байтақ.
Көшпелі атам қазақ салтыменен,
Көгалға желі тартып, бие байлап.

Көк жасыл, көк майсалы тас пен жері,
Құлпырып гүл бәйшешек әрбір жері.
Жасыбай, Торайғыр мен Сабындыкөл,
Шаттанып күлімдей айдын көлі.

Халқымның әс көтерген бұл еркесі,
Адамның жан сүйетін жан жүрегі,
Сипаттап Ақбеттауды баяндадым.[210]

Қоянды

Бір байға мен жалданып кеттім тағы,
Жаяулап малын айдап Қояттыға.
Базары Қояндының арзан болып,
Жиырма метр ақ соқпа алдым тағы.

Бір ешкі сатып алдым малдануға,
Ешкіні сауып тұрып жан жалғауға.
Жақыннан жәрдем көрмей қайран басым,
Талпындым мен осылай үй болуға.

Дүние-ай, бастан кешкен бұл бір күнім,
... жокшылықтын бәрін көрдім.
Жалшы боп, еңбек жанып, үй болдым-ау,
Тендік кеп, ұлы Октябрь көріп тұрмын.

Ақ қағаз, қалам сия, маған жақын,
Өрнек қып бастан кешкен жаздым нақты.
Жалшы боп көк өгізбен ел шулатып,
Белгілі түбім – Күлік, Көкең ақын.[211]

Ертіс

Көк жасыл, ер Ертістің, сай-саласы,
Атқылап көк толқынды дариясы.
Жарқырап жағасында Павлодар,
Еліме берері көп бұл қаласы.

Кел, жастар, ән шырқайық, би билейік,
Болмасын той думанның айырмасы![212]

Жүйрік ат, сұлу қатын

Белдеуде жүйрік атың тұрса шұлғып,
Керіліп, карап тұрса жарың мүлгіп.
Тұғырда көк қаршығаң о да тұрса,
Дүние-ай, бұдан артық бар ма қызық?!

Отырса бұраң белің тізелесіп,
Күлімдеп, шайын құйып, бірге ішіп.
Жарасып, қатарласып бірге отырса,
Күлімдеп, оспақ қағып, шөңкілдесіп.

Жарқылдап сары самаурын буы аспанға,
Тәтті шай ... турап ақ құманға.
Үй ішін иісі аңқып тәтті шайдың,
Отырсаң ақжарқынмен рахатта.

Керіліп күле қарап қалқажаның,
Бағасы оған жетпес дүние, малың.
Жарқырап туған айдай толқып тұрса,
Беу, дүние-ай, бұған жетер бар ма жаның?!

Атыңнан секіріп түсе қалып,
Құшақтап сүйсең қандай қалқажанды.
Белдеуге жүйрік атты байлай салып,
Алдынан шыққан жары сәнді.

Қыңсылап босағада жатса тазы,
Жігітің көңіл ашар жастық шағы.
Құтырып қанжығаға құс пен аңға,
Қайтсаң сол кешке қарай жортып тағы.

Күмістен қара шақша қолға алып,
Қонышын етігінің тықылдатып.
Насыбай бақунептен ащы болса,
Атсаң сол тіл астымен шыртылдатып.[213]

Беу дүние

Бұрқылдап сары самаурын тұрса аспанда,
Тәтті шай турап қолмен құманға.
Үй іші иіс алып, көкейін шайдың,
Жатсаң сол бай еркесі рахатта.

Отырсаң кербезіңе тізе қосып,
Күлімдеп, шайды қойып, бірге ішіп.
Отырсаң әзіл тілмен күле сөйлеп,
Жарасып өз алдына шүңкілдесіп.

Керіліп күліп тұрса қалқажаның,
Баға сол – оған жетпес дүние, малың.
Жаркырап туған айдай толқып тұрса,
Дүние-ай, шыдап қалай тұрар жаның?!

Атыңды бел кермеге байлай салып,
Құшақтап сүйсең қандай қалқажанды.
Шаршаған мырзасына жастық салып,
Шалқайып түрде жатса жігіт санды.

Белдеуде жүйрік атың тұрса шұлғып,
Керіліп қарап тұрса, жарың мүлгіп.
Тұмарда көк қаршығаң о да тұрса,
Дүние-ай, бұдан артық бар ма қызық?!

Қыңсылап босағада жатса тазы,
Жігітің көңіл ашар деген шағы.
Толтырып канжығаны құс пен аңға,
Қайтсаң бір кешке қарай жортып тағы.

Күмісті қара шақша қолға алып,
Қонышыңа етікке тықылдатып.
Үгілген бакунептен ащы болса,
Жантайып шырт түкіріп шыртылдатып.

Айтамын сол бір заман қазақ салтын,
Көздеген дәстүрі мен ұстап қалып.
Ежелден атам қазақ заманында –
Жүйрік ат, қыран бүркіт, сұлу қатын.[214]

Мұңды қыз

Әлпештеген ага-анам,
Артымда қалдың жылап сен.
Маңдайға біткен мен балаң,
Қарашық көзің едім мен.

Жүрегім толып егілді-ай,
Жасым көзден төгілді-ай!
Артымда қалып барасың,
Қайран туған елім-ай!

Іздеп келер бауыр жоқ,
«Апам бар», – деп алыстан.
Ішімде қайғы ойлар көп,
Жүрекке сол бір жабысқан.

Жас баладай жас болып,
Өскенімді білмедім.
Бөтен елге келін боп,
Елімді тастап келгенім.

Жас күнімде айттырып,
Байлығын айтып танысқан.
Қалың малға сатылып,
Биліксіз басым адасқан.

Жеті түйе құм[да]р жетектеп,
Әкетті жасап үйімнен.
Кеттім мен де елпілдеп,
Бай болса да сүймеген.

Оң жақта жүрген күнім жоқ,
Еркелеп өскен еркіммен.

Құдай қосқан теңсіз қып,
Етектен ұстап келдім мен.
Толып жатқан мал-басы,
Өкіндім көріп көзіммен.
Қаптаған көп шаруасы,
От жағып, шығып күлімен.

– Түйе сау! – деп зекиді,
Қабағын түйіп өзіме.
Енем тағы дүрдиді,
Төнгендей бүркіт өзіне.

Абысын ... тағы сол,
Суық сөз айтар азғырып,
Болмады менде табар жол,
Ұрғызады мені жазғырып.

Тезек терем алыстан,
Тең қапты жаяу арқалап.
Құтылсам деп осы намыстан,
Ойнайды жүрек шырқырап.

Құрт-ірімшік кайнатып.
Түнімен сылпыл мен басам.
Ауылым жым-жырт ел жатып,
Күзетіп коймен алысам.

Малды тегіс сауамын,
Қосақтап байлап арқандап.
Ұзақ күн жүрем шаруамен,
Тұрғанда бәрі алқымдап.

Желіге құлын байлаймын,
Бішқыштан мытып қысып ап.

Айғырды қуып айдаймын,
Құрықпен қуып айғайлап.

Жер ошақтың басында,
Отырам жалғыз шоқиып.
Тірі жан жоқ қасымда,
Түнімен жалғыз қақиып.

Жүн иірем ұршықпен,
Санаңды ұрып сабалап.
Байыма шекпен тігем деп,
Қоршылық осы тұр қинап.

Жантайып жатып азғырам:
– Кетейік жеке үй болып,
Жүріп былай не болам?
Жазықсыз басым күнде өліп!

Билігім жоқ ас-суда,
Кілт бермейді енеміз.
Үйреніп алдым у-шуға,
Салған соң басқа көнерміз.

Келгеннен перзент көтермей,
Пәле болды осыдан.
Жек көріп, бай да үндемей,
Айырмасы жоқ қасқырдан.

Жалғанда жаман не жаман?
Жігерсіз жылбыр бай жаман.
Мұндайдан аулақ жүріңдер,
Жаманға келген мен жаман.[215]

Төлеубайдың желдірмесі

А-ха-хау жастық кезің жайнайтуғын,
Бұлбұлдай сандуғаштай сайрайтуғын.
Өнерін жетіп тұрған деген шақта,
Бәйге аттай топты жарып қалмайтуғын.

А-ха-хау деген күнің ойнайтуғын,
Өнерден өнер қуып қоймайтуғын.
Талантты жастарым бар өнер қуған,
Өмірдің қызығына тоймайтуғын.

А-ха-хау өтер қызық қалар бір күн,
Кіргендей кұшағына қара жердің.
Қырандай қиядағы қыраным бұл –
Жастарым жайна-сайра өтер күнің.[216]

Баян

Құрметті Бәке көз көрген,
Жазамын сәлем өлеңмен.
Ата дос болған бабаңыз,
Шын ықыласты көңілмен,
Мәшһүр Жүсіп Көпей ме?!

Хат келді сіздерден рахмет,
Білдірем сізге шын ниет.
Баршаңа айтам құттықтау,
Жеңіс күні деп ал құрмет.

Амандық болсын әрқашан,
Май күнімен нұр шашқан.
Балалармен аман бол,
Жарқырап майдай көк аспан.[217]

Бөлдей шопан

Азбандардың ауылында айдан аса қой бақтым,
Қой бақсам да бір іске мені қатты ойлаттың.
Комсомол шал атанып мен Бөлдейге,
Тас шұбарға мініп ап қой қоздаттым.

О, Мүсеке, Мүсеке,
Баққан малың аман болсын береке!
Әрқашанда бұл дәстүрден айрылмай,
Жеткіз қолды аспандағы сен көкке.

Қатынбас шал атандым қызыл киіп,
Мен жүремін ішімнен мырс күліп.
Ақбас қатын атандым ауылыңа,
Сегіз қырлы шал болған – өзім Күлік.[218]

Тағы бір өлең

Талпынған Бәке жігіт үй болам деп,
Амантау, Ақши, Білдеш түгел сүзін.
Ақирек, Қарабылақ, Талпақпенен,
Қыз үшін айтқан жердін бәрін кезіп.

Ойлаған бұл соғысы іске асты,
Жолынан ақсақ қасқыр тұра қашты.
Қоян қашса Бәкеге қыз тимеуші еді,
Тигізіп шарапатын қасқыр асты.

Жалғасып жең үстінен мың сом берді.
Ешкімде бұзылмайды бұл ырымды.
Мұртынан күлін жігіт мез-майрам боп,
Ғайыптан құдаласып қыз бұйырды.

Келген күні Бәкеннің тойы болды,
Үй болып екі жастың көңілі толды.
Сексен үй жақыннан сексен қой кеп,
Қорасы іші-сырты қойға толды.[219]

Төлеубай өлеңі

(төртінші өлең)

Ағажан, ойда жоқта құда болдық.
Найманнан ... бала көрдік.
Солардың арқасында болдық жақын,
Қуанып сізге арнап өлең жаздық.

Ағажан, кеш жүресіз ыңыранып,
Отырмыз бұл қалай деп біз таңғалып.
Жарықтық екіқабат па аяғы ауыр,
Отырмыз тоса-тоса біз жалығып.

Ағажан, жас емшекті бала бар ма,
Емізіп жас сәбиді бөгелдің бе?!
Ойнаймыз құдамызбен қалжыңдасып,
Көңліңе ағажаным ауыр алма.

Ағажан, ата доспыз, біз де доспыз,
Достықта Секе, Төке жақсы доспыз.
... Алатаудай атағың бар,
Ойнаймыз жарастықпен көңіл доспыз.[220]

Бұның аты ойпырым-ай

Ауылдық жерде біздерге,
Жақсылық, жақсылық ойпырым-ай!
Қиын жолдан өтсек те,
Қадірің жоқ ойпырым-ай!

Отын шөпке ақша ұстайды,
Толығымен ойпырым-ай!
Түсінер көңіл тағы жоқ,
Бұл қалайша ойпырым-ай!

Үкіметім, партиям,
Ардагер деп ат қойған.
Ардақта деп әрқашан,
Әлемге осылай тапсырған,
Тындаса осыны ойпырым-ай!
Қаулы, қарар, указдар,
Қақсап тұр ғой ойпырым-ай!
Мұң-мұқтажды шағымдар,
Іске аспайды ойпырым-ай!

Сырғытпа сырдаң салынар,
Өркөкірекпен ойпырым-ай!
Артықшылық пен ерекшелік,
Үкімет берген ойпырым-ай!

Тыңдамайды бұны не керек.
Жүз айтсаң да ойпырым-ай!
Айта қалсан бір жерге,
Қайтер еді ойпырым-ай!

Арыңды ойлап қоясың,
Ұялғаннан ойпырым-ай!
Біздерге назар аударса,
Не қалде деп ойпырым-ай!

Үйім шала, қора тар,
Назарсыз қалды ойпырым-ай!
Ыдыс-аяқ жерде шашылды,
Осыны көрсе ойпырым-ай![221]

Серік

Ата дос сонау жылдан келеміз біз,
Ақжарқын силастықпен көңіліміз.
Әрқашан абыройлы болайық біз,
Қызықтан қызық кіріп өміріміз.

Мәшекен, Жұмекеңдер – ол бір арман,
Достықпен артын бізге жалғастырған.
Ағажан, сізге айтам осы жайды,
Көп жылдан айта алмаған ойға алған.

Ағажан, атың жақсы ағалаған,
Бұл халық сізді сондай бағалаған.
Туған жер, туған өлке қандай ыстық,
Кетпедік ауыр жылда Жаңажолдан.

Бір нанды бөліп жедік сонау жылдан,
Іргеміз туған жерден қозғалмаған.
«Ақсақал ел ағасы ағажан», – деп,
«Ассалаумағалейкум!» – деп беріп сәлем.

Өлеңді жазды ақын ойлай-ойлай,
Жазғызды дарындықтан ерік қоймай.
Бір үйлі семьям бар менде өзіндей,
Отырмыз қазір бүгін наным болмай.

Ұялам басқа жерге баратұғын,
Бір қап ұн болмайды екен бізге жоғын.
Сенен басқа досым жоқ қарасайлар,
Ақшаға бар ма ұның алатұғын?!

Жазады әрбір жайды Төкең ақын,
Шықпайды жазсамдағы ақын атым.
Көп сөзді көпіршітіп қайтем айтып,
Ойларсыз бұл тілекті ақылменен.

Назымкан, Айдын деген тындамайды,
Ақсақ шал ісім түспес кедей жанды.
Айтамын шағымымды сізге ғана.
Кедейге құдайың да жоламайды.

Кей сөздің бола бермек келекесі,
Тыңдар деп ақын сөзін серекесі.
Көңілге ауыр алма ағажаным,
Жазды деп Мәшһүр Жүсін немересі.

Бас қостық кәрі мұғалім біз үйінде,
Бұл қызық кең дастарқан барлық күнде.
Көп жылдан сізді көрмей жүрген едім,
Құдайға шүкір, тәубә көрдім, міне! [222]

Құрдас Күләнға

Ала құс торғай – құрдас бар,
Бұлбұлдай өзі сайрап тұр.
Тілі мылтық оғындай,
Тиген жерден құлатар.

Тәтті, дәмді ішіп жеп,
Ауырады күрсілдеп.
Өтірік ауырып қорқытып,
– Апар мені Шымкент! – деп.

Бүркіт, Тұрсын қандай жан,
Мінезіне мұның шыдаған.
Қисық шеше болса да,
Алтындай көріп сақтаған.

Сол үйдің әуес патшасы,
Ақсақал әрі анасы.

Үлкендік келбет мінез жоқ,
Болмаған білім санасы.

Сөз бермес жанға кеуделеп,
Өзінде және білім жоқ.
Ақсақал, ата, бәйбішесі,
Қарғайды мені: «Төбет!» – деп.

Төбет десең төбетпін,
Қабаған төбет өжетпін.
Ақымды мен де жібермей,
Кегімді алам өлеңмен.

«Төбет!» – деп мені карағайды,
Білмеген соң мән-жайды.
Балалармен аман жүре бер,
Өзілмен құрдас ойнайды.[223]

Мұғалімге

Құрбым келді шақырып,
Ықылас ниет білдіріп.
Бармасақ, қалдың ренжіп,
Кетсін онда бақырып.

Қызылтау тойды жақын қып,
Қызылтаулық көлік деп.
Жарыстықты жақындық,
Тұрсам бауырым білсін деп.

Мәңгіріп бастан уланып,
Жатырмын, міне, ауырып.
Жылы күн болса, бару жөн,
Қисық тұр мынау ақырып.

Акзекен бар үлкен ғой,
Жетеді суда саған да.
Сүйекең мені ойлама,
Жер мен көктей арасы.
Елім менің Орта жүз,
Негізім менің – Тараншы.

Жапсырып ... айтады:
«Көкен біздің Күлік!» – деп
Орыстар да айтады:
«Дядя Күлік друг», – деп.[224]

Балдызға

(екінші өлең)

Құтты болсын балдызым,
Сегізінші март мейрамың!
Шаттықта болсын әр күнің,
Жақсылықта ғұмырың.

Мәртебең өссін аспандай,
Сегіз қырлы сайман сай.
Духи кұйып түрленіп,
Жарқырап туған жұлдыздай.

Жемісті болсын енбегің,
Орындап план райкоптың.
Ай мен жылдан аман бол,
Арта берсін теңдігің.

Жақсы ғой сөзі жезденің,
Тыңдаса дұрыс балдызым.
Құттықтап жездең жазады,
Мерейін көтеріп балдыздың.

Тулаған айдай ай жүзің,
Қырмызы жібек мінезің.
Қарақат көзді, қиғаш қасы,
Духи сасып балдызым.

Сүйкімді кикар өзгесін,
Сойталдай балдыз болған соң.
Әзілдеп ептеп күлейін,
Ұмытпай жүрсін жездесін.

Күлер балдыз сөзіме,
Сипаттап жазған өзіне.
Балдызым естіп мас болсын,
Жазған арнап кезінде.

Апаңды сондай бақтайсың,
Туыс деп және мақтайсың.
Ғашық боп апаң тиді өзі,
Айтты ғой неге мені алмасын.

Жасында апаң ерке боп,
Бір байдың ерке қызы боп.
Шолжақай болған апаңыз,
Жатыр үйде мылжа боп.

Денесі балдыз жұп-жұмсақ,
Ұстасаң майда қолменен.
Балдызым тұрса қылмаңдап,
Сүйсек бір тілдің үшімен.[225]

Сартай бөлеге

Құрметті Сартай бөлеміз,
Қозған ғой, рас, шешеміз.
Жатақ, Тапақ ұқсас боп,
Жиен боп осылай жүреміз.

Еліңе сен көркемсің,
Ақ машина мінген соң.
Өтірік ауырып гуләйтап,
Сайран салып жүресің.

Төлеубайды: «Тапаке», – деп,
Ішіңнен жек көресің.
Қызылқоғам болып мактанып,
Сыкак-сықак күлесің.

Үйіңе келсең жалқаусың,
Зейінжамалдың ішіп тәтті асын.
Жерден күрек көтермей,
Шалкалап үйде жатасың.

Зейінжамал үйдің ырысы,
Үйіңді үй қып отырған.
Тындырып шаруа бәр істі,
Қамқоршы болып мал-жанның.

Кітабіңді оқып кенелдім,
Болған соң кітабі бөлемнің.
Денсаулық болсын әрқашан,
Айтарым осы – тілегім.

Бұны жазған Төлеубай,
Болған соң ақын казактың.
Жазады өлең осылай,
Болған соң жиені Тапактың.

Алыстан бәрін болжайсың,
Пайдаңды қатты ойлайсың.
Мақтасам да бөлемді,
Тамакка тағы тоймайсың.[226]

Бұланбаевқа

Ассаламу ғалейкум, Әлеке!
Менен сәлем өзіңе.
Хат жазуды жөн көрдім,
Ес қойсаң сөзіме.

Келдің көшіп жеріңе,
Жарастықта әрине.
Кең дастархан өзінше,
Жетері жоқ өзіңе.

Менде болған Бәкең дос,
Бірде тату, бірде қас.
Өркөкірек, дөрекі.
Адамға суық, ол топас.

Көшіп келдің Елеке,
Бергенім ерулік өзіңе.
Шатырма мені
Сатуы жоқ әрине.

Баяғыша ойнап-күлейік,
Қадірді жақсы білейік.
Әке жолын қадірлеп,
Жарасып ойнап жүрейік.

Жазып отырып күлемін,
Өлең менің не теңім?
Шаршап қалдым күлем деп,
Осылай үйде боламын.[227]

Егінбайға шақыру тойы

Құрметті інім Егінбай,
Болғандай маған туыстай.
Өмірде қызық сыйласқан,
Адамнан адам суыспай.

Хат беріпсің карағым,
Тойыңа арнап шақырып.
Айтканыңа тойдым мен,
Елеп сондай жақын кып.

Құрметті бөлем Қапажан,
Айырмасын осы ықыластан.
Мәртебең өссін таудай боп,
Бакытты бол әрқашан.

Жазған хаты ағаңның,
Үшінен шығып қаламның.
Айнасы бұл халықтың,
Құтты болсын диплом қағазың.

Жазып отырып күлем кеп,
Көрші ... көрем деп.
Қоңырабаев жолдас Егінбай,
Сыйласқан төрем, көршім деп.[228]

Баймұқашқа және Алтынайға

Баймұқаш – кұрбы, кұрдас туысымдай,
Боламын сені көрсем көңілім бай.
Суреттеп сені жақсы көргенімде,
Бір шөкім шөпті кысқан уысымдай.

Алтынжан айналайын саған айтам,
Сүйекке біткен өлеңмен молайтам.
Құрбыжан Байекене әдейі арнап,
Әзілмен күлу үшін өзіңе айтам.

Байеке тілді алсаң шуды қой,
Сөзімнің бұл сырынан түсініп қой.
Жастармен жас болғанда не боласын,
Адамға ең керегі сол абырой.

Жаксы сөз – жаксы үлгі, жан азығы,
Жаксы әке – ол бәйтерек, үй қазығы.
Өмірдің сай саласын ойлай білсең,
Адамның сол болатын қызғалдағы.

Сәждеге басыңды и: «Әлқами!» – деп,
Шәйнек ал: «Бисмиләй молламын!» – деп.
Біреуге бір-бір адар көп болмайды,
Аққудай мен жығылдым, Алтынай де.

Басына бөрік кигіз қазандай қып,
Аққудай өзің оңғар жат жығылып.
Бес уақыт сәждемен бұл азан тартып,
Мен қойдым тәубе қылдым: «А, Құдай!» – деп.[229]

Мұғалім құрбыма

Құрбым-ау келдің шақырып,
Ықылас ниет білдіріп.
Бармаса тағы реніш,
Кетесің онда бакырып.

Құдайым қойды жақын қып,
Қызылтауда өскен Күлік деп.

Жарастықта шақырған,
Бауырлар таныс білсін деп.

Мәңгіріп бастан уланып,
Жатырмын к... ауырып.
Қалай тұрып барайын,
Қысын тұр мұнау ақырып.

Ақ әжең бар ғой, үлкен ғой,
Жетеді әже саған да,
Сүйекең, Әукен ағаң ғой,
Болады осы сағаң да.

Күлік деп мені ойлама,
Руым менің – Тараншы.
Тараншы мен Күліктің,
Жер мен көктей арасы.

Жапсырып елім айтады:
«Көкең біздің Күлік!» – деп.
Орыстар да айтады:
«Дядя Күлік – друг», – деп.

Мұғалім жолдас өзің біл,
Бір қазан шеке бер асып.
Күнде шақыра алсаң тіл,
Отырайық жеп жарасып.

Батадан басқа менің байлам жоқ,
Тамақсыз жүргенімді ойлаймын көп.
Шешем жоқтай жетім боп жүрген басым,
Жоқ, шешем тірі екен деп, қуандым көп.

Қара Бейсен жатыр ғой қазандай боп,
Ақзеке-ау, бұны айтсақ арманың жоқ.
Жүз тамақ, тоқсан бүйрек берсеңдағы,
Ашып айтсам Бейсенге жетері жоқ.[230]

Мүкеңе

Сағынып қалам алдым сізге арнап,
Тоқтаусыз қатты келді бізге сарнап.
Мүкеңе мың мәртебе алғыс айтсам,
Түкеңе жіберген соң әдейі арнап.

Қарт ақын қалам алса кетер саулап,
Теңізде бірге жүрдім сізді ағалап.
Алыс жолда жүргенде болдық туыс,
Сол жерін айтуым жөн мен бағалап.[231]

Ғалия-Бану

Ой, ой, Бануым!
Жаным, бағым, сүйгенім,
Сені сүймей, кімді сүйем?
Жаным, бағым, сұлу еркем.
Сен бір жігітім, сұлтаным!

Ой, ой, бағым, бағым,
Сені сүйем жаным!
Кел құшайын, кел құшайын,
Жігітім, сені жаратам, жігітім сені жаратам.

Ерлікпен сүйреп шықты жауға бермей,
Құдай сақтап жігіті дағуир келмей.
Бір ауылға қалай төтеп бере аламын,
Лап қойса, сойылымда жоқ, соқса сермей.

Шап беріп ұстай алса о да жаман,
Жаяу қашып мен жолды қалай табам.
Қыз ермей, елден тағы сойыл жесем,
Жалғанда ең қиыны осы жаман.

Жетелеп жаяу шықтым бөтен елден,
Батады осы адамға жаяу жүрген.
Қараймын арт жағымнан қашқан иттей,
Бар ма деп иттің даусы маған үрген.

Артымда арқалаған багажім бар,
Ол кезде көрмесім жоқ болдым нашар.
Бай болса да Ғанемім мені сүйген,
Домбыра тартатұғын өперім бар.

Өнер бар ән салатын бұған қоса,
О да өшікті сара.. маса.
Ептеген ақын едім байлығым сол,
Басымнан көргенімді етсем қисса.[232]

Баязиттің тойы

Құтты болсын тойыңыз,
Жасаған сол бір ойыңыз!
Тышқаншалап жарғыштап,
Дүние жиюды қойыңыз.

Жаңажолды ел көріп,
Көшіп келдің: «Елім!» – деп.
Шалқаңнан жатып бұйырып:
«Ұнаған жайлы жерім!» – деп.

Күзге түсіп кәрілігін,
Әжімданып, кәртайып.
Жетеді елсіз байлығың,
Жат үйінде дем алып!

Оқан берді бір көйлек:
«Сыйласқан жақын бажам!» – деп.

Құтты болсын сол көйлек,
Алкам – салқам шал бол деп.

Өр нәрсе болар кезінде,
Айтамыз Бәке өзіне.
Қалықтың берген сомасын,
Қайтару керек өзіне.

Бұны той деп айтпаймыз,
Өз күшіңмен жасамай.
Саған айтпай кайтеміз,
Налог пе, әлде япырмай?!

Екі мың сом жиылды,
Сырттай байқап қарасак.
Даңқыңа халық иілді.
Таусылмас нәсіп ойласак.

Мен шақырсам өзіңдей:
«Пенсияға шықтым!» – деп.
Соқыр итін ілінбей,
Жатар ем үйде күжілдеп.

Шақырсаң шақыр кәріні:
«Кәріден өскен ұлмын!» – деп.
Ілімің болса сыйла кәріні:
«Сіздерге қосылып шал болдым!» – деп.

Айтады елің әр кеңес,
Сізге айтар есеп біз емес.
Қызығып ақша, дүниеге,
Жылу жиған той емес.[233]

Раушанға

Жездемнің қойнында айна-тарақ,
Айнасына отырады апам қарап.
Бәріне тіршілік жақсы екен,
Жиырма жылда болдым-ау әзер қонақ.

Төлеубай:

Құрметті балдыз Раушан,
Айтасын маған ... қан.
Апа-жездем қатты деп,
Зарлайын сәулем әрқашан.

Матасекіл сен міндің,
Қыз болып сол есірдің.
Арқаны тауып мақтанып,
Ешкімді жан деп білмедің.

Сарала әшке, сақина,
Кигенім түрлі тақия.
Иіс су құям түрленіп,
Апаша қарап қажия.

Айна-тарақ саламын,
Мәдениет сүйген адаммын.
Кете бер балдызым,
Кәртайып неге қаламын.

Шыдай алмай тіліңе,
Риза болып күйемін.
Апаңды сипа күніне,
Аузынан қатты сүйемін.

Жезденді тілмен будың ғой,
Балдызым менің тілді ғой.
Соқ балдызым балғаңды,
Жазың, міне, туды ғой.

Балдызым сұлу қақиған,
Сонына түсіп Арқаржан.
Матасекіл мініп шаттанып,
Балдызым сыннан айрылған.[234]

Өкпеұлы Кәрімтайдың Мүкәрамға айтқаны

Басыңнан жастық бақ кетер,
Сәлемімді алмасаң!
Сыйламасаң кәріңді,
Маған келген кәрілік,
Саған да қуып бір жетер!

Кейінгі толық жас ұрпақ,
Озып сенен ол да жетер.
Дүние, шіркін, опасыз,
Түбіне оның кім жетер?!

Бермедің сәлем панданып,
Оған менің нем кетер?!
Дүние, шіркін, кезек қой,
Кәрі саулықтай маңыратып!

Сенің де басыңа бір жетер,
Тасыма Мүкәрам, тасыма,
Тасыған жетер басыңа!
Бай да, батыр хан да өтті,
Кімдер қалды, кәне, жалғанда?!

Сегіз қарыс төрт бұрышты сабаң болсын,
Ақыл айтар Қозғандардан ағаң болсын.
Бақ пен дәулет есепсіз бітседағы,
Екі қолың жағаңда тәубең болсын.

Үлкендер тілек тілейді,
Кәрі адам кекшіл келеді.
Тәубесіз өткен пендеге,
Құдай қаһарын төгеді.

Ұлық болсаң кішік бол,
Осы жүрген жандар,
Бір кезде түгел өледі.

Жалғандағы қылығың,
Маған қылған паңдығың,
Ахиретте алдыңнан келеді.

Отырмын оңашада ойда калып,
Өмірдің көбі кетіп, азы қалып.
Дүниеге келген пенде қонақ дейді,
Данышпан қандай елің қайран халық.

Өтті ғой бізден бұрын пайғамбарлар,
Әмбие, әулиелер әм ғалымдар.
Кезекпен, міне, қуып бізге жетті,
Баратын алдымызда қанша жол бар.

Бақытты бай бол Мүкәрам жаның бірдей,
Кәрілік қарсы алдында қазған көрдей.
Артықшылық азған күн тойғандығың,
Не керек өлген соң болдың бірдей.

Болғанда бір күн араз, бір күн бауыр,
Кешпеушілік қаталықпен болар ауыр.
Бірлікті татулықпен айтайын деп,
Жүрегім сенен тілім-тілім болды жауыр.

Тыңдайтын құлақ қойып адам тапты,
Жұбаумен мен өз-өзімді қылдым бақсы.

Айтсаңыз өсек-өтірік болады мәз,
Ұғатын жақсы сөзді іздеп тапты.

Сөйлесең жақсылықты қоймас құлақ,
Тыңдайтын кезек айтып адам таппай.
Отырсың көп ішінде жаңғыз дағы,
Отырмын өз-өзіммен қиялданып.

Адамның бәрі кетіп, өзім қалып,
Сорға шыққан саздай колеңкесіз.
Өзіме-өзім ойласам қатты налып,
Жалғыз қалу адамға қиын екен.

Ойын-тойдан аулақпын болса жиын.
Әңгімелесіп сырласар болмаған соң,
Көрген күнің құрысын бұты тиын.

Құлақ қойып сөз тыңдар қайда,
Мастану мен мен-мендік бермес пайда.
Тілек тілеп құдайдан жалынбасаң,
Аң болғанымыз емес пе жүрген сайда?!

Мүкәрам зекет, пітір бер дедім жаным ашып,
Қалдым ғой айтсамдағы жаман сасып.
Ежірейіп: «Сен, сен!» – деп зікіндедің әкемдей-ақ,
Өзімді-өзім тоқтатып әрең басып.

Бұрынғыдай емессің тасығандайсың,
Көрі құртаң нашарды басқандайсың.
Байлығың, бағың да өтер, кетер,
Жазымыш тағдыр жетіп, өтсе сәулен.

Сүйенген байлығың артта қалар,
Жалғыз ғана өзіңнің басың кетер.
Бірінде жеті күннің келер олім,
Өкініп қиналатын келер кезің.

Жер астын нелер хасыр менен кылып,
Көзіннен ғайып болар тірлік кезің,
Барасың жер астына жалғыз өзің,
Әкелерің жиырма метр торғын бөзің,
Тәубе кыл Мүкәрам райдан қайт,
Бұл айтқан мұсылмандық ақыр сөзім![235]

Ахметбек Бәтiшұлының Оспанға шығарғаны

Оспан Асайын ұлының осы өлеңінен Ақтөбелік әншілерден естіген төрайғырлық Орта жүз Қырықмылтық Арғын Ахметбек Бәтiшұлы есімді қарт әншінің шығарған өлеңі:

Бармысың, қайда жүрсін, Оспан інім?
Иесі парасат кім өнер-білім.
Кетпесің жеті өзінен жерге ...,
Белгісіз одан әрі көрген күнің.

Кем болып қатарында қалмас еді-ау,
Бәрінде болса жастың сен дегенім!
Сайраған бұлбұл құстай сабазым-ай,
Тәубе дейін жүрмесін айтып тілім.

Жаксыда жасырынып сыр жатпаған,
Абзалы артық емес сыр сақтаған.
Асылды арсыздықпен кемітеміз,
Ақ алмас қынабында құр жатпаған.

Жетіпсіз бір кездегі сәби ұлан,
Ананың құлын едің құнтақтаған.
Бағанды күншіл надан коре алмайтын,
Ауылдың азаматы едің аруақтаған.

Советтің дәуренінде жікке бөліп,
Неткен ел басқа атаны ұнатпаған.

Санада саңылауы жоқ сұмырайлар,
Онымен істегені құлатпаған.

Дәненең сенің тағы кетпегендей,
Көздеген дұшман оғы өтпегендей.
Несіне жікке болып қудалайды,
Аумағы Жетіөзеннің жетпегендей.

Мен білсем Жетіөзеннің жеті суы,
Шамасы жүрген жерін күнде дауы.
Көгерген көсегесін көтере алмай,
Байлықтан көзі ісіп, шыққан буы.

Есепсіз алма бағы, сансыз жүзім,
Зар болған кеше күн нанға өзім.
Арғын, Қыпшақ, Алшын деп бөліп жатса,
Өз ағанды ауырлама Ұлы жүзім.

Орнатып Астананы Алматыға,
Партиям жеткізуші ашып көзің.
Оқытқан аталарың зорлап бір кез,
Сондықтан күнәлісің сенің өзің.

Түзелер қисық ағаш тезге түзеп,
Өткеннен ойлардағы болса сезім.
Ондай іс Раббы шәлиф қалар қалқам,
Азырақ сабырлықпен еткен төзім.

Аз қазақ жүрсек нетер жікке бөлмей,
Өлімтік өткен кезді көзге ілмей.
Дамытқан ұлы Ленин партиясын,
Қатарға қалған елді көшке ермей.

Даурығып, дау-жанжалдасып не жетпейді,
Бір-бірін қажытады-ау дамыл бермей!

Бұл көрініс білгір көңілді көрсетпейді,
Шаладай бықып жатқан әлі сөнбей.

Партиям ел билігін қолына алып,
Отанды гүлдендірген етіп жарып.
Оянған сана-сезім күшіменен,
Бықсыған қоламтаның сөнері анық.

Шақарың тал бекініс Талдықорған,
Тәубелік қабал шығар жұмбақ қылған.
Қара өзек салқын бұлақ бір күншік ат,
Жалғасып кете бермек одан арман.

Сол жерде бөлейтіні Сарытай да,
Жүріпті зорға шыдап он шақты айға.
Көргеннің көпке баян етіп еді,
Тамаша бір жаңалық қандық жайға.

Алғашқы орған жары қазаланып,
Жетпеген бес ол бірдей қалғаны анық.
Бас құрау реті қалай болады деп,
Дәм айдап ол жаққа да жүрген барып.

Тоғыз (жыл-ақ) қалды деген жерлерде болып,
Таба алмай қолайлы адам қайтқаны анық.
Кездеспей жөні түзу бір кез алға,
Бейнетпен елге оралған азапталып.

Назира, Зағыла қыз Тоғызбұлақтан,
Назира – бас бухгалтер шотын қаққан.
Түскілік тамақ ішіп болғаннан соң,
Кіргізер қос мысықты есік жақтан.

Мияулап жетіп келер екі мысық,
Тілдерін жалақтатып, көзін тығып.

Табакты жатады жалап сондай,
Жайнатар жаркыратып сонша.

Тазарған ыдыстарды жиып алып,
Шкафқа ас үйдегі қояды салып.
Көрген соң тым қолайсыз мұндай істі,
Ол қызға жоламаған Сартайнатов.

Көңілі Назирадай қыздан қалып,
Қасына сыйласты дейтін ертіп алып.
Сол күні кешке таман қалдыдағы,
Дәрігер ақ Зәурешке қонбақ барып.

Әкесі адам екен сөзге сараң,
Азырақ түйсігі бар емес надан.
Анасы қалжыңбастау бәйбіше екен,
Әзілге ешкім одан артық аталмаған.

Арылып үй иесі ауыр ойдан,
Жас демей Сартайға да көңіл қойған.
Құрметті деп қонағымсың түнесін деп,
Мейманға қыз әкесі бүйіндік сойған.

Дайындап қазанға ас бірден салып,
Жағулы пеш үстіне қойды апарып.
Қазаны бұрқ-сарқ етіп қайнаған соң,
Көбігін ақ Зәуреш қыз тұрған алып.

Ақ Зәуреш көрмек болды тұзын татып,
Көбігін сүзбе ожаумен алып жатып.
Сол кезде есіктен кеп басын сұққан,
Жылмақай сұрап шәрке Құдай атып.

Ақ Зәуреш тасымақ боп басын жарып,
Шөмішпен қақ маңдайдан қалған салып.

Сорпасын сапырады шаймай оны,
Қазанға кайнап тұрған қайта малып.

Сартайдың зәресі ұшқан оны көріп,
Қария жатқанда жоқ көңіл бөліп.
Почтада шаруам бар деп кеткен мейман,
Алаңсыз отырам деп қайта келіп.

Ол қайтып қайта келіп оралмаған,
Мазалап жүрегі айнып оналмаған.
Тезірек автобуспен қайтып кеткен,
Сартайлар басқа үйге де қона алмаған.

Содан шығып Бостан деген жерге келген,
Қожахмет деген жерге көздей келген.
Қарт адам есік алдына отырған соң,
Бұрылып кеп екі жігіт сәлем берген.

Түнеуге Қожакенә лұқсат сұрап,
Үйіне қарияның болды қонбақ.
Ішек-қарын қойдың басын астырған шал,
Оңаша болмақшы екен етке тоймақ.

Қынжылып зорға екеуін қондырыпты,
Бос сөзбен сыртта бөгеп тоңдырыпты.
Тамаққа ортактасар болды ғой деп,
Мейманға көңілі қалып білдіріпті.

Әкелді шұбар әйел бір табақ ет,
Қонаққа көрсетпеді дұрыс ниет.
Үн қатты жігіттерге сарабал шал:
– Табаққа бермен қарай жақында, – деп.

Меймандар отырмаған көзіп сүзіп,
Қой басын үй иесі қойды мұжып.
Жөн білмес Қожакенә жеріне қарап,
Жігіттер бас шайқасты күдер үзіп.

Әйтеуір Сартай шайлаш қонып шықты,
Сарайдан төсегі жоқ тоңып шықты.
Екеуін шаң-шаң болған киімін қағып,
Бармақ боп Алматыға жолға шықты.

Осындай ерсі істерді көрген ол да,
Көңілін түп жайытқа бөлген ол да.
Лайықсыз нашар істер, жайсыз жағдай,
Бола берген көрінеді, көрінер бәрі сондай.

Оспанжан арақты да сөз етіпсің,
Бұл жерде артық емес дөп кетіпсің.
Көргенің Жетіөзеннің ішінде болар,
Ішкіштің санын тағы көбейтіпсің.

Араққа бізде азба арын сатқан,
Көшеде көлденеңдеп құлап жатқан.
Қолдарың кейде қойып, кейде қоймай,
Шағымды ылғи жазып бұрқыратқан.

Ішеді келіншек те, жігіттер де,
Жығылып сүрініп жүргені әрбір жерде.
Бірнешеуін атасам ісін айтып,
Қарғысқа қарық болармын босқа мен де.

Атаға қалған қашан жезде болу,
Жөн сұрасқан болмас жүзге болу.
Халқымда қалыптаспаған қасиет ол,
Біреуді жек, біреуді жақсы көру.

Бізде жоқ Оспанным сиыр саумау,
Сиырмен бағылмайды бірге бұзау.
Әр үйде сүт айырар сепаратор бар,
Біресе әйелдердің майды бұлғау.

Ұстайды ұлдарың сиыр малын,
Келіндер қақтап сауады сиыр малын.
Енесін бұзауына емізбейді,
Әрбір үй май алады қарын-қарын.

Болған соң сүті тамақ әрі дәру,
Елімде үлкен дәстүр бие сауу.
Түйеден қыз келінім безінбейді,
Келеді қолдарынан інген сауу.

Біздің ел тазалықты құрметтейді,
Ұлдарды хирургтер сүндеттейді.
Ішпейді кісі өлгенде жұрт арақ.
Рухын аруақтардың кірлетпейді.

Оспаным дұрыс теріс секен алу,
Мақсаттың болғаннан соң дүние тану.
Ерсі істер соншалықты бар ғой бірақ,
Бізде жоқ қойдың басын бұзбай салу.

Мейманға бізде сыйлап бас береді,
Айырып одан тіл мен жақты бөледі.
Тартпайды сый қонаққа ішек-қарынды,
Әйел мен игілігін балалар көреді.

Мейманға қолдан келсе сынатпайды,
Қазанның маңына ит жолатпайды.
Үсті ыстық сумен тазартады,
Мысыққа аяқ-табақ жалатпайды.

Көз, қабак, ерін, кірпік, қасты бояу,
Емеспін бізді осыңнан қара жаяу.
Қан жеген қара терден артығы жоқ,
Шашы қысқа, ақылға кем, тырнақ сояу.

Әйелдерден еркек шашы ұзынырақ,
Салмайды айырмасы жаулық бірақ.
Паспортта ұл деген сөз жазылса да,
Кескіні сол жынысқа сол жақынырақ.

Етектері тізеден де жоғарырақ,
Не шара тұрғаннан соң өзіне ұнап.
Қайтесің қылығына қиналасың,
Салтынан ... жатыр жырақ.

Молайды тәрбиесі өскен жастар,
Бейбастық азғындаған дудар бастар.
Ақымақ кісі өлтіріп одан тонап,
Ісімен тыныш жатқан жұртқа ...

Ондайлар көбейеді Оспан шырақ,
Үйіне мейман келсе тұрар тулап.
Қалайша ақындықты қумаған соң,
Өлеңің секілді екен аққан бұлақ.

Неліктен осыншама тарттың нала,
Жөн таппай жайың болмай жүрген бала.
Оспаным адал болсаң, арын таза,
Отаның саған әркез болар пана.

Әлде ұлым, әлде інімсің жасың кіші,
Сиясың, кең ғой шырақ, елдің іші.
Бетіңнен сүйейін маңдайдан біз,
Қайдасың жөн-жобанды бер бауырша.

Жеткіншек Асайынның ұлы Оспан,
Жұмбақтан есім бе екен өзің қосқан.
Болмаса сенің атыңды мағлұм емес,
Әйтеуір қатарыңнан жанын асқан.

Сирек қой өзіндей жас ел ішінде.
Лайықсыз нашар істі жырға қосып.
Кездескен ерте келіп бұл сөзіме,
Тірлікте артық емес хабарлаған.

Сау болғай талай таным көрмесек те,
Көңілді жолығайық келешекте.
Хат жазған кім деп біреу сұрасаңыз,
Жасырма айт халықтан (Ахметбек те).

... бесігі көне тұрғай,
Мерт болған аман келді елін қорғай.
Қала Арқалық тасымал көшесі он екі үй,
Квартир жетпіс екі біз тұрған жай.

Төрт жүзді елу тоғыз оған косса,
Сегіз өгіз дейді жынды кісі.
Оспанжан хабарласар қалың біліп,
Хат жазсаң осы болар адресім.

Бұл өлеңдер оңтүстік облыстарды мекендейтін елдердегі ұнамсыз қылықтармен жағымсыз іс-әрекеттерді, надандықты, мәдениетсіздікті, адамгершіліктен жұрдай болғандарды сынауға арналған.
[236]

Асайынұлы Оспан өлеңдері

Баласы ем Асайынның, атым Оспан,
Әрдайым сұлуларды жырға қосқан.
Жеткіншек бұл сөзімді қалай деме,
Осы өлең шыққан емес көңіл құстан.

Белгілі Оспан әнші атағымыз,
Шаһары тал бекініс жатағымыз.

Өңірін Жетіөзеннің мекен еттік,
Болған соң арты секә мен шатағымыз.

Артиша (Артика) бір қыз едің жылмаңдаған,
Бейне бір Алтай түлкі сылаңдаған.
Күлің ұшып, болат секілденіп,
Құбылып бірқалыпта тұралмаған.

Алдымда ... талай қайран сұлу,
Өзіңмен салдым аз күн сайран сұлу.
Әрқашан мәпелеп-ақ жүрсемдағы,
Көңілден шыға алмадың қайран сұлу.

Таңдаған Жетіөзеннен қайран ғашық,
Артықша сөз сөйлейсін асып-тасып.
Үйіме мейман келсе қабақ шытып,
Бересің қойдың басын бұзбай асып.

Қорамда қызыл сиыр мөңірейді,
– Сауатын Артиша (Артика) жоқ мені, – дейді. –
Бекерге сатып алдың, ей, осы екеуін,
Безініп сарайыңнан кетем, – дейді.

Осындай қызметін армандайсың,
Сөйлеуге дөрекі сөз арланбайсың.
Кербезсіп менменсіпбе, ей, Артиша (Артика),
Рынок табарындай арзандайсың!

Артика әйел болдым өзіме де,
Көріндім асау оңды өзгеге де.
Қаншалық құрметтеп-ақ бақсамдағы,
Мінезің қалыптасқан өзгере ме?!

Болса да төсек бірге, ойың бөлек,
Іздедім жарым жайлы ешбір дерек.

Қу таяқ, сұлу жашақ құр дастарқан,
Келіншек жүзі көркем кімге керек.

Үйіме мейман келсе жақтырмайды,
Басынан кісі сөзін асыртпайды.
Әуелі бып-биязы болсадағы ол,
Соңғы кез ақыл-кеңес таптыртпайды.

Өр кеуде, мақтан сүйгіш, жеңіл мінез,
Маңдайсыз жігіттерге келеді кез.
Келте шаш, тырнақ өскір, сүрмелі қас,
Шатынап тұратұғын бір анам көз.

Көзінің айналасын бояп алған,
Беттерін ертеңді-кеш опалаған.
Жирендім ақырында қылығынан,
Әуелде қосылуды етсем де арман.

Боялған сары шашты, сұңғақ бойлы,
Кеудемсоқ, өте күншіл, таяз ойлы.
Еріні, тырнақтары бәрі қызыл,
Көрерсіз үй ұрыстар, жанжал қойды.

Әкесін бұл сұлудың акын деген,
Марқұмның сөзін елі мақұл деген.
Анасы жетпісте әйгілі ішкіш,
Ашады оразасын арақпенен.

Арудың маскүнем ғой ақ анасы,
Арактан басқалардың жоқ жұмысы.
Шарапқа күнде жүріп тойып жүрсе,
Жеткендей бар әлемге қайрат күші.

Көз елдің бір апасы байға тигіш,
Көргенде жігіттерге басын игіш.
Бір өзі төрт күйеуді иемденер,
Көрмедік ондай әйел еркек сүйгіш.

Журналист бір апасын етер мақтан,
Ол дағы бір алаяқ сылаң қаққан.
Көздері шапыраштау, сүрмелі қас,
Ернімен тырнағына бояу жаққан.

Жездесі және де бар тасыр өсек,
Үндемей жатып атар етіп есек.
Бір жарты шарап койса күлім қағып,
Әркімнің арызын жазады кезек-кезек.

Үйіне жиналады арызқойлар,
Әрқашан жала жабу жағын ойлап.
Бәлеқор, жалақор мен өсекшілер,
Сол үйге кеп қалып ап күнде тойлар.

Үйлері ішкіштердің ордасындай,
Өсек пен өтіріктің қордасындай.
Қодаржан отырады ортасында,
Жалғанша жала сөздің жорғасындай.

Қодаржан тым жалақор, өте залым,
Атақпен арызқойлық болған малым.
Өзкелді жетіөзендік жек көреді,
Өзінің жетпесе де білмей әлін.

Топал мен қара өзек салқын балақ,
Отыр ғой арыз ғой деп бәрі шулап.
Советтін адамдарын жікке бөлін,
Қара көңіл, арамза ойдан тумақ.

Көз жетпес Асқаровтың амалына,
Мөрі жоқ кадрлардың табанында.
Жазықсыз үш жүз маман қудаланды,
Жындының Әлібаев заманында.

Тұратын жетіөзендік басын иіп,
Бір Қодар иелік етті Әукадиев.
Қуғындап басқа облыстың казактарын,
Оның да жүр ғой жұртқа қырсығы тиіп.

Елдердің өшірмек боп жарық күнің,
Серт еткен шығартпасқа көптің үнін.
Жалмауыз қойшымын деп тағы шықты,
Кадрлар не болады көрген күнің.

Асқаров қулық-сұмдық көп біледі,
Мазақ қып жұмыскерді көп күледі.
Арғын, Алшын, Үйсіннің орысы деп,
Алалап орыс халқын үш бөледі.

Сырттан келген казакты жек көреді,
Арғын, Қыпшақ, Алшын деп көп бөледі.
Арғын, Қыпшақ, Кіші жүз жаман десе,
Ондай сөзді Асқаров құп көреді.

Керей мен Уақты да жек көреді,
Оларды ғайбаттауды дөп көреді.
Басқа облыстан жаңа кадр келді десе,
Солардың атын естіп кек көреді.

Тарақты мен Қоңыратты да жеріне жолатпайды,
Бұзықтық іс-әрекетті қуаттайды.
Балталы, Бағаналы, Найманды да,
Асқаров, Әлібаев ұнатпайды.

Жетіөзен өлкесінде надандар көп,
Өтірік пен өсектің қоймасында.
Басқа облыстан келгенді көреді жек,
Ортақтасар дегендей олжасындай.

Қодаржан деген жігіт жолдан азған,
Әр жерге, әркімдерге орды қазған.
Қызметкер Жетіөзенге келгендердің,
Үстінен иесі жоқ арыз жазған.

Бөленбей көпшіліктің алғысына,
Мас болып елдің қойған жартысына.
Апатқа ұшырады жар су жақта,
Жоғалып қызметкерлер қарғысына.

Қойған соң рушылдар босқа айып,
Жүрмес деп Жетіөзенде ешкім байып.
Жазыңда мың тоғыз жүз жетпісінші жыл,
Көп маман тал бекіністен тұрған тайып.

Қорытып сөз аяғын айтсам сайып,
Жүргім жоқ атақтықпен атақ жайып.
Мазалап жергілікті қулар қоймаған соң,
Бір күні есеп айрысып болдым ғайып.[237]

Төлеу Көбдіковтің Қазақстан басшысы Елтай Ерназаровқа айтқаны

1930 жылы 30 август күні Семейге командировкаға келген Қазақстанның сол кездегі дәрменсіз басшысы Елтай Ерназаровқа 1929 жылдан бастап жазықсыз тұтқын болған Төлеу Көбдіков ақынның көпшіліктің атынан айтқан тілегі:

Ассәламуғәләйкум басшымызға,
Көтерген қазақ жүгін нарымызға!
Тұтқындар бүгін сенің арманың жоқ,
Қарайтын ағаң келді қалаңызға.

Егін [ег]ер қар үстінен бидай тап деп,
Айрықша қысым болды-ау басымызға!

Болған соң басқа қиын малың кұрсын,
Бір қайран болар ме екен жатымызға.

Үй басылы бірді-екілі қара қалды,
Бейкүнә талай момын жазаланды.
Киген киім колдағы дәнін алмай,
Әйел мен аш-жалаңаш бала қалды.

Мүбәрак ұстаған соң қолыңыздан,
Көресіз қайнап жатқан сорымызды.
Қаталдық, қараңғылық, надандықпен,
Сыпырды пенделер жолымызды.

Атқан таң, шыққан күнім, туған елім,
Тауыстық сізге қарап коздің майын.
Ішінде бес қаралық кедей де бар,
Міне, отыр коркак қоян сорлы байын.

Қалайша мемлекетке қас болады,
Білесіз қойдан момын қазақ жайын.
Жұмысты таза шешіп, жұмыс тауып,
Алсаңыз мен риза, басым дайын.

Ежелден қазақ еді езілген тап,
Көрпесі ерте күннен бойына шақ.
Ұлы Октябрь жеңісін қатар қалып,
Басшы етіп азаматына мінгізген тақ.

Ағамыз таққа мінген қайдағы,
Сіз едіңіз бұқараның тиянағы.
Отырған аузын ашып, көзін жұмып,
Көк қанат біз балапан ұядағы.

Келінсіз жылап жатқан еліңізге,
Кір жуып, кіндік кескен жеріңізге.

Бал қылсаң қара суды құдіретің бар,
От жақпай, қазан қайнар деміңізге.

Ұзамай келер жұмыс ырғағына,
Жібермес белсендінің ырғағына.
Көпшілік жасасын деп соқ қолыңды,
Басшы орында халық орнына тұрмағанына.

Осы өлең үшін Төлеуді Елтай он жылға соттатып жібереді. Төлеу кейін Сталинге өлеңмен хат жазып тұтқыннан босап шығады.[238]

Түсініктер

Он сегізінші томға, негізінен, Мәшһүр Жүсіп жинаған шешендік сөздер, мақал-мәтелдер, бата сөздер топтастырылған. Бұл топтама акынның көзі көрген немересі Төлеубай Шәрәпиденұлының көшірмелері бойынша дайындалды. Бұған дейін Төлеубай Шәрәпиденұлы көшірмелері баласы Даниял Төлеубайұлы қолында сақталынып, кейін ф.ғ.д., проф. Қуандық Мәшһүр Жүсіптің әулеттік мұрағатына тапсырылған. Сол көшірмелер негізінде аталған том әзірленді. Бүгінгі күнде Төлеубай қолжазбаларының көшірмелері С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің Академик С. Бейсембаев атындағы ғылыми кітапханасының Сирек кездесетін қолжазбалар қорында сақтаулы. Осы жинақта, негізінен Төлеубай Шарапиденұлы жинақтаған көшірмелерінің үшінші, төртінші, бесінші, алтыншы, жетінші папкалары қамтылады. Бұдан әрі түсінікте «Төлеубай көшірмелері» деген ғана ескертулер беріліп отырылады да, бумадағы нақты беттері көрсетіледі. Бір ескеретін жәйт: мәтін ішіндегі оқылуы қиын сөздер кездеседі. Оларды тік жақша арқылы ажыратып көрсетуді жөн көрдік.

- 1 «Асан қайғы ескертуі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды. Соңында мынандай ескертпесі бар: Ел аузынан.
- 2 «Асан қайғы» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы, Б. 284-292
- 3 «Жиренше шешеннің әңгімесі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С.Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 319-325. Соңында мынандай ескертпесі бар: Ел аузынан Ғапу Мәди ұлы.
- 4 «Абылайдың түсі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.

- 5 «Абылай хан тұсындағы батырлар» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 174.
- 6 «Такпак сөздер» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 7 «Бұқар жырау өлені» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 26-27.
- 8 «Бұқар жырауға Қазыбек би айтқаны» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 130.
- 9 «Жетес бидің тоқтамы» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 21.
- 10 «Үш жүздің бір бас қосқаны» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 11 «Қазыбек сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы, Б. 13.
- 12 «Алшын Қаражігіт әнгімесі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.
- 13 «Төле би сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 145.
- 14 «Төле би інісі Суан әнгімесі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 15 «Байдалы бидің сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 16 «Байдалы шешен: өлім жөнінде айтқаны» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 145-146.

- 17 «Байдалы шешен» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы, Б. 90. Соңында мынандай ескертпесі бар: Иманбаев Омардың көшірмесі.
- 18 «Байдалы шешен жұмбағы» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 113-114.
- 19 «Байдалы шешен» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы, Б. 90.
- 20 «Байдалының Уәли көңілін сұрауы» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 21 «Ақтайлақ би» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 242. Соңында мынандай ескертпесі бар: Кәрібаев Жұкаш көшірмесі.
- 22 «Ақтайлақ би» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 58.
- 23 «Қараменде бидің сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 24 «Сақұлақ бидің сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 25 «Шал ақын» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы, Б. 297-298.
- 26 «Шал ақын өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 412-413.
- 27 «Шал ақын» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы, Б. 291

- 28 «Сақау ақын» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ақ. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы, Б. 303-304.
- 29 «Қорлыбай бидің баласы – Досбол» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ақ. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 30 «Досбол бидің бала кезіндегі сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ақ. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.
- 31 «Досбол бидің сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ақ. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 238.
- 32 «Ел аузынан» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ақ. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 168.
- 33 «Арғыннан шыққан Аққошқардың сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ақ. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.
- 34 «Шоң би әңгімесі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ақ. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы, Б. 599-600. Қолжазба соңында былай деп көрсетілген: «Мәди ұлы Ғафу (Ғабу) 1950 жылы январдің 5 күні. Мәшһүр сөзі».
- 35 «Уақ Бөрібай әңгімесі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ақ. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 238.
- 36 «Шоң би мен Боштай» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ақ. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.
- 37 «Торайғыр би сөздері» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ақ. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 174.
- 38 «Баянауылға орыстардың қала салмақшы болуы» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ақ. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.
- 39 «Уақ Ердене сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ақ. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.

- 40 «Уақ Нүркеге бір акынның айтқаны» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.
- 41 «Керей-Нұрбай әңгімесі» – Төлеубай Шәрәпиденұлы көшірмелерінің папкасы.
- 42 «Тоқсан бидің Шорман биге айтқаны» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 20.
- 43 «Шорман сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 19.
- 44 «Нақыл сөздер» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 143-144.
- 45 «Мұса және Жүкен болыс әңгімесі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.
- 46 «Үш мәтін» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.
- 47 «Мәшһүр жинағынан (ел аузынан)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 14.
- 48 «Орманшы Тәнті әңгімесі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 49 «Ел аузынан» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.
- 50 «Бекболат сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 51 «Үкібай би әулетті сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 112-113.
- 52 «Бір бидің сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.

- 53 «Бәсентіін-Актілес Абыз би айтқаны» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.
- 54 «Басентіін-Қозыбақ Баянтау бидің айтқаны» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.
- 55 «Қаракесек Сартжасауыл сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 56 «Қобылан ақын» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 57 «Жапар ақын» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды. Төлеубай ескертпесі: «1954 жылы Қайсар ақыннан жазып алынды».
- 58 «Нармағамбет сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 59 «Найман Арда би әңгімесі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 60 «Сары Шуаш би әңгімесі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 61 «Құнанбай сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.
- 62 «Қазанғаптың Құнанбайға айтқаны» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 63 «Қаратаудан келген қожалар туралы» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 361-365.
- 64 «Нұрқан қожаның айтқаны» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.

- 65 «Ғаклиат сөздер» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.
- 66 «Нұралы ұлы Олжабай сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлы көшірмелерінің үшінші папкасы, Б. 334-335.
- 67 «Қанжығалының бір шалына Олжабайдың өзін таныстыруы» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 68 «Шыңқозы оташының сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.
- 69 «Қарамолданың сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 70 «Кедейшал (Нұралы) сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 71 «Ескі сөздер» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 72 «Биданбай мен Сауытбек» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы, Б. 133-134.
- 73 «Үсеннің үш өсиеті» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 74 «Тама-Малайсары сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 75 «Кіші жүз Кенжебай ақын» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.
- 76 «Кіші жүз Әбубәкір молданың сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.

- 77 «Абыздың толғауы» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 368-369.
- 78 «Мінсіз туралы ел аузынан» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 79 «Нақыл сөздер» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 80 «Ел аузынан (бірінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.
- 81 «Ел аузынан (екінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 82 «Өлең» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы 90 бет.
- 83 «Бата» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы, Б. 234-235.
- 84 «Шарданбай батырдың батасы» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 144-145. Соңында мынандай ескертпесі бар: Көшіруші Төлепберген Алдарбек ұлы.
- 85 «Қанатты сөздер» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.
- 86 «Нақылдар» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды. Соңында «Алтай Қуандық елінен» деп көрсетілген.
- 87 «Ел аузынан» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 239.
- 88 «Мақал-мәтел, нақыл сөздер» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 89 «Жүз жас» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 273-278.

- 90 «Ел аузынан (үшінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 421-422.
- 91 «Нақыл сөздер» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 3-4. Соңында мынадай ескертпе бар: «Жинаған Төрежан деп, Целиноград қаласы. «Мәдениет және Тұрмыс» журналы № (274) 1981 жыл».
- 92 «Нақыл сөздер (бірінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 17-18.
- 93 «Нақыл сөздер (екінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 59. Соңында мынандай ескертпесі бар: Ел аузынан, 1978 жыл, Иманбаев Омар жазып алған.
- 94 «Нақыл сөздер (үшінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 89.
- 95 «Нақыл сөздер (төртінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 110.
- 96 «Нақыл сөздер (бесінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 143-144.
- 97 «Ғаклия сөздер» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.
- 98 «Мәшһүр Жүсіп жинағы» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды. Соңында мынандай ескертпесі бар: «Көшіруші – Омар Иманбаев».
- 99 «Мәшһүр Жүсіптің «Қожаларға» өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 100 «Қожа-молдаларға айтқаны» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 12-13.

- 101 «Төрелерге арнап айтқан» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 102 «Арыстан» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.
- 103 «Мәшһүр Жүсіп өлеңі (бірінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлы көшірмелерінің 2 папкасы, Б. 232.
- 104 «Мәшһүр Жүсіп өлеңі (екінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 9.
- 105 «Мәшһүр Жүсіп өлеңі (үшінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 9.
- 106 «Мәшһүр Жүсіп өлеңі (төртінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 266-267.
- 107 «Мәшһүр Жүсіп өлеңі (бесінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 108 «Мәшһүр Жүсіп (бірінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы.
- 109 «Мәшһүр Жүсіп (екінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы.
- 110 «Мәшһүрдің «Шайтанның саудасы» өлеңінен (бірінші нұсқа)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 16-17.
- 111 «Мәшһүрдің «Шайтанның саудасы» өлеңі (екінші нұсқа)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 131-133.
- 112 «Мәшһүр Жүсіп термелері» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 17.
- 113 «Мәди мен Мәшһүр Жүсіп тілдесуі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК

- СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 7. Соңында мынандай ескертпесі бар: «Бектасов жазылған 2/ 1 – 1982 ж.»
- 114 «Керей Сағынайға Мәшһүрдің айтқаны насыбай жонінде» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 18-19.
- 115 «Мәшһүр өлеңінен (бірінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 98.
- 116 «Мәшһүр өлеңінен (екінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 10.
- 117 «Мәшһүр өлеңінен (үшінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы, Б. 70-77.
- 118 «Мәшһүрдің өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 131.
- 119 «Ел аузынан» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы. Бірінші төрт шумақмына кісінің аузынан жазып алынған болуы керек, соңында мынандай ескертпесі бар: «Қасанғали Жүнісов 1963 жыл»; ал екінші шумақта: «Тоғандықов Жабай қазақ СССР-нің еңбек сіңірген артисі 1968 жыл. Жабай».
- 120 «Мәшһүрдің «Жегі жетімі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 24.
- 121 «Мәшһүрдің бір өлең үзiгi» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 187. Шығарма соңында мынадай ескертпе бар: «Бәлімбаев Мұқаш 12-ауыл Ақбеттау болысы».
- 122 «Мәшһүр» атты қалай алғандығы туралы өлең үзiгi» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы, Б. 13-36.
- 123 «Мәшһүрдің «Қатындардың хикаясы» өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсем-

- баев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 333-334. Шығарма соңында мынандай ескертпесі бар: «Ел аузынан Мәди Ғапу».
- 124 «Қожа-молда» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 125 «Мәшһүр Жүсіп дастанынан» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы, Б. 1а.
- 126 «Мәшһүр Жүсіптің «Балалар оқу оқып, білім ал» өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы.
- 127 «Мәшһүрдің сегіз мүшесімен қоштасуы» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 128 «Әмен қазасына» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы, Б. 259-261.
- 129 «Әмен өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы, Б. 3-5.
- 130 «Шарапи Жүсіп ұлы өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.
- 131 «Махамбет Өтеміс ұлы тоқтау айтқаны» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 184.
- 132 «Тұрмағамбет ақынның өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 18.
- 133 «Қаракесек Байтақ қайыршының сөзі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 20.
- 134 «Жамбассипар» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 357.

- 135 «Жаймақоңыр өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 357-358.
- 136 «Ақан сері өлеңдері (бірінші нұсқа)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 22.
- 137 «Ақан серіөлеңдері (екінші нұсқа)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы, Б. 211-213.
- 138 «Мәди Бапиев» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 356-357.
- 139 «Мәди өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы, Б. 133.
- 140 «Сегіз серінің «Туған жер» өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 185-186.
- 141 «Сегіз сері термесі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 274-278.
- 142 «Сегіз серінің Ғани сұлуға шығарғаны» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 189.
- 143 «Мақпал сұлуға» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 192-193.
- 144 «Нияз сері өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 196-197.
- 145 «Майра Уәлиқызы» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 356.
- 146 «Жаңкел ақын» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 23. Соңында мынандай ескертпесі бар: «Ел аузынан Байғабыл»

- 147 «Ақбура Қобылан Бөрлілбай ұлы» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ақ. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 112. Соңында мынандай ескертпесі бар: Қобылан ақын.
- 148 «Салқара Жанкісіұлының «Тоқсан бес» өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ақ. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 186-188. Соңында мынандай ескертпесі бар: 22.06.1986 ж. жазып алған Төлеубай.
- 149 «Жаяу Мұсаның «Жетісу» өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ақ. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды. Соңында мынандай ескертпесі бар: Бейғожин Қаратайдан жазып алдым. 20.07.1986 ж.
- 150 «Иса Байзақовтың желдірмесі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ақ. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 151 «Ах, дариға» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ақ. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 355.
- 152 «Сұлтанмахмұттың «Құрбыма» өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ақ. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 181-182. Соңында мынандай ескертпесі бар: Көкішов (Кәкішев) Ғалым жазып алған Шарапи ұлы Төлеубай 20.06.1986 ж.
- 153 «Шорманов Зында өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ақ. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 343-344. Соңында мынандай ескертпесі бар: Елаузынан. Жұматай Әшірбекұлы 1976 жыл.
- 154 «Иса Байзақов өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ақ. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 424.
- 155 «Қалмағамбет ұлы Тайжан өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ақ. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 194-196.
- 156 «Тоқтағұл ақын» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ақ. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 344-346.

- 157 «Жәмішбайдың Масамен айтысы» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 182-183.
- 158 «Шөже мен Кемпірбай айтысы» – Иманғали Мәнен көшірмелерінің үшінші папкасы, Б. 242-248. Соңында мынандай ескертпесі бар: Иманбаев Омар. 11 ауыл Ақбеттау болысы.
- 159 «Шу бойындағы қожа мен бір жігіт айтысы» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 336-337. Соңында мынандай ескертпесі бар: Ел аузынан. Мәдиұлы Ғапу.
- 160 «Сақау мен Тоғжан айтысы» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 338-341.
- 161 «Алқымбайдың Хадишаға айтқаны» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 423. Соңында мынандай ескертпесі бар: Ел аузынан. Тоғандықов Жабай. 1968 жыл.
- 162 «Бәйтен сал» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 272-273.
- 163 «Жаяу Мұса және Ғұлқашима» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 177-180. Соңында мынандай ескертпесі бар: Оқиға 1856 жылы көктемде болған әдеби ... дерек беруші Көкішов (Кәкішев) Ғалым. 20 июнь 1986 жыл жазып алған Шарапи ұлы Төлеубай.
- 164 «Кебек ұлы Ермек» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы.
- 165 «Мәшһүрдің «Өсиет» өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы, Б. 96-97.
- 166 «Мәшһүр Жүсіп Көпеев» – «Жүйрік ат сұлу катын қыран бүркіт» – деп басталатын өлең Төлеубай Шарәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 1 папкасында жазылған.

- 167 «Төлеубайдың «Бұзай шалғыны» өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 4-5.
- 168 «Төлеубай Шарапиұлы толғауы» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы, Б. 331-333.
- 169 «Төлеубай өлеңі (бірінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 268-271.
- 170 «Төлеубай өлеңі (екінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 283-284. Соңында мынандай ескертпесі бар: Омар Иманбайың 10.02.78 ж.
- 171 «Төлеубай өлеңі (үшінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 241.
- 172 «Ақши» – «Атаға қолды аяқты болдым бала» – деп басталатын толғау Төлеубай Шарапиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 1 папкасында жазылған.
- 173 «Төлеубайдың «Қу соғыс» өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 140-142.
- 174 «Солдат мұңы» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы, Б. 339.
- 175 «Әдігер» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 176 «Сталинград» – Төлеубай Шарапиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасында жазылған.
- 177 «Сталинград (1941-1945 ж.)» – Төлеубай Шарапиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасында жазылған. Соңында мынандай ескертпесі бар: «Төлеубай Сағира жібердім 23/III».

- 178 «Қыз хаты, 1942 жыл» – Төлеубай Шарапиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасында жазылған.
- 179 «Сталинград, 1942 жыл. Жігіт жауабы» – Төлеубай Шарапиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасында жазылған.
- 180 «Ғанеммен қоштасу» – Төлеубай Шарапиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасында жазылған.
- 181 «Жарыма» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 266-267.
- 182 «Екі ғашық» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 426-427.
- 183 «Сочиде» – Төлеубай Шарапиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасында жазылған.
- 184 «Ғанеммен кездесу» – Төлеубай Шарапиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасында жазылған.
- 185 «Ғанемге» – Төлеубай Шарапиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасында жазылған.
- 186 «Қыз хатына жауап» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 264-265.
- 187 «Жыртық шинель» – Төлеубай Шарапиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасында жазылған.
- 188 «Жыртық шинель» – Төлеубай Шарапиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасында жазылған.
- 189 «Ғанешім» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы, Б. 457-458.

- 190 «Зілқара» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы, Б. 384-385.
- 191 «Бір өлең жалғасы» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы, Б. 9-10.
- 192 «Қыз бен жігіт» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 494-497.
- 193 «Қызды азғыру» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 262-264.
- 194 «Ғанемді азғыру (1947 жыл) - Төлеубай Шарапиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасында жазылған.
- 195 «Қанапия мен Ғанемнің айтысы» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы Б. 387-389.
- 196 «Қыз алып қашу» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы, Б. 344-345.
- 197 «Рымтайға» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы, Б. 351-352.
- 198 «Жалшының зары» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 248-258.
- 199 «Баламен қоштасу» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 353-354.
- 200 «Балама» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы Б. 367-368.
- 201 «Балаларға арнаймын» – Төлеубай Шарапиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасында жазылған.

- 202 «Көк тымақ» өлеңі – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 492-493.
- 203 «Төлеубайдың Семейге баласын үйлендіруге барғаны» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 131-132.
- 204 «Төлеубайдың «Балдызым» өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 133-135.
- 205 «Келініме» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы, Б. 360-361.
- 206 «Балдызға (бірінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 5 папкасы, Б. 193-196.
- 207 «Төлеубайдың «Сарыарқа» өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 25-26.
- 208 «Баянаула» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы, Б. 335-338.
- 209 «Ақбеттау (бірінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 268-271.
- 210 «Ақбеттау (екінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 268-271.
- 211 «Қоянды» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 212 «Ертіс» – Төлеубай Шарәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасында жазылған.
- 213 «Жүйрік ат, сұлу қатын» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.

- 214 «Беу дүние» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 272-273.
- 215 «Мұнды қыз» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 107-109.
- 216 «Төлеубайдың желдірмесі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 23.
- 217 «Баян» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы, Б. 367.
- 218 «Бөлдей шопан» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы, Б. 368.
- 219 «Тағы бір өлең» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы, Б. 11.
- 220 «Төлеубай өлеңі» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы, Б. 267-271.
- 221 «Бұның аты ойпырым-ай» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 222 «Серік» – Төлеубай Шәрәпиденұлы көшірмелерінің төртінші папкасы, Б. 66-67.
- 223 «Құрдас Күләңға» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 372-373.
- 224 «Мұғалімге» – Төлеубай Шарапиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасында жазылған.
- 225 «Балдызға (екінші өлең)» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасы, Б. 260-262.

- 226 «Сартай бөлеге» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ көшірмелерінен алынды.
- 227 «Бұлапбаевқа» – Төлеубай Шарапиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасында жазылған.
- 228 «Егінбайға шақыру тойы» – Төлеубай Шарапиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасында жазылған.
- 229 «Баймұқашка және Алтынайға» – Төлеубай Шарапиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасында жазылған.
- 230 «Мұғалім кұрбыма» – Төлеубай Шарапиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасында жазылған.
- 231 «Мүкене» – Төлеубай Шарапиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасында жазылған.
- 232 «Ғалия-Бану» – Төлеубай Шарапиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасында жазылған.
- 233 «Баязиттің тойы» – Төлеубай Шарапиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 3 папкасында жазылған.
- 234 «Раушанға» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 7 папкасы Б. 370-371.
- 235 «Өкпеұлы Кәрімтайдың Мүкәрамға айтқаны» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы. Соңында мынандай ескертпесі бар: Кәрімтайдан көшіріп алушы Төлепберген.
- 236 «Ахметбек Бәтiшұлының Оспанға шығарғаны» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 202-209. Соңында мынандай ескертпесі бар: Ахметбек Бәтiшұлы 66 жаста. 22.06.1986 ж.

- 237 «Асайын ұлы Оспан өлеңдері» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 197-201.
- 238 «Төлеу Көбдіковтің Қазақстан басшысы Елтай Ерназаровқа айтқаны» – Төлеубай Шәрәпиденұлының С. Торайғыров ат. ПМУ-дың Ак. С. Бейсембаев ат. ҒК СК ҚҚ № 6 папкасы, Б. 193-194.

Мазмұны

Асан қайғы ескертуі	3
Асан қайғы.....	5
Жиренше шешеннің әңгімесі	6
Абылайдың түсі	10
Абылай хан тұсындағы батырлар	14
Тақпақ сөздер	14
Бұқар жырау өлеңі	17
Бұқар жырауға Қазыбек би айтқаны	19
Жетес бидің тоқтамы	19
Үш жүздің бір бас қосқаны.....	20
Қазыбек сөзі	21
Алшын Қаражігіт әңгімесі	22
Төле би сөзі	23
Төле би інісі Суан әңгімесі	24
Байдалы бидің сөзі	24
Байдалы шешен: өлім жөнінде айтқаны	25
Байдалы шешен (бірінші).....	26
Байдалы шешен (екінші).....	26
Байдалы шешен жұмбағы.....	27
Байдалының Уәли көңілін сұрауы.....	28
Ақтайлақ би (бірінші).....	29
Ақтайлақ би (екінші).....	30
Қараменде бидің сөзі.....	30
Сақұлақ бидің сөзі.....	31
Шал ақын (бірінші нұсқа)	31
Шал ақын өлеңі (екінші нұсқа)	32
Шал ақын.....	32
Сақау ақын.....	33
Қорлыбай бидің баласы – Досбол.....	33
Досбол бидің бала кезіндегі сөзі.....	34
Досбол бидің сөзі.....	34
Ел аузынан.....	35
Арғыннан шыққан Аққошқардың сөзі.....	35
Шоң бидің әңгімесі.....	38

Уақ Бөрібай әңгімесі	44
Шоң би мен Боштай.....	46
Торайғыр би сөздері	47
Баянауылға орыстардың қала салмақшы болуы.....	47
Уақ Ердене сөзі.....	49
Уақ Нүркеге бір ақынның айтқаны.....	49
Керей Нұрбай әңгімесі.....	50
Тоқсан бидің Шорман биге айтқаны	50
Шорман сөзі.....	51
Накыл сөздер.....	52
Мұса және Жүкен болыс әңгімесі	53
Үш мәтін	55
Мәшһүр жинағынан (ел аузынан)	55
Орманшы Тәнті әңгімесі.....	56
Ел аузынан.....	56
Бекболат сөзі	57
Үкібай би: әулетті сөзі.....	57
Бір бидің сөзі	58
Бәсентиін-Ақтілес Абыз би айтқаны.....	59
Басентиін-Қозыбақ Баянтау бидің айтқаны	60
Қаракесек Сартжасауыл сөзі	61
Қобылан ақын	64
Жапар ақын	64
Найман Арда би әңгімесі	68
Сары Шуаш би әңгімесі	69
Құнанбай сөзі	70
Қазанғаптың Құнанбайға айтқаны.....	71
Қаратаудан келген қожалар туралы	72
Нұрқан қожаның айтқаны	73
Ғақлиат сөздер.....	73
Нұралы ұлы Олжабай сөзі.....	74
Қанжығалының бір шалына Олжабайдың өзін таныстыруы....	75
Шыңқозы оташының сөзі	76
Қарамолданың сөзі	77
Кедейшал (Нұралы) сөзі	77
Ескі сөздер.....	78

Биданбай мен Сауытбек.....	78
Үсеннің үш өсиеті	78
Тама Малайсары сөзі.....	79
Кіші жүз Кенжебай ақын	79
Кіші жүз Әбубәкір молданың сөзі.....	79
Абыздың толғауы (ел аузынан)	82
Мінсіз туралы (ел аузынан)	83
Нақыл сөздер.....	83
Ел аузынан (бірінші өлең).....	85
Ел аузынан (екінші өлең)	85
Өлең.....	85
Бата.....	86
Шарданбай батырдың батасы.....	87
Қанатты сөздер	88
Нақылдар (бірінші нұсқа)	88
Ел аузынан.....	89
Мақал-мәтел, нақыл сөздер.....	91
Жүз жас	92
Ел аузынан (үшінші өлең).....	95
Нақыл сөздер.....	96
Нақыл сөздер (бірінші өлең).....	98
Нақыл сөздер (екінші өлең)	99
Нақыл сөздер (үшінші өлең).....	99
Нақыл сөздер (төртінші өлең)	100
Нақыл сөздер (бесінші өлең)	101
Ғаклия сөздер	105
Мәшһүр Жүсіп жинағы	106
Мәшһүр Жүсіптің «Қожаларға» өлеңі.....	108
Қожа-молдаларға айтқаны.....	109
Төрелерге арнап айтқаны.....	110
Арыстан	111
Мәшһүр Жүсіп өлеңі (бірінші өлең).....	112
Мәшһүр Жүсіп өлеңі (екінші өлең).....	114
Мәшһүр Жүсіп өлеңі (үшінші өлең)	114
Мәшһүр Жүсіп өлеңі (төртінші өлең).....	115
Мәшһүр Жүсіп өлеңі (бесінші өлең)	117

Мәшһүр Жүсіп (бірінші өлең).....	118
Мәшһүр Жүсіп (екінші өлең)	118
Мәшһүрдің «Шайтанның саудасы» өлеңі (бірінші нұсқа)	119
Мәшһүрдің «Шайтанның саудасы» өлеңінен (екінші нұсқа) ..	120
Мәшһүр Жүсіп термелері.....	122
Мәди мен Мәшһүр Жүсіп тілдесуі.....	122
Керей Сағынайға Мәшһүрдің айтқаны насыбай жөнінде	123
Мәшһүр өлеңінен (бірінші өлең).....	123
Мәшһүр өлеңінен (екінші өлең)	124
Мәшһүр өлеңінен (үшінші өлең).....	129
Мәшһүрдің өлеңі	130
Ел аузынан.....	131
Мәшһүр Жүсіп Көпеев	131
Мәшһүрдің «Жеті жетімі».....	131
Мәшһүрдің бір өлең үзгі.....	132
«Мәшһүр» атты қалай алғандығы туралы өлең үзгі.....	133
Мәшһүрдің «Қатындардың хикаясы» өлеңі	135
Қожа-молда.....	135
Мәшһүр Жүсіп дастанынан	137
Мәшһүр Жүсіптің «Балалар оқу оқып, білім ал» өлеңі.....	138
Мәшһүрдің сегіз мүшесімен қоштасуы	140
Әмен қазасына	141
Әмен өлеңі	143
Шарапи Жүсіп ұлы өлеңі	146
Махамбет Өтемісұлы тоқтау айтқаны	148
Тұрмағамбет ақынның өлеңі.....	149
Қаракесек Байтақ қайыршының сөзі.....	149
Жамбассипар	149
Жаймақоңыр әні.....	150
Ақан сері өлеңдері (бірінші нұсқа)	150
Ақан сері (екінші нұсқа).....	151
Мәди Бапиев	153
Мәди өлеңі	153
Сегіз серінің «Туған жер» өлеңі.....	153
Сегіз сері термесі	155
Сегіз серінің Ғани сұлуға шығарғаны.....	159

Мақпал сұлуға	163
Нияз сері өлеңі	164
Майра Уәлиқызы.....	165
Жаңкел акын	166
Ақбура Қобылан Бөрілбай ұлы.....	166
Салқара Жанкісіұлының «Тоқсан бес» өлеңі	167
Жаяу Мұсаның «Жетісу» өлеңі	169
Ах, дариға	170
Иса Байзақовтың желдірмесі.....	170
Сұлтанмахмұттың «Құрбыма» өлеңі.....	171
Шорманов Зында өлеңі	172
Иса Байзақов өлеңі.....	173
Қалмағамбет ұлы Тайжан өлеңі.....	173
Тоқтағұл акын	175
Жәмішбайдың Масамен айтысы.....	177
Шөже мен Кемпірбай айтысы	178
Шу бойындағы қожа мен бір жігіт айтысы.....	186
Сақау мен Тоғжан айтысы	187
Алқымбайдың Хадишаға айтқаны	190
Бәйтен сал.....	191
Жаяу Мұса және Гүлқашима.....	192
Кебек ұлы Ермек.....	195
Ақынның немересі	
Төлеубай Шәрәпиденұлының өлеңдері	
Мәшһүр Жүсіп Көпеев (ел аузынан)	219
Төлеубайдың «Бұзай шалғыны» өлеңі.....	223
Төлеубай Шарапиұлы толғауы	224
Төлеубай өлеңі (бірінші өлең).....	226
Төлеубай өлеңі (екінші өлең).....	228
Төлеубай өлеңі (үшінші өлең)	232
Ақши (Толғау Мәшһүр Жүсіп Көпеев, 1924 жыл).....	236
Төлеубайдың «Қу соғыс» өлеңі.....	239
Солдат мұңы.....	239
Әдігер	240
Сталинград	241
Сталинград (1941-1945 ж.).....	242

Қыз хаты, 1942 жыл.....	243
Сталинград, 1942 жыл Жігіт жауабы	244
Ғанеммен қоштасу	245
Жарыма	246
Екі ғашық.....	247
Сочиде.....	247
Ғанеммен кездесу	248
Ғанемге.....	249
Қыз хатына жауап.....	250
Жыртық шинель (бірінші өлең)	251
Жыртық шинель (екінші өлең).....	257
Ғанешім.....	258
Зілқара.....	259
Бір өлең жалғасы	259
Қыз бен жігіт.....	261
Қызды азғыру.....	263
Ғанемді азғыру (1947 жыл)	264
Қанапия мен Ғанемнің айтысы	265
Қыз алып қашу.....	267
Рымтайға.....	268
Жалшының зары	269
Баламен қоштасу.....	275
Балама	276
Балаларға арнаймын.....	276
«Көк тымақ» өлеңі	277
Төлеубайдың Семейге баласын үйлендіруге барғаны	279
Төлеубайдың «Балдызым» өлеңі	280
Келініме	281
Балдызға (бірінші өлең)	282
Төлеубайдың «Сарыарқа» өлеңі	283
Баянаула (екінші өлең)	284
Ақбеттау (бірінші өлең)	286
Ақбеттау (екінші өлең).....	289
Қоянды	291
Ертіс	292
Жүйрік ат, сұлу қатын	292

Беу дүние	293
Мұнды қыз	295
Төлеубайдың желдірмесі	298
Баян	298
Бөлдей шопан	299
Тағы бір өлең	299
Төлеубай өлеңі (төртінші өлең)	300
Бұның аты ойпырым-ай	300
Серік	302
Құрдас Күләнға	303
Мұғалімге	304
Балдызға (екінші өлең)	305
Сартай бөлеге	306
Бұланбаевқа	308
Егінбайға шақыру тойы	309
Баймұқашқа және Алтынайға	309
Мұғалім құрбыма	310
Мүкеңе	312
Ғалия-Бану	312
Баязиттің тойы	313
Раушанға	315
Өкпеұлы Кәрімтайдың Мүкәрамға айтқаны	316
Ахметбек Бәтешұлының Оспанға шығарғаны	319
Асайынұлы Оспан өлеңдері	327
Төлеу Көбдіковтің Қазақстан басшысы	
Елтай Ерназаровқа айтқаны	332
Түсініктер	335

Мәшһүр Жүсіп

Шығармалары. 18 том

16.08.2013 ж. басуға қол қойылды. Көлемі 60x84/16.
Офсеттік басылым. Қаріп түрі Times.
Шартты баспа табағы 25,9. Есептік баспа табағы 21,1.
Таралымы 1000 дана.

«ЭКО» ЖШС-та басылған.
Қазақстан Республикасы, 140000, Павлодар қ.,
29 Ноябрь к., 2, Тел.: 8 (7182) 61-82-18